A hajlított kalap

Elhurcolt magyar műkincsek

KOVÁCS ÁGNES

NORAN LIBRO

Kovács Ágnes

A hajlított kalap

Magyar műkincsek a müncheni Central Collecting Pointban, 1945–1947

Noran Libro

Tartalom

BEVEZETÉS
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS
1. FEJEZET Az államilag vezérelt műkincsrablás természetrajza, I. Egy klasszikus példa: Bonaparte Napóleon „világmúzeuma”
A LOUVRE MINT A FRANCIA GLOIRE, A DICSŐSÉG SZIMBÓLUMA
2. FEJEZET Az államilag vezérelt műkincsrablás természetrajza, II. A Harmadik Birodalom és Európa műkincseinek elrablása
A NÉMET BIRODALOM KULTÚRPOLITIKÁJA JOSEPH GOEBBELS PROPAGANDAMINISZTER ÉS A MŰVÉSZET
ADOLF HITLER MINT MŰVÉSZ ÉS MŰGYŰJTŐ
AZ ÁLLAMILAG SZERVEZETT MŰKINCSRABLÁS A MEGSZÁLLT ORSZÁGOKBAN. ADOLF ROSENBERG
NÁCI MŰKINCSRABLÓ SZERVEZETEK FRANCIAORSZÁGBAN
A Ribbentrop-különítmény
A Rosenberg-különítmény
Hitler legfőbb konkurense Hermann Göring művészeti gyűjteménye
MÁS NÁCI VEZETŐK MŰGYŰJTEMÉNYEI
Joachim von Ribbentrop
Hans Frank
Heinrich Himmler
Albert Speer
3. FEJEZET Műkincs- és műemlékvédelem az európai hadszíntéren
AZ ELSŐ KEZDEMÉNYEZÉSEK
A ROBERTS BIZOTTSÁG, A SHAEF ÉS AZ MFA&A
A GYŰJTŐPONTOK
AZ ELRABOLT MŰKINCSEK REJTEKHELYEINEK FELDERÍTÉSE
A RESTITÚCIÓ MEGINDÍTÁSA
4. FEJEZET A müncheni Collecting Point
A HELYSZÍN
A MŰKINCSEK BESZÁLLÍTÁSA ÉS FELDOLGOZÁSA
A COLLECTING POINT SZEMÉLYZETE
A VISSZASZOLGÁLTATÁS MEGINDÍTÁSA
5. FEJEZET A magyar műtárgyak menekítésének előzményei A trójai faló, 1944. március 19.
A NÉMET MEGSZÁLLÁS ELŐZMÉNYEI

MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSA, 1944. MÁRCIUS 19.
Dr. Edmund Veesenmayer SS-Brigadenführer
A megszállás lefolyása
Lefoglalások: ingatlanok, ingóságok, gyűjtemények A zsidó tulajdon kisajátítása
A Műkincs-kormánybiztosság
A SZÁLASI-PUCCS. GYŐZELEM – VAGY HALÁL!
KIMENEKÍTÉS ÉS MENEKÜLÉS
6. FEJEZET A „hajlított kalap”
MENEKÜLÉS MATTSEEBE
A korona elásása
A korona kiásása
ELTÉRŐ LELTÁRAK: A „HAJLÍTOTT KALAP” TOVÁBBI SORSA
7. FEJEZET Műkincsek mellékvágányon A budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteményének sorsa 1945 és 1947 között
NYOMOZÁS MAGYARORSZÁG LEGÉRTÉKESEBB MŰKINCSEI UTÁN, 1945 KORA TAVASZÁN. A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM ÉS GYŰJTEMÉNYE ÁLLAPOTA
A MŰTÁRGYAK ÚTRA KELNEK
A MENEKÍTÉS CSÁNKY DÉNES EMLÉKIRATA ALAPJÁN PANNONHALMA ÉS SZENTGOTTHÁRD
ÚTBAN AUSZTRIÁBA, MAJD NÉMETORSZÁGBA
Csánky Dénes
GRASSAUTÓL MÜNCHENIG. A COLLECTING POINTBAN
A magyar műkincsek az amerikai hadsereg védelmében
A múzeum anyaga a Collecting Pointban
„A Collecting Pointban parancsolni, sürgetni nem lehet, legfeljebb kérni.”
8. FEJEZET A műkincsek hazatérnek
SEGÍTŐK A HÁTTÉRBŐL
A COLLECTING POINTBA KERÜLT MAGYAR MŰTÁRGYAK JOGI HELYZETE
A SZÁZMILLIÓ DOLLÁRT ÉRŐ MŰKINCSVONAT HAZAÉRKEZÉSE
AZ EZÜSTVONAT HAZAÉRKEZÉSE ÉS AZ ELTŰNT MŰTÁRGYAK LISTÁJA
A MŰTÁRGYLISTÁK ÖSSZEOLVASÁSA. ELTŰNT MŰTÁRGYAK
AZ OROSZ-AMERIKAI VISZONY MEGROMLÁSA

Függelék
Források és dokumentumok jegyzéke 1945–1947
Illusztrációk jegyzéke
Válogatott irodalom
Német rezümé
Angol rezümé
Impresszum

BEVEZETÉS

A régebbi korok művészeti alkotásaihoz szenvedélyesen vonzódó emberek gyakran találkoznak azzal a különös jelenséggel, hogy egy műnek, amelynek egy-egy kiállítás megtekintésekor a hatása alá kerülnek, rendkívül kalandos előtörténete, mondhatni sorsa volt. Némelyiket többször is ellopták, aminek a gyűjtőszenvedély, a hatalmi érdek, vagy egyszerűen csak a pénzéhség volt az oka. A műtárgyak között van olyan, amelyet vallási vagy egyéb okból megrongáltak, és olyan is, amelyet különböző célok elérése érdekében tartós „fogságban" tartottak. Ez utóbbival kapcsolatban eszünkbe juthat szent István koronája is, amely ennek a könyvnek az egyik főszereplője, és amelynek legutolsó fogsága két és fél évtizedig tartott.[1] A magyar államiság szimbóluma, amely egyben nagy értékű vallási és művészeti régiség is, a világpolitikában bekövetkezett, számunkra szerencsétlen körülmények alakulása miatt hosszú időre az Egyesült Államokba került, és a Fort Knox-beli szövetségi kincstár (United States Bullion Depository) különleges foglyaként várta ki a hidegháború végét.

Hasonló kalandokat számos külföldi műalkotással kapcsolatban is megemlíthetünk. 1995 nyarán Münchenben a Haus der Kunstban – amelyet egyébként Adolf Hitler építtetett egykor a német művészet dicsőségére – rendezett, *A Farnesék pompája* című tárlaton többek között látható volt a *Danaé* című festmény is, amelynek eredete (provenienciája) dióhéjban a következő: a velencei reneszánsz festészet egyik legnagyobb festője, Tiziano a képet Alessandro Farnese (1468–1548) kardinális megrendelésére festette, aki 1538-tól, III. Pál néven ült a pápai trónuson. III. Pál híres volt műveltségéről és az antik művészet iránti rajongásáról. A kortárs művészeket is foglalkoztatta, főként Rómának a feldúlása utáni újjáépítésében, amelyben Michelangelo és Antonio da Sangallo is részt vett.[2] A Tiziano-festmény a legenda szerint a festő szerelmét és modelljét, a vörösesszőke Violantét örökítette meg, aki éppen az iránta szerelemre lobbant Zeuszra várakozik, csábítóan és mezítelenül. Ez az erotikus kisugárzású, a női szépséget és a szerelmet ünneplő festmény a pápa halála után is a Farnese család birtokában maradt és csodálatos római palotájukat díszítette. Innen a család

kihalása után Nápolyba került. Itália francia megszállásakor, 1798-ban Napóleon egyik tisztje, Jean-Étienne Championnet tábornok a nápolyi műtárgyakat Palermóba szállította, ahonnan csak Napóleon bukása, a bécsi kongresszus (1814–1815) döntése után adták vissza őket a tulajdonosaiknak.

A II. világháborúban a szövetségesek dél-itáliai partraszállásakor, az akkor már heves harcok elől, a *Danaé*t és még sok értékes műtárgyat az olasz hatóságok az Appenninekben lévő, biztonságosnak hitt Monte Cassino-i apátságba menekítettek. Az ősi apátság évszázadok alatt felgyűlt kincseit azonban a német csapatok (Hermann Göring Division) már 1943 őszén továbbszállították a Vatikán tulajdonában lévő San Angelo-kolostorba, de az itt biztonságba helyezett műalkotások egy részét kicsit „megdézsmálták". Tiziano, El Greco, Goya és más régi itáliai mesterek műveit tizenhat nagy ládába csomagolva elküldték Németországba, születésnapi ajándékul Göring birodalmi marsall kedvenc rezidenciájába. Hermann Göring, a megszállott műgyűjtő állítólag először álszent módon visszautasította a műkincseket, azután „nagy örömmel" mégis elfogadta őket. Így a szépséges *Danaé,* ha nem is sokáig, de a birodalmi marsall hálószobáját díszítette az egyébként szebbnél szebb műtárgyakkal telezsúfolt Carinhallban. 1945 februárjában, amikor a szövetséges bombázások már szinte egész német városokat tettek a földdel egyenlővé, Göring a legértékesebb műkincseinek egy részét Münchenbe, a bombabiztosnak tartott Führerbauba szállíttatta. Egy hónappal később azonban innen is tovább vitték a *Danaé*t és még több ezer műalkotást, ezúttal a stájer Alpok hegycsúcsainak védelmét élvező Altausseehez, ahol az ottani nagy kiterjedésű sóbányában rejtették el őket. A titkos helyen ekkor már megközelítőleg tízezer festmény, szobor, grafika és bútor rejtőzött, amelyek egy részét a Linzbe tervezett Führer Múzeumba szánták. A még fel sem épült múzeum műtárgyakkal való „ellátása" mindennapos feladatává vált a német megszálló hadseregeket kísérő különleges kommandóknak, így az általuk lefoglalt vagy elrabolt műtárgyak mennyisége és minősége nemcsak a II. világháború, de a történelem legnagyobb műkincsrablási „teljesítményévé" vált. A Harmadik Birodalom utolsó napjaiban az a veszély fenyegetett, hogy az altausseei sóbányát néhány elvakult náci felrobbantja, de az ördögi terv az utolsó pillanatban szerencsére meghiúsult. Így a *Danaé*t sok ezer más

festménnyel együtt az amerikai műemléki tisztek felszínre hozták, és a müncheni gyűjtőhelyről (Collecting Point) 1947 augusztusában visszakerült eredeti helyére Nápolyba, a Museo nazionale di Capodimontéba.

Különleges sorsa volt egy másik világhírű alkotásnak, a genti szárnyasoltárnak is. A flamand festészet remekét a Van Eyck fivérek, Hubert és Jan alkotta, 1426 és 1432 között. Az európai művészet történetének egyik legszebb darabja már a 18. század végén is a kapzsiság áldozatául esett, amikor is 1794-ben Napóleon egyik műkincsekre szakosodott tisztviselője az oltár középső részét, *A bárány imádását*, elszakítva az oltár többi részétől, Párizsba szállította. Az oltárt csak 1815-ben, Napóleon császár bukása után adták vissza a városnak, ahol egy ideig a Szent Bavo-templomban szolgálta a hívőket. A II. világháború során azonban újabb kaland várt a szentképre. Előbb a Pireneusokban lévő paui kastélyba menekítették, majd a Vichyi-kormány valamilyen okból átadta a németeknek, akik 1942-ben a bajorországi Neuschwansteinben lévő kastélyba szállították, végül a háború végén ezt is az ausztriai altausseei sóbánya mélyén helyezték biztonságba. Az oltárképet innen szabadították ki az amerikai csapatok Michelangelo *Madonna a gyermekkel* című márványszobrával együtt 1945 júniusában, és Münchenbe szállították.

1. Hubert és Jan van Eyck: A genti oltár középső része (A bárány imádása), *Altaussee, 1945*

Ugyanilyen mostoha volt a szovjet kézbe került német műtárgyak sorsa. 1945 tavaszán a náci kapituláció előtti napokban a Vörös Hadsereget kísérő Hadizsákmány Bizottság tagjai meglepő módon jól tájékozódtak a rommá lőtt és lebombázott Berlinben. Teherautókkal felszerelkezve öt héten át látogatták a Zoologischer Garten megálló mellett lévő, negyven méter magas légvédelmi bunkert, mert ki tudja honnan, de tudták, hogy a berlini múzeumok ide mentették legféltettebb kincseiket. A ládák a plafonig álltak, hiába rendelte el Adolf Hitler március 6-án, hogy a fővárosból evakuálják a ládákat, erre akkor már a heves harcok miatt nem volt lehetőség. Egyes adatok szerint itt őrizték a berlini Nationalgalerie 222 legértékesebb festményét, többek között Adolf Menzel híres, II. Frigyes porosz királyt ábrázoló portréját, valamint *Fuvolakoncert* című festményét is, amelyek eltűntek vagy elégtek. A szovjet Trófeakülönítmény 1945. június 8-án szállította el a bunkerben felhalmozott művészeti tárgyakat. A berlini Staatliche Museum für Vor- und Frühgeschichte igazgatója kezdetben szinte a saját testével védte a felbecsülhetetlen értékeket, köztük a Merovingok 6–7. századból fennmaradt aranyát és a legendás, Heinrich Schliemann által Trójában felszínre hozott Priamosz-kincseket. Az igazgató végül kénytelen-kelletlen átadta az aranytárgyakat az oroszoknak, akik azokat – úgymond biztonsági okokból – először a berlini szovjet parancsnokság épületébe, majd onnan Moszkvába szállították, ahonnan a Szovjetunió legeldugottabb múzeumainak pincéiben landoltak, és várták a jobb időket. A szovjeteknek mindegy volt, hogy az adott műtárgyak magán- vagy közgyűjtemények részét képezték-e, ugyanolyan elbírálás alá estek, vagyis, mintegy büntetésül a nácik által az országuknak okozott szenvedésekért, jogosnak és igazságosnak tartották az elrablásukat. A Pergamon-oltárt és a drezdai képtár anyagának egy részét (150 festményt, köztük Raffaello *Sixtusi Madonnáját*) csak 1955-ben szolgáltatták vissza a Német Demokratikus Köztársaság megalakulásának tízéves évfordulója alkalmából. Ugyanakkor a Német Szövetségi Köztársaságnak a műalkotások visszaadására vonatkozó minden igényét mereven elutasították.[3]

Csak a berlini fal leomlása után, az 1990-es években került újra előtérbe a szovjetek által elrabolt műkincsek sorsa. Egy oknyomozó újságíró és egy orosz akadémikus cikket jelentetett meg az *Art News*

című újságban, amely a Szovjetunióban őrzött titkos és annak idején trófeaként elhurcolt gyűjteményekről szólt. Kiderült, hogy a háború alatt megsemmisültnek hitt híres Edgar Degas-kép, a *Place de la Concorde* a szentpétervári Ermitázsban van, és hogy a különböző orosz múzeumok több száz, régi mesterektől származó rajzot őriznek, amelyeket a nácik szereztek például Hollandiában Franz Koenig zsidó műgyűjtőtől egy kényszereladás során.

Ezek a kiragadott példák nemcsak a műalkotások kiszolgáltatottságára és olykor tragikus sorsára mutatnak rá, de nyilvánvalóvá teszik azt is, hogy ahogyan a rómaiak, majd Napóleon seregei, a Harmadik Birodalom és később a Szovjetunió is elképesztően tudatos és szervezett, állami eszközöket is alkalmazó műkincsrablást hajtott végre az általuk meghódított területeken. A műkincsrablás, mint az egyes birodalmak művészetpolitikájának fontos alkotóeleme, a hatalmi játszmák különleges formáját képezte, amely a kulturális fölény, a katonai erő, a faji felsőbbrendűség, vagy a bosszú eszköze volt. A birodalmi világmúzeumok létrehozásának álma (Párizsban, Linzben és Moszkvában) is e törekvések szimbólumai. Napóleonnak, Adolf Hitlernek és Joszif Sztálinnak is megvolt a maga elképzelése ezek megvalósítására, de az ideológiai megfontolások mellett sohasem szabad figyelmen kívül hagyni az értékes műkincsek eltulajdonításának óriási gazdasági jelentőségét sem, amelyek olykor háborús célokat, máskor pusztán az egyéni kapzsiságot, a vagyonszerzést szolgálták.

A háborút követő nürnbergi perekben az akkori jogértelmezés alapján a német birodalom magas rangú politikusainak (Arthur Seyß-Inquart birodalmi vezető, Hollandia helytartója, Heinrich Himmler, az SS vezetője és birodalmi miniszter, vagy Alfred Rosenberg birodalmi vezető, Hitler legfőbb ideológusa) tevékenysége bűnnek számított. A háborús körülmények között azonban egyáltalán nem működtek azok a jogi eszközök és erkölcsi szabályok, amelyek a szervezett rablásokkal szemben hathatósan felléphettek volna. Létezett ugyan erre vonatkozóan egy egyezmény: a hágai konvenció (1899), amelynek előírásai éppen az ellenfél műemlékeinek elpusztítását és a háborús felek kulturális értékeinek eltulajdonítását próbálták megakadályozni, és amelyet az I. világháború során még igyekeztek is betartani, de a II. világháború folyamán már egyik fél sem tartotta fontosnak, hogy alkalmazkodjon a konvenció előírásaihoz. Különösen nem a Harmadik

Birodalom, amelynek a műkincsrablásra szakosodott szervezetei ideológiai alapokon működtek, és tevékenységük szöges ellentétben állt az emberi jogok mai értelmezésével. A mértéktelen és gátlástalan fosztogatás a németek által megszállt országokban faji alapon folyt, és legsúlyosabban a zsidóságot és a szintén alsóbbrendűnek tartott szláv népeket érintette. De nem mentesültek ez alól a megszállt területek, Franciaország, Belgium és Hollandia köz- és magántulajdonban lévő műkincsei sem, amelyek elrablását az erre kiképzett különleges kommandók, főként az Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR), hajtották végre tervszerűen és könyörtelenül. A műemlékek elpusztítását pedig végképp nem sikerült megakadályozni, mert szinte nem maradt egyetlen város sem, amelynek építészeti emlékei túlélték volna a szövetségesek bombázásait, vagy Adolf Hitlernek a csapatai visszavonulása során kiadott, pusztításra felhívó parancsait.

Az 1945. május 8-án (az egykori Szovjetunióban május 9-én) az európai hadszíntéren hivatalosan is véget érő második világháború minden kétséget kizáróan az emberi történelem legtragikusabb társadalmi és kulturális konfliktusa volt. A háború emberek millióinak életét követelte és máig ható jogi, politikai és kulturális problémákat hagyott maga után, mivel a várva várt béke sem jelentett minden nemzet számára igazi felszabadulást. A kontinens keleti felében élők számára a rendszer évtizedekig nem jelentett mást, mint „tankokkal őrzött börtönudvart”.[4] 1945-ben elhallgattak a fegyverek, de a béke csendje újabb szenvedést hozott, kitelepítéseket, lakosságcserét, évekig tartó „malenkij robotot”. A németek után megmaradt anyagi javak is újabb, és talán még vadabb mohóság áldozataivá váltak. És nemcsak az anyagi, de a kulturális javak is, amelyekhez a győztes Vörös Hadseregnek meglehetősen sajátos viszonya volt: az általuk elfoglalt területeken a műkincsek elrablása, mint említettük, szerintük jogos ellentételezés volt a háborúban elszenvedett veszteségeikért, amelyek – kétségtelenül – megrendítő méreteket öltöttek. E jogosnak látszó, ám nem túl nagyvonalú döntés miatt számos, a Szovjetunióba került magyar műalkotásnak is máig tartó, hosszú fogság lett a sorsa.[5]

A berlini fal leomlását követően és a szovjet csapatok kivonulása után (1990–1991) magyar részről készült egy visszaigénylési lista, amelyen nyolcvanezer műtárgy szerepelt, amelyeket a magyar bankok trezorjaiból, közraktáraiból és külföldi nagykövetségekről szállítottak el

a moszkvai és más orosz városokban lévő múzeumokba. Munkácsy, Goya, El Greco, Corot, Renoir, Manet képei, a Herzog- és Hatvany-gyűjteményekből elvitt alkotások, valamint Kornfeld Móric csodálatos gótikus faszobrai, értékes bútorok, iparművészeti tárgyak szerepeltek többek között a visszaigényelt tárgyak között. Ezek közül eddig csak a sárospataki különleges könyvgyűjtemény egy része került haza, amelyet baráti gesztusként értékelhetnénk, ha az önkéntesen vállalt hosszú őrzésért az orosz állam nem nyújtotta volna be a számlát. De megemlíthetjük a Puskin Múzeumot is, amely a magyar műtárgyakat állandó kiállításának anyagaként kezeli, és a múzeum vezetése hallani sem akar a visszaadásukról.

A legújabb, a magyar műgyűjtés történetét bemutató reprezentatív album szerzője az Andrássy-gyűjtemény megsemmisülése kapcsán megjegyzi:

„A kollekció magját állhatatosan őrző grófnő (Andrássy Gyuláné, Zichy Eleonóra) a legtöbb jelentős budapesti gyűjtőhöz hasonlóan a fővárost elérő repülőtámadások miatt úgy döntött, hogy a Fő utcai palota festményeit leakasztja otthona falairól és biztonságba helyezi őket. 1943 nyarán a műtárgyak a Magyar Általános Hitelbank bombabiztos széfjeibe kerültek, s így sérülés nélkül átvészelték Budapest ostromát. A trezorokat azonban itt is, mint az összes fővárosi bank esetében, a szovjet csapatokkal érkező, műtárgyak zsákmányolására szakosodó Gazdasági Tiszti Bizottság »erőművi úton«, vagyis robbantással felnyitotta, és a bennük talált értékeket szinte hiánytalanul elszállította. Így tűnt el Andrássy remek Canaletto-vedutája, Turner velencei tengerképe, csaknem a teljes barbizoni anyag és jó pár magyar festmény, köztük Ferenczy Károly *Festő és nézője* című munkája."[6] A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1952-ben kiadott néhány füzetet, amelyben felsorolták a veszteségek listáját. Ezek szerint a háború alatt 3054 műtárgy tűnt el, a Szépművészeti Múzeumból 925, a Fővárosi Képtárból 1119, más nyilvános gyűjteményekből pedig mintegy 1010 műtárgy, amelyeket a sok kutatás ellenére sem sikerült megtalálni.[7]

Az 1950-es évektől az 1990-es évek közepéig a „holokauszt-műkincsek", azaz a zsidóktól eltulajdonított műtárgyak sorsáról nemigen esett szó. Voltak ugyan néhányan, például a párizsi Alexandre Rosenberg, aki kísérletet tett tulajdona visszaszerzésére, illetve a

magyar Hatvany Ferenc utódai is megpróbálták kárpótlási igényüket érvényesíteni az akkori Német Szövetségi Köztársasággal szemben, amelyet nagy erőfeszítések után meg is nyertek, de ezek elszigetelt esetek voltak.[8] Túl sok pénzt, fáradtságot és sokszor bizonyíthatatlan tényeket kellett volna a pereskedésekre szánni, és erre, különösen a keleti-európai térségben maradt zsidóságnak nem volt lehetősége. Ami a múzeumokat illeti, a washingtoni konferencia (1995) hozott áttörést, amelyen a nagy amerikai múzeumok igazgatói elhatározták, hogy intézményeikből eltávolítják a holokauszthoz köthető műkincseket. Ehhez csatlakozott az Art Dealers Association of America (ADAA) is, „mert – mint mondták – egyik műkereskedő sem akar a vádlottak padjára kerülni lopott műalkotások értékesítése miatt".[9] A washingtoni megállapodáshoz az elmúlt években már a legtöbb európai ország is csatlakozott.

A II. világháború kirobbantásának kulcsszereplője, Adolf Hitler fiatal kora óta rajongott a képzőművészetekért, és politikai karrierje előtt festőnek készült. A harmadik birodalom vezére a háborús terjeszkedés során – amelyben sokszor a hadvezér szerepét is magára vállalta – sohasem fordult el a szívéhez oly közel álló művészettől. Sőt, még a birodalom bukásának végóráiban és halála előtt néhány nappal is parancsokat adott ki a műkincsek elhelyezésével és sorsával kapcsolatban. A gyakori bombázások és közlekedési nehézségek ellenére is a végsőkig védelmezte gyűjteményét. A német birodalom 750 000 műtárgy eltűnéséért vagy megsemmisüléséért felelős, amelyeket nagyrészt a háború folyamán megszállt területekről, főként zsidó származású tulajdonosok kifosztásából, valamint állami eszközökkel megszervezett elkobzások, vagyis ahogy ők nevezték, „biztonságba helyezések" során tulajdonítottak el. De a fanatikus, a végső pusztulásig folytatott háború, az Albert Speer birodalmi felfegyverzési miniszternek 1945. március 19-én kiadott „Néró-parancs" („felperzselt föld parancsa") részbeni végrehajtása is, mérhetetlen károkat okozott mind az európai, mind a német műemlékekben. Hitler szerint semmit sem volt szabad meghagyni, amit az ellenség felhasználhatott, a bányákat be kellett robbantani, a telekommunikációs hálózatot le kellett rombolni és a német kulturális örökséget el kellett volna pusztítani. „Ha el kell hagynunk a színteret – írta naplójába Joseph Goebbels vérfagyasztó cinizmussal –, akkor olyan erősen bezárjuk az ajtót, hogy egy kormány

se nyithassa ki újra."[10] Ugyanakkor nem lehet elfeledni a szövetségesek „bosszúból" végrehajtott bombázásait sem, amelyeknek az egykor gyönyörű Drezda, Berlin, München és más városok lerombolása volt a célja.

A háború alatt a különböző, zsákmánynak tekintett anyagi javak mellett a műalkotásokhoz és műkincsekhez különösen vonzódó nemzetiszocialista vezérek francia, holland, belga, lengyel és orosz eredetű művészeti gyűjteményei szintén vándorolni kényszerültek. Mint említettük, ezeket jól védhető kastélyok és sóbányák mélyén őrizték. Felkutatásuk a háború utolsó fázisának különlegesen izgalmas fejezete volt, amelynek hősei az amerikai hadsereg erre szakosodott szervezete, az MFA&A (Monuments, Fine Arts, and Archives Section) és tisztjei voltak. E munka első nagy eseménye a berlini Reichsbankból a merkersi bányába szállított óriási mennyiségű aranyrúd, több tonnányi ezüst, valuta, papírpénz és értékes műtárgyak felfedezése volt. Ezeket 1945. április 12-én Eisenhower, Bradly és Patton tábornokok jelenlétében foglalták le. A munkában a 3. hadsereg 358. gyalogsági ezrede, de számos más szervezet is, például a Counter Intelligence Corp (CIC), valamint a 3. hadsereg G-2 Hírszerző Szolgálata (Intelligence Section) is részt vett. Az aranyrudak lefoglalását jogosnak tarthatjuk, mivel nagy részüket visszaadták az egykor megszállt országoknak. Voltak azonban más értékes műtárgyak is, amelyeknek egy része soha nem került vissza eredeti tulajdonosához, mivel a lefoglalásukkor nem készültek pontos leltárak.[11] Ezért is történhetett meg, hogy egyes műtárgyak már rögtön a háborút követően különböző illegális utakon az Amerikai Egyesült Államokban tűntek fel. Az ottani felvevőpiac óriási volt, és a múzeumok és műkereskedők nemigen vizsgálták, hogy a legtöbbször svájci műkereskedők révén kalapács alá került műtárgyak, főleg, ha „attraktívak" voltak, kinek a tulajdonát képezték korábban.[12] Mégis elmondható, hogy a műkincsek rejtekhelyeinek megtalálásában, megmentésében és visszaszolgáltatásában az Egyesült Államok példamutató szerepet vállalt, és valószínűsíthető, hogy az előrenyomuló amerikai hadseregek mellé beosztott műkincsekkel foglalkozó tisztek értékmentő tevékenysége nélkül jóval több műalkotás semmisült volna meg vagy tűnt volna el.[13]

2. George Patton, Dwight D. Eisenhower és Omar Bradly tábornok a merkersi bányában, 1945. április

A szövetségesek MFA&A (Műemlék, Képzőművészet és Archívumok)[14] programját az amerikai kormány hozta létre 1943-ban azzal a megbízással, hogy stratégiai támogatást, tanácsadást nyújtson az amerikai hadseregnek, annak érdekében, hogy minél kevesebb műemlék sérüljön meg „az úton Berlin felé". A műkincsek védelmének kérdése már az amerikai polgárháború (1861–1865) idején is felmerült a szövetségi jogalkotásban. Az északi és déli államok közös nyilatkozata szerint a műtárgyakat, de a speciális eszközöket (például teleszkópok, orvosi mérlegek) is védeni kell a háború során keletkező sérülésektől, hivatalosan is speciális státuszba emelve őket. Mason Hammond, a Harvard Egyetem egykori tanára, jelentős szerepet kapott a második világháborúban a normandiai partraszállást követő események során.[15] Az MFA&A élén álló Hammond feladata az európai kulturális értékek védelmi stratégiájának kialakítása volt. Hammond később megírta háborús tapasztalatait, és kidolgozott egy elméleti keretet is a műtárgyvédelemmel kapcsolatosan. Véleménye szerint, még ha a problémát pragmatikus megközelítésből szükséges is vizsgálni, a háborús károk összegzése egyértelműsíti, hogy a jövőben a műkincsvédelemnek a háborús stratégiai tervezés centrumában kell állnia. A stratégia kialakításának központi kérdése: mit tehet a győztes fél annak érdekében, hogy a vesztes kulturális értékeiben ne keletkezzen maradandó sérülés? Hammond két fő stratégiai irányvonalat határozott meg. Elsőként azokat a lépéseket, amelyek egy hadművelet indulásakor megléphetők és prevenciós jellegűek, illetve hogy a hadműveletek folyamán miként akadályozhatók meg a károk. Erre példaként hozta fel a védett helyen lévő tárolóegységek felderítését, illetve annak lehetőségét, hogy tanulmányozni kell a biológiai fegyverek, az atom kémiai hatását a papírra, a festékre, a fára. Kiemelten fontosnak tartotta nemcsak a stratégiai tervezést, hanem azt is, hogy a fegyveres szervezet minden szintjén oktatni kell a műkincsvédelem fontosságát és hatásait a társadalomra.

A II. világháborúban több ilyen esetről, műkincsvédelmi intézkedésről tudunk. Az olasz hadműveletek folyamán egy bizonyos Tedder vezérőrnagy adta parancsba pilótáinak, hogy a történelmi jelentőségű területeken, ha csak katonai szempontból nem indokolt, nem okozhatnak kárt. De a német oldalon is akadtak olyanok, akik

fontosnak tartották a műemlékek védelmét. Franz von Wolff-Metternich gróf, a német műkincsvédelem vezetője, Franciaországban is igyekezett feladatát végrehajtani, amikor az amerikai hadsereg bevonulása után önként mutatta meg a francia műkincsraktárak helyét, ezáltal is lehetővé téve a kulturális értékek későbbi védelmét.[16]

Az erőfeszítések ellenére sok esetben rendkívüli károkat okoztak a szövetségesek is. A szicíliai Palermo városánál az amerikai légierő súlyos csapást mért a kikötőre, ami katonai-stratégiai szempontból elengedhetetlen volt a sikeres partraszálláshoz. Sajnos a támadás során súlyos károkat szenvedett négy barokk kori épület, illetve a város könyvtára is leégett. De megemlíthetjük a Monte Cassino-i csatát is: a hegyen álló monostor az új-zélandi hírszerző alakulat szerint német támaszpontként szolgált, majd miután az egész apátságot romba döntötték, kiderült, hogy nem tartózkodott ott senki, végig üres volt.[17] Hammond olvasatában többek között az ilyen esetek elkerülése miatt kiemelten fontos, hogy a hadműveletek során a katonákkal tartsanak az úgynevezett emlékmű-tisztek is. Feladatuk a műkincsvédelmi stratégia betartatása lenne, továbbá a helyi, képzett munkaerő bevonása a restaurálási, felmérési folyamatokba és nekik kellene a károk helyrehozásához használt eszközöket szállítani is.

A német nemzetiszocialista vezetők műkincsek iránti különleges vonzalma az összes európai műtárgy mintegy 20 százalékát érintette. Becslések szerint ma százezer olyan műtárgy van a különböző múzeumokban, amelyek soha nem kerültek vissza eredeti tulajdonosaikhoz. Ez jelenleg is érzékenyen érinti a nemzetközi művészeti piacot, mivel a legtöbb magángyűjtő, illetve aukciós ház nem szívesen vesz tisztázatlan eredetű művet. A náci Németország által elmozdított műtárgyak tulajdonosainak felkutatását az elmúlt évtizedek egyik legégetőbb problémájaként tartják számon, ezért 1986-ban az ICOM (Múzeumok Nemzetközi Tanácsa)[18] létrehozta a múzeumok etikai kódexét. Eszerint a múzeumok gyűjteményeinek az a célja, hogy a társadalmat és a fejlesztést szolgálja. Az intézmény bizalmi pozíciójához hozzátartozik a tulajdonjog, valamint a teljes dokumentáció és a mű értékét mindig szem előtt tartó gondoskodás. Továbbá felszólítja a múzeumokat arra, hogy a gyűjteményeket eredetük igazolásával gondozzák. Az 1990-es évek óta több alkalommal és nemzetekre lebontva is születtek nemzetközi megállapodások a náci korszakban

elrabolt műkincsek tulajdonlásával kapcsolatban. A már említett washingtoni megállapodás (1999) lényege az volt, hogy az egyes tagállamok milyen jogi keretek között vehetnek részt a jogtalanul elkobzott műtárgyak visszaszolgáltatásában. A műtárgyvédelem legális és emberjogi kereteit rendkívül nehéz a 20. század történelmi viszontagságainak fényében meghatározni. A második világháború után kialakult európai politikai status quo és a gazdasági károk helyreállításának időigényessége miatt évtizedekig akadozott a műtárgyvédelem ügyének előbbre vitele. A jogi kontextus számos esetben értelmezhetetlen és sokszor már az eredeti tulajdonosok leszármazottai sem élnek. Továbbá, mint ahogy arra egy-egy közelmúltbeli eset is rávilágít, sokszor maguk a múzeumok, illetve az állami szervezetek azok, akik blokkolják a tárgyak visszajuttatását eredeti tulajdonosukhoz.

Magyarország helyzete – legalábbis 1944 teléig – teljesen eltért a többi megszállt országétól, és a német megszállás sem jelentette még a közintézmények, múzeumok kifosztását. A magyar műkincsek nagy részét – beleértve a Szépművészeti Múzeumban letétbe helyezett, zsidó tulajdonosoktól származó műtárgyakat, valamint a Szent Koronát és a koronázási jelvényeket – Szálasi Ferenc utasítására menekítették Nyugatra, méghozzá önként, amelynek a szovjet megszállástól való egyáltalán nem alaptalan félelem volt az oka. Ugyanakkor a műtárgyak elkésett menekítése, végtelen utaztatása teherautókon, vagonokban télvíz idején, a bombázások és a kaotikus háborús viszonyok között olyan szervezetlenül zajlott, amely nagyon is jellemzi a nemzetvezető felelőtlen és nem evilági uralmát. Nehéz indulat nélkül arra gondolni, hogy miközben Szálasi 1945. május 4-én Mattseeben feleségül vette Lutz Gizellát, a tőle néhány kilométerre fekvő, grassaui mellékvágányra állított vagonokat bombatalálat érhette volna, és eléghetett volna a Szépművészeti Múzeum teljes anyaga. De az is megtörténhetett volna, hogy a lagzi közben, amelyen I. Ferenc József ezüst étkészletének egy részét használták, a Szent István koronáját őrző Pajtás ezredest, aki a koronát elásta, lelövik, vagy éppen bombáznak és a magyar államiság jelképe, amelyre a nemzetvezető is olyan fontosnak tartotta felesküdni, egyszerűen örökre eltűnik a Mattsee mocsarában.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Könyvem a II. világháború során végrehajtott európai műkincsrablások történetével foglalkozik, valamint az elrejtett műtárgyak felfedezésének és visszaszolgáltatásának főbb eseményeivel, amelyek az amerikai kormány döntése alapján létrehozott gyűjtőpontokon zajlottak. Mivel a magyar műtárgyak visszaszolgáltatásában a müncheni Collecting Point játszotta a főszerepet, az intézmény történetét és munkatársainak munkáját, a magyar műtárgyak sorsát több fejezetben és a Forrásgyűjteményben is bemutatom.

A Függelékben szereplő korabeli dokumentumok az 1945. és 1947. évi eseményeket tekintik át. A főként amerikai és magyar jelentéseket tartalmazó források sokszor igen meghökkentő, egymásnak gyakran ellentmondó, olykor szürreális, már-már komikus jelenetekkel szembesítik az olvasót. De mindig tudnunk kell, hogy ezek valóságos történetek, és mindegy, hogy egy háború hol zajlik, nemcsak az emberi életet oltja ki, de azt is, amit az ember alkotott – és ez adott esetben egy egész kultúra megsemmisülését is jelentheti.

A Szépművészeti Múzeum akkori megbízott igazgatója, dr. Oroszlán Zoltán egy emléktábla elhelyezését szorgalmazta a Szépművészeti Múzeum falára, megköszönve ezzel az amerikaiaknak a magyar kultúra megőrzéséért tett szolgálataikat – ez azonban érthetetlen okokból máig nem történt meg. Ezért ez a könyv elkésett köszönetnyilvánítás is, azoknak az amerikai műemlék-tiszteknek és magyar katonáknak, akik megmentették a magyar műalkotásokat, valamint azoknak a civileknek, akik a müncheni Collecting Pointban a műkincsek restaurálását és visszaszolgáltatását bonyolították.

A könyv megírásához nagy segítséget nyújtottak a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte munkatársai, amiért nagyon hálás vagyok. Elsősorban Ralph Petersnek, a Fotothek vezetőjének, aki nélkül elvesztem volna a fényképek rengetegében, és aki a nyomdatechnikai előkészítésben segítségemre volt. Ugyanígy köszönettel tartozom dr. Christian Fuhrmeisternek, aki téma kiváló kutatójaként segített, hogy a NARA dokumentumaiban eligazodjam. Külön hála és köszönet a Kurt Benning Alapítványnak és munkatársának, dr. Peter Pinnaunak, aki

müncheni kutatásaimat anyagilag segítette. Köszönet illeti dr. Albert Ottenbachert, aki teljesen önzetlenül, újabb és újabb információkkal látott el. Köszönet barátaimnak, Bartus Józsefnek, dr. Dévay Piroskának, Nosek Lászlónak, Dunai Andreának és dr. Hessky Orsolyának, akik mindenben támogattak, a Szépművészeti Múzeum munkatársának, Farkas Kornélnak, aki nemcsak kiváló tanulmányával, de a dokumentumok kezelésében is segített, Mihály Máriának, a Képzőművészeti Múzeum főigazgató-helyettesének, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára munkatársának, Miszlai Editnek. Köszönöm a Noran Libro Kiadó munkatársainak, hogy lehetővé tették könyvem megjelenését. És nem utolsósorban millió köszönet a családomnak, főként az unokáimnak, akikkel sajnos a könyv megírása miatt kevesebb időt tölthettem, mint szerettem volna, de akik ezért sohasem tettek nekem szemrehányást.

München, 2017. december 15.

1. FEJEZET

Az államilag vezérelt műkincsrablás természetrajza, I.

Egy klasszikus példa: Bonaparte Napóleon „világmúzeuma”

A háborúkban a műkincsek elrablásának ősi hagyománya van. A rómaiaknál természetes volt, hogy a legyőzött népek nemesfémekből készült művészeti tárgyait mint a leigázottság különleges jelképeit Rómába hurcolták. A győzelmi meneteken nemcsak emberek, állatok és más anyagi javak, hanem az éppen legyőzött népcsoportra jellemző vallási tárgyak is felvonultak az ujjongó római nép előtt. Titus császár diadalívén, amelyen Jeruzsálem elfoglalását (i. e. 70) is megörökítették, a római katonák diadalmasan emelik a magasba a hétágú menórát, amely a lerombolt Szentély és a tízparancsolat kőbe vésett táblája mellett a zsidó vallás legfontosabb jelképei közé tartozik.

A rómaiak műkincsrablásával kapcsolatban Titus Livius történetíró megjegyezte, hogy más népek művészeti kincseinek megszerzése a római uralom és civilizáció legkiválóbb manifesztációja. Livius – modern kifejezéssel élve – „kulturális imperializmusa” abban a megjegyzésében is megnyilvánul, ahogyan a rómaiak eredetéről ír:

„S ha van nép, amely a szent színben tüntetheti fel saját származását, s az istenekre vezetheti vissza eredetét, akkor a római nép elég harci dicsőséget szerzett ahhoz, hogy ha magát Mars istent tartja is alapító atyjának, az emberiség viselje ezt éppolyan belenyugvással, mint ahogy uralmát is elviseli.”{19}

Ez a római érzület, amely a translatio imperiin nyugodott, vagyis a rómaiak úgy érezték, hogy a korábbi birodalmak hatalma is őrájuk szállt, és büszkék voltak kulturális fölényükre, továbbélt a nagy európai

kultúrák, a franciák és az angolok gondolkodásában is, amikor területi hódításaikkor a világ kulturális kincseinek megszerzését és elhurcolását jogos cselekedetnek érezték. Az államilag megszervezett és tudatos műkincsrablás francia „módja" azért különösen érdekes, mert tudatos megszervezése, amelyben a francia hadsereg is részt vett, sok tekintetben előképe a későbbi, a Harmadik Birodalom által elkövetett műkincsrablásoknak, noha nem faji alapon és nem abban a nagyságrendben hajtották végre, mint a II. világháborúban.

A LOUVRE MINT A FRANCIA GLOIRE, A DICSŐSÉG SZIMBÓLUMA

Ellentétben a fejedelmi abszolutizmus évszázadaival, a francia forradalom alapvető változásokat hajtott végre a művészetpolitika terén is, amikor 1793 augusztusában az *ancien régime* művészeti értékrendjének helyébe a republikánus elvek léptek. Ez többek között azt is jelentette, hogy a forradalom vezetői az egykori királyi lakhelyet, a Louvre-t, múzeummá alakították át, bár sem idő, sem pénz nem volt a nagyobb arányú építészeti beavatkozásokra.[20] Megnyitásakor a jakobinusok, élükön a festő Jean-Jacques David vezetésével, kinyilvánították, hogy a művészet már nemcsak a kisebbség, a privilegizált nemesség előjoga, hanem az egész népet megilleti. Ezzel párhuzamosan létrejött egy sajátos kulturális fensőbbségtudat is, amely elsősorban a művészet és a tudomány területén volt érzékelhető: alaptétele az volt, hogy Franciaország mint a szabadság, egyenlőség és testvériség hazája, az emberi fejlődés csúcsán áll, és ezért az első hely illeti meg a népek körében. A forradalom és a végül császárrá lett Napóleon is ennek szellemében dolgozta ki művészetpolitikáját. Ez azt jelentette, hogy minden értékes dolgot, amit az emberiség alkotott, Franciaországban kell összegyűjteni. Hogy milyen ereje volt ennek az ideológiának a „les saisies révolutionnaires"-nek, azaz a forradalom nevében történő elkobzásnak, abból a jelentésből is kiderül, amely a forradalom egyik lelkes hivatalnokától származik:

„Az északi csapatok tűzzel és vasal nyomultak előre a zsarnokok és kiszolgálóik ellen, és meg is védelmezték azt a számos műkincset, amelyet a despoták viharos menekülésük közben hátrahagytak. Túl

sokáig voltak ezek a mesterművek a szolgaság tekintete által bemocskolva. A szabad népek szívében ezek a művei a híres férfiaknak, végre nyugalomra találnak [...] már nem sokáig maradnak ezek a halhatatlan művek idegen országokban, nemsokára a művészetek hazájába, a zsenik, a szabadok és egyenlők hazájába, Franciaországba érkeznek majd."[21]

A forradalmi hevületnek ez a túlfűtött pátosza kissé ellentmond annak, hogy bár Itáliában sokféle „halhatatlan" művet hoztak létre a különböző korszakokban, a franciák számára elsősorban az antik műtárgyak elrablásának és birtoklásának volt központi jelentősége, hiszen ekkor élte virágkorát a klasszicizmus, mint „normája minden normának", amely egyben a francia forradalom és művészet lényegi kifejezésmódja volt.[22]

Az olaszországi műkincsek Párizsba szállításakor pompás, nagy tömegeknek szánt ünnepségek zajlottak, amelyek nagyon hasonlítottak azokhoz, amelyeket az ókori római hadvezérek rendeztek egy-egy új provincia meghódításakor. A régebbi korok műremekeinek megbecsülése és megszerzése Napóleon saját dicsőségének növelését is szolgálta, amennyiben a műkincsek személyes használatával egy rangra emelte magát a kifinomult ízlésű, a művészetekhez értő régi uralkodókkal és arisztokratákkal. Az Itáliából megszerzett festmények közül a legszebbekkel állítólag hat hónapig a saját szobáját díszítette, majd visszaküldte őket a „közönséges képes házba", írta egy korabeli magyar újság.[23] De más újságok is beszámoltak a franciák lázas műkincsszerző akcióról.[24] Megírták például, hogy Párizsban az 1798. thermidor 9-én az Itáliából elhurcolt műremekeket bemutatták a francia népnek. A szekerek előtt feliratok tájékoztatták az érdeklődőket a rajtuk lévő kincsekről. A két első szekér velencei fémlovakat, mögöttük pedig huszonhat kocsi elrabolt antik szobrot – közöttük a Belvederei Apollót, a Laokoón-csoportot, Venus-, Mercurius és Apollo-szobrokat szállított. A menetben két szekér festmény is haladt, Raffaello, Giulio Romano és velencei festők, Tiziano és Veronese remekeivel. A szekereket kísérő szakemberek, múzeumi hivatalnokok, akadémiai tanárok, művészek és művésznövendékek jelenléte azt mutatja, hogy az elrabolt műalkotásokat a franciák már nem csupán hadizsákmánynak, hanem szakszerűen megőrzendő értéknek is tekintették. Raffaello *Krisztus színeváltozása* című festményét úgy mutogatták Párizsban, mint

„valamelly követhetetlen munkát”.[25] Ezt a remekművet, tette hozzá a tudósító, a franciák, már háromszáz évvel ezelőtt is meg akarták szerezni, „de egész Bonaparté idejéig nem vólt mód benne, hogy azt Rómából elvihessék”.[26]

Amikor Napóleon átvette a még igen fiatal Francia Köztársaság hadseregének irányítását, nemcsak a háborúviselés módszereit forradalmasította, de a műkincsrablás módját is. A műtárgyak sorsát ettől kezdve nem a szeszélyes sors irányította, hanem bekerültek a békeszerződések szövegeibe is, amelyeket a legyőzött ellenségnek el kellett fogadnia. Az egyszerű katonák ellen, akik fosztogatni mertek, keményen léptek fel: egy napiparancs szerint, amely 1796-ból származik, Napóleon a fosztogatókat agyonlövette, de önmagának engedélyezte, hogy a legyőzött államok műkincseit lefoglalja és Párizsba szállíttassa.

Modena hercege, Ercole III. d’Este egy hónappal később a fegyverszüneti szerződésben kötelezte magát húsz festmény átadására a francia államnak. A festmények kiválasztása nem a herceget illette meg, hanem a francia hadsereg egyik művészeti megbízottjának feladata volt, aki természetesen a gyűjtemény legszebb darabjait válogatta ki. Napóleon művészeti komisszárjai nem álltak katonai ellenőrzés alatt, ezért megtehették, hogy nemcsak a francia állam számára, de saját meggazdagodásukra is fosztogattak. Egy Wicar nevű tiszt, aki maga is festő volt, például a modenai hercegi gyűjteményből nemcsak a szerződésben megállapított húsz festményt foglalta le, hanem egyszerre ötvenet, és emellett nagy értékű kéziratokat és kámeákat is elvitt. Amikor Napóleon erről értesült, akkor Wicar képei közül egyszerűen kiválogatta azokat, amelyek nagyon tetszettek neki, de nem büntette meg. Más olasz városokban a francia hadsereg magas rangú katonái is fosztogattak: Fiorilla, Jourdan és Soult tábornokok például Torinót fosztották ki három nap alatt. Napóleon Modena elfoglalása után kidolgozott egy átfogó intézkedési tervet is arra, hogy hogyan kell intézni az általa uralt területen a művészet és a tudomány ügyeit. Ebbe beletartozott az is, hogy a legjelentősebb műalkotásokat a művészeti megbízottaknak a katonai hivatalok segítségével le kellett foglalnia. Paduának így húsz, Milánónak huszonöt képet kellett Párizsba küldenie, valamint elszállították Velencéből a San Marco téren álló, bronzból készült lovasszobrokat[27] és 253 régi kéziratot is.[28]

A franciák a szerződéseket úgy fogalmazták meg, mintha az olasz tulajdonosok az Itáliából elhurcolt műtárgyakat szabad akaratukból adták volna oda. A lefoglalt műtárgyakról külön leltárt vezettek és a zsákmányt a hadsereg szállítószekerei szállították. A szállítás költségeit a francia hadsereg viselte. A szállítási feladattal megbízott akciók vezetőinek mellesleg állandó nehézségei támadtak, vagy azért, mert nem volt elég szállítóeszköz, vagy mert a harcok miatt kerülőutakat kellett választani. Sajnos a hosszú szállítás közben számos értékes műalkotás megsérült vagy tönkrement. Köztük két jelentős festmény, Raffaello *Lorettói Madonnája* és *Szent Miklósa* is megsemmisült az egyik transzport alkalmával. Az Alpok hegyláncain való átkelés a márványból készült antik szobrok szállítását szinte lehetetlenné tette, ezért ezeket később tengeren szállították Franciaországba, de ez sem volt nagyon biztonságos, mert az angol flotta folyamatosan támadta a francia hajókat. Egy ilyen tengeri rajtaütés alkalmával semmisült meg Tiziano egyik oltárképe is.

Mindent összevetve 1796 és 1798 között a franciák 241 festményt hurcoltak el Itáliából, többségüket templomokból és palotákból rabolták el, de ezekről nem készültek pontos listák, mert a katonák titokban sokat elloptak belőlük, és még Itáliában értékesítették őket. A francia hadsereget nagyszámú képkereskedő követte, akik a katonáktól olcsón megszerzett műtárgyakkal csencseltek, főként az angolokkal.

Róma – a szabadtéri múzeum –, amelyet számos antik szobor díszített, különösen rosszul járt, mint már annyiszor, mert Louis Alexandre Berthier, Napóleon kedvenc tábornoka úgy gondolta, hogy az örök város vetélytársa lehetne Párizsnak. A pápával sem voltak kíméletesek. VI. Pius pápa számára világossá tették, hogy uralma Rómában véget ért: tulajdonát minden további nélkül elkobozták, majd a szentatyát fogságba vetették, ahol meg is halt. A római Capitoliumból a francia állam tizenkilenc márvány és két bronzszobrot, a Vatikánból hatvankét antik szobrot rabolt el. Így került a Louvre-ba többek között a Belvederei Apollo és a Laokoón-szoborcsoport is. A pápai képgalériából tizenhét festményt szállítottak el. A Villa Albaniból, amely a nagy antik műgyűjtő és szakértő, Alessandro Albani (1692–1799) kardinális görög és római műtárgyainak adott otthont, 290 láda műtárgyat csomagoltak ládákba Johann Joachim Winckelmann kéziratával együtt és vitték el Párizsba.[29] Rómából elvitték az összes mozdítható arany- és

ezüsttárgyat is, kifosztották a sírokat, elvették a halottak gyémántjait és nemesfém tárgyait. Nápolyban ugyanígy járt el a francia hadsereg, vagyis teljesen kirabolta a műkincsekben gazdag várost. Ekkor vitték el a Museo di Capodimontéból Tizianónak a bevezetésben már említett gyönyörű aktját , a *Danaé*t is, amely sok kalandot vészelt át később is, a II. világháború során.

A franciák a műtárgyakkal való üzleteket is önmaguk számára kedvezően kötötték meg: a vevőnek „jogában állt" az árat is meghatározni. Például a Vatikánban lévő Raffaello-gobelin árát egy szolga szabta meg. Ugyanakkor különböző olasz művészektől műveket rendeltek, amelyeket azonban soha nem fizettek ki. Ez alól kivétel volt Antonio Canova, a kor legnagyobb szobrásza, akitől Napóleon több portrét is rendelt családtagjairól, és némi huzavona után kifizette a művészt. Itáliában többen megpróbálták a műkincseiket kimenekíteni az országból. Például a már említett Albani kardinális Bécsbe menekítette műtárgyait, de a császári galéria igazgatója kihasználva szorult helyzetét, a mintegy 178 képből kiválogatta a harminc legértékesebbet, de a festményekért alig fizetett valamit.

Ez idő tájt egész Európa tele volt utazó műkereskedőkkel és gyűjtőkkel, akik olcsón tudtak vásárolni. Egy angol kereskedő például több mint háromezer reneszánsz festményhez jutott hozzá. Egy berlini műkereskedő 1815-ben egy napilapban eredeti Tiziano- és Raffaello-műveket árult! Napóleon bukása után egy lipcsei vásáron egy római műkereskedő standot nyitott, ahol az olasz festészet gyöngyszemeit árulta. Több német nemesi család is értékes, régi mesterek műveit tartalmazó gyűjteményét ezekben a zűrzavaros időkben alapozta meg.

A franciák legnagyobb kincsszerző területe – amelyen ugyanakkor az angolokkal kellett osztozniuk – Egyiptom volt. Napóleon első egyiptomi hadjáratára (1799) régészeket és tudósokat is magával vitt. A gátlástalan rablásnak azonban voltak pozitívumai is, például az egyiptológiai kutatások fellendülése és a rosette-i kőnek köszönhetően a hieroglifák megfejtése. A Louvre múzeum első igazgatója, Dominique-Vivant Denon báró (1747–1825) vezetésével tudományos igényű összefoglaló feldolgozások születtek, és ezek a szakmunkák, valamint a múzeumi hálózat fejlesztése egyben a műkincsrablások legitimációját is szolgálták.[30] Denonnak a Louvre-ból kialakítandó Museé Napóleon létrehozásával kapcsolatos tervei egy új művészettudomány

megalapozásának tekinthetők és a művészettörténeti gondolkodás első konkrét példái.[31]

Uralkodása alatt Napóleon, de feltehetőleg inkább Denon, „Napóleon szeme", szakértőt küldött Bajorországba is, hogy felmérje, milyen értékes festményeket lehetne onnan a francia nép számára megszerezni, noha a bajor királyság a napóleoni háborúk során Franciaország oldalára állt. Ennek ellenére a francia kormányzat megparancsolta, hogy a bajor választófejedelem rezidenciáján található minden műalkotást, régiséget és ritkaságot csomagoljanak be, és küldjenek Párizsba. A németországi hadjárat során zsákmányolt műremekeket-, ötven márványszobrot, ennél több bronzszobrot és a sok festményt –, egy külön palotában helyezték el Párizsban.

A francia hadsereg az oroszországi hadjárat során rengeteg, a moszkvai Kremlben talált kincset – ékszerek és koronák mellett festményeket, az ortodox vallási liturgia gyakorlásához szükséges tárgyakat – vitt el, főleg ha aranyból voltak és drágakővel díszítve. Így került Párizsba egy gyémántokkal díszített arany Mária-szobor is.

A Louvre a korabeli beszámolók szerint nyitva állt a köznép számára is. Huszonhét régi és ezer új francia festmény mellett 1390 külföldi kép, húszezer rajz, harmincezer rézmetszet, százötven antik szobor és sok etruszk edény volt látható.[32]

A Louvre legfőbb látnivalója a Denon által létrehozott Museé Napoléon volt, amelyet nem művészek irányítottak, hanem specialisták. A bemutatott kincsek jelentős része ugyan francia királyi gyűjteményekből, lefoglalt nemesi kastélyok műtárgyaiból, megszentségtelenített templomokból és feloszlatott vallási intézményekből került ide, más része viszont idegen eredetű volt és régi korokból származott. Egyiptomból a hadsereget kísérő tudósok az ókori kincsek rendkívüli gyűjteményét hozták magukkal, amelyeket korábban soha nem látott a világ. Napóleon bukása után Denon mindenképpen szerette volna, ha nagy műve, a Louvre fennmarad, ezért meghosszabbítva a nyitvatartási időt, személyesen fogadta a bécsi kongresszusra összegyűlt uralkodókat és diplomatákat, akik gyakran töltötték szabadidejüket Párizsban. A látogatókat lenyűgözte a múzeum, de Denon minden erőfeszítése ellenére a Napóleon ellen létrehozott

Szent Szövetség tagjai (angolok, poroszok, oroszok, osztrákok stb.) megállapodtak abban, hogy a zsákmányolt műalkotásokat maradéktalanul vissza kell adni eredeti tulajdonosaiknak. A császár és Denon nagy művét fokozatosan tették tönkre: a Louvre-ból 2065 festményt, 130 szobrot, 289 bronzalkotást és 2619 egyéb műtárgyat vittek el. Az osztrákok leszerelték a Szent Márk tér egykori díszét, az egykori konstantinápolyi bronzlovakat is a Carrousel-diadalív tetejéről, és visszavitték Velencébe. A korabeli tudósítások szerint Párizs lakói tömegével sereglettek a Louvre-ba, hogy még egy utolsó pillantást vessenek a műtárgyakra, és leplezetlenül sírtak, miközben elszállították őket.[{33}]

Napóleon ugyanolyan rendszerességgel és szervezési tehetséggel vitte végbe a műkincsek rablását, mint ahogy hadvezérként a hadjáratait vezette. A műkincsek elrablásának fő oka azonban nem a saját, művészet iránti szenvedélye volt, hanem az, hogy véleménye szerint Párizsnak kellett az európai kultúra központjává válnia. Ebben a tekintetben a forradalom gyermeke maradt, és hogy célját elérje, a legszínvonalasabb műtárgyakra volt szüksége. Ezért a klasszikus művészet tárháza, Itália, különösen fontos volt számára.

2. FEJEZET

Az államilag vezérelt műkincsrablás természetrajza, II.

A Harmadik Birodalom és Európa műkincseinek elrablása

A NÉMET BIRODALOM KULTÚRPOLITIKÁJA JOSEPH GOEBBELS PROPAGANDAMINISZTER ÉS A MŰVÉSZET

A hitleri birodalom, mielőtt más országok kulturális javainak elrablásába kezdett, először saját kultúrájának egy részét semmisítette meg. A nemzetiszocialisták elsőként – ahogy ők mondták – „megtisztították" a német művészetet az idegen, főként a zsidó, szabadkőműves és kommunista befolyástól. A német kultúra egységesítése nevében a propagandaminiszter, Joseph Goebbels{34} megalapította a Birodalmi Kulturális Kamarákat, amelyek végrehajtóivá váltak a nemzetiszocialista kultúrpolitika és az általa vezetett Propagandaminisztérium intézkedéseinek. Hét kamarát hoztak létre a képzőművészetek, a zene, a színház, film, a rádió és a sajtó számára. A tagság elnyerésének megvoltak a maga szabályai, a kamarákból kizárták a fajilag és politikailag nem megfelelő személyeket, viszont a tagság az árják számára kötelező volt. Az újonnan keletkező művek megítélése és a hivatalos elismerés a kamaráktól, illetve számos esetben magától Goebbelstől függött, különösen a filmgyártás területén.

1937-ig a propagandaminiszternek sikerült az egész birodalom művészeti és kulturális életét az uralma alá hajtania, ami kezdetben nem volt könnyű feladat, mert ezen a téren voltak más jelentkezők is.

Mindenesetre, miután legfőbb vetélytársait legyőzte, a művészet autonómiája megszűnt, művészetelméleti viták már nem voltak és a művészi alkotások az államot, a népet és legfőképpen a „fajt" szolgálták. Ennek érdekében először is meg kellett semmisíteni, és a múzeumokból ki kellett űzni az „elfajzott", vagyis „degenerált" művészi alkotásokat. A művészetben a késő 19. századi zsánerfestészet stílusa uralkodott el, a szobrászatot, valamint az építészetet az újraértelmezett klasszicizmus uralta, az új médiumokat, mint a film és a rádió, pedig teljesen a propaganda céljaira sajátították ki. Goebbels, aki titokban írónak készült, érzelmileg is közel állt a művészetekhez, és feladata azoknak a fiatal művészeknek a támogatása volt, akik megfeleltek a náci párt (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP) politikai céljainak. Ezt szolgálták az évente megrendezett nagy német kiállítások *(Große deutsche Ausstellung),* amelyeket a Haus der deutschen Kunst palotájában rendeztek meg; az erre a célra Münchenben felépített múzeumot 1937 nyarán adtak át.

3. Paul Ludwig Troost: Haus der deutschen Kunst, 1940

Hitler is itt vásárolta a kortárs művészetet, ezért a náci párt más vezetői is kötelességüknek érezték, hogy ebben is kövessék. 1942-ben, Hitler 118, Goebbels 45, Speer pedig 38 műalkotást vásárolt. Goebbels 1937. április 17-én ezt jegyezte be naplójába: „A Haus der deutschen Kunstban 200 ezer márka értékben, műtárgyak számomra lefoglalva." Kedvenc művészeitől, mint Arno Breker vagy Fritz Klimsch, évente vásárolt, és gyakran meglátogatta őket műtermeikben is. A kiállításokon a monumentális szobrok és az átlagosan öt-hat Hitler-portré mellett – legalábbis az első években – főként tájképeket, zsánerképeket állítottak ki a művészek, de egyre gyakrabban a háború is meg-megjelent a festményeken, igaz, nem a halált és a pusztulást ábrázolták, hanem a hősiesen pózoló, előrenyomuló katonákat.[35] A nagyszabású kiállításokat azonban 1944-ben az állandó bombázások miatt meg kellett szakítani.

4. Arno Breker egyik szobra a Haus der Deutschen Kunstban

Goebbels privát érdeklődése azonban bizonyos esetekben eltért a hivatalostól. Sőt, gyűjteményében „elfajzott” művek is helyet kaptak, például Emil Nolde és Ernst Barlach egy-egy képe és szobra is. Az évek folyamán azonban őt is elragadta a gyűjtőszenvedély, és főként régi mesterek munkáit szerezte meg; gyűjteményének értéke a háború végére elérte a 2 millió birodalmi márkát. 1941 végén Rembrandt *Az apa portréja* című képéhez 100 000 márkáért jutott hozzá. Ő is, mint Göring, hozzáértő műkereskedőket gyűjtött maga köré, és velük intéztette a képek beszerzését. Párizs megszállásakor ő és Göring is nagyot zsákmányoltak: a megszerzett műtárgyak értéke mintegy 5 millió márka volt. Goebbels azonban nem egy helyen tartotta az általa megszerzett alkotásokat, ezért a háború után soknak nyoma veszett.

A propagandaminiszter írói ambícióival sem hagyott fel: húsz éven át vezette rendszeresen és gondosan naplóját, zöld tintával, pedig erre naponta csak egy órája volt. Mégis huszonhárom vastag füzetet írt tele szögletes, kicsi betűkkel, abban a meggyőződésben, hogy naplója egyszer majd a leggazdagabb forrása lesz a kornak, beleértve a párt, az NSDAP történetét is, amelynek 1922 óta tagja volt. Teljes titokban tartotta, hogy naplót ír, soha senki nem látta, a füzeteket pedig páncélszekrénybe zárta el, amelynek kulcsa mindig nála volt. Goebbels a külföldi diplomaták és újságírók szemében tehetségesebbnek tűnt, mint Hitler. William E. Dodd, az amerikai követ így írt naplójába: „Okosabb, mint Hitler és mesteri szónok. De akkor van igazán elemében, ha rosszindulatot szíthat.”[36] Valamivel barátságosabban írt róla Sir Nevile Henderson, aki 1931 és 1939 között brit nagykövet volt Berlinben. „A kis doktor valószínűleg a legintelligensebb az összes náci vezető közül. Kiváló szónok volt és nyilvános fellépései alkalmával nagyon buzgó. De a magánbeszélgetések során megváltozott, varázslatosan könnyed és értelmes tudott lenni. Mindig érdekesnek találtam, ha beszélgethettem vele. Megjelenése és jelleme emlékeztetett az ír agitátorok típusára. [...] Ha azonban a szónoki emelvényen állt vagy tollat fogott a kezébe, akkor abból méreg és epe spriccelt szét, és mindenekelőtt hazugság.”[37]

Hitler birodalmi kancellárrá való kinevezése (1933. január 30.) után a nemzetiszocialisták szisztematikusan kidolgozták a terror és propaganda azon eszközeit is, amellyel politikai ellenfeleik: a szociáldemokraták, a kereszténységszocialisták, a kommunisták és

mindenekelőtt a zsidók kirekesztését minél hatékonyabban és gyorsabban végrehajthatták. Kezdetben a törvényen kívül helyezéssel és üldözéssel a zsidók önkéntes kivándorlását igyekeztek elősegíteni, és hamarjában mintegy kétszáz zsidóellenes törvényt hoztak. Az állami terror első hulláma a zsidók ellen 1933 márciusában volt, amikor hatalmas propaganda kíséretében meghirdették a zsidó tulajdonú áruházak, üzletek, ügyvédi irodák és orvosi praxisok elleni bojkottot. Ez nyilvánvalóvá tette, hogy a mintegy 525 ezer zsidót a náci vezetés nem tekinti a német nép részének. Ezt követte 1933 áprilisa, amikor az államilag támogatott üldözés és hajsza még nyilvánvalóbbá vált az árjatörvény életbe léptetésével, amely a zsidó származásúakat kitiltotta az állami, nyilvános szolgálatokból, a hivatalokból, az egyetemekről és az iskolákból. 1935. szeptember 15-én pedig életbe léptek az úgynevezett nürnbergi törvények (Nürnberger Gesetze), amelyeket Wilhelm Frick birodalmi miniszter és Adolf Hitler bocsátott ki. A nürnbergi törvények alapján a zsidókat nemcsak kevesebb jog illette meg, de a német nép vértisztaságának megőrzése érdekében megtiltották a zsidók és nem zsidók közötti házasságot és büntetéssel sújtották a házasságon kívüli kapcsolatokat is. A nürnbergi törvényekben az embereket teljes, fél, negyed stb. zsidóként osztályozták. A származást okmányokkal kellett igazolni. A nemzetiszocialista világlátást ebből a szempontból a 19. században születetett, tudományos szempontból tarthatatlan faji ideológiák, Max Nordau (1849–1923) és Cesare Lombroso (1835–1909) elméletei befolyásolták. Max Nordau zsidó származású orvos és író, az eredetileg orvosi kifejezésként használt „elfajzott” és „degenerált” jelzőket írásaiban a művészet, főként az irodalom területén is alkalmazta, s velük a modern stílusirányzatokat beteges és hanyatlást jelző jelenségként írta le. „Ha létezne biztos eszköz annak az állításnak bizonyítására, miszerint minden kezdeményezője a századvégi mozgalmaknak a művészetben és irodalomban elfajzott, és hogy ez nem önkényes, és megalapozatlan, hanem tény: és ha lenne alapos testi kivizsgálása az érintett személyeknek, és megvizsgálnák származásukat, akkor kétségtelenül fény derülne degenerált rokonokra, illetve egy vagy több stigmára, amely a degeneráció diagnózisát kétségtelenül leírná.”[38] A torinói orvos, Cesare Lombroso azon tétele, miszerint a bűnözésre való hajlam öröklődő, valamint a krimiloidok fogalma, amelyet egyes

csoportokra is alkalmazott, hatással voltak az 1930-as években kidolgozott német népesedési politikára is.

A német birodalomban a faj és a faji higiénia elméletét Wilhelm Marr és Houston Stewart Chamberlain írásai alapozták meg leginkább, akik szerint a zsidóság nem vallás, hanem idegen és alacsonyabb rendű faj, amely a kapitalizmus és/vagy kommunizmus segítségével világuralomra tör. A faji higiéniára való törekvés nemcsak német jelenség volt, sok európai országban és Amerikában is folytak kutatások és kísérletek az öröklött betegségekben szenvedők, illetve a szellemileg elmaradottak sterilizálására.

A kiválasztottság, a faji tisztaság, a fajápolás eszközeként kiadtak egy tizenkét tilalmat tartalmazó füzetet is, amely szerint ezek betartásával a német nép „egészséges" marad. 1939-től a kérdés megoldására az eutanáziát, illetve a sterilizálást javasolták (1937-re kétszázezer embert sterilizáltak). A faji kutatásokhoz öröklésbiológiai és fajkutatási intézetek létesültek, az orvosok és humángenetikusok a tökéletes faj képének megalkotásához egész sor eszközt felvonultattak a koponya- és orrméréseken át a szem- és hajvizsgálatokig. A *Rassenkunde des deutschen Volkes* (A német nép kis fajismertetője) című könyv Hans Friedrich Günthertől (1891–1968) a következőképpen írta le a német fajt: „Az északi ember lelkét az ítélőképesség, őszinteség, cselekvőerő és igazságérzet vezéreli az alacsonyabb értékű fajokkal szemben."

A zsidók ellen hozott törvények életbelépését 1933 májusában követték a könyvégetések. Az irodalom területén feketelistákat állítottak össze, mindennapossá vált a könyvégetés, a festmények megsemmisítése, a zene területén a zsidó származású zeneszerzők (Felix Mendelssohn, Arnold Schönberg stb.) műveinek és előadásának betiltása, sőt, szobraik lerombolása is. Az ekkor már Londonban élő John Heartfield plakátján Joseph Goebbels látható a berlini Operatéren az éjszakai könyvégetéskor. Ez a gyászos szertartás 1933. május elején még számos más német városban megismétlődött. A morbid performanszok a nemzetiszocialisták kampányának látványos részét képezték, s a német diákság Sajtó- és Propagandahivatala által előkészített, a nem német, idegen szellem megsemmisítésére vonatkozó szimbólumok voltak. A könyvészeti feketelista összeállítása arra is szolgált, hogy a magánkönyvtárakat megtisztítsák a „korcs" irodalomtól, a napilapokat pedig az „elviselhetetlen" szerzőktől. Az egyetemi könyvek elégetése

során filozófusok, tudósok, költők, regényírók, illetve politikai írók művei semmisültek meg ezerszámra, és ezeket a rektorok és professzorok is végignézték – többnyire nagy lelkesedéssel. A hatalmas máglyákon Karl Marx, Heinrich Heine, Sigmund Freud, Thomas Mann, Heinrich Mann, Erich Maria Remarque, Bertolt Brecht, Erich Kästner, Kurt Tucholsky és mások művei égtek el. összesen tízezer mázsa irodalmat foglaltak le. Egy évvel később a feketelistán már 3000 betiltott könyv és újság szerepelt.

Miután a zsidók elvesztették állásaikat, üzleteiket, kiadóikat is bezárták, egyre brutálisabb események zajlottak le, és mindennaposak voltak a nyilvános verések, letartóztatások. A birodalmi Kristályéjszakán, 1938. november 10-én betörték a zsidó üzletek kirakatait, felégették a zsinagógákat, később tulajdonukat az igazi értékük töredékéért vették meg. Ezen a „legális módon" sok művészeti és értékes könyvgyűjtemény került a náci párt tagjainak birtokába. Egyidejűleg a szabadkőműves páholyokat és a teozófiai mozgalmakat is betiltották.

Ugyanebben az időben kezdődött el a művészet megtisztítása *(Kunstsäuberung)* is, Adolf Zieglernek, a birodalom képzőművészetéért felelős művészeti kamara elnökének és dr. Wilhelm Frick belügyminiszternek a vezetésével. Létrehoztak egy bizottságot annak eldöntésére, hogy mely képek tükrözik az északnémet gondolatiságot és melyek tartoznak az elfajzott vagy az emberiség alsórendű fajait képviselő művek közé, amelyeket el kellett távolítani a német múzeumokból. Az Elfajzott Művészet *(entartete Kunst)* Bizottsága meglehetős hatékonysággal működött, aminek következtében az 1930-as évek végére 16 500 értékes festményt, rajzot és szobrot – amelyet elfajzottnak bélyegeztek – távolítottak el a német múzeumokból. Az akció mintegy száz múzeumot érintett. Az eltávolított művek között szerepelt Lyonel Feininger 378, Lovis Corinth 295, Max Beckmann 509, Oskar Kokoschka 417, Ludwig Kirchner 639, valamint Emil Nolde 1052 festménye, de Franz Marc, Otto Dix és Paul Klee munkái is szép számmal. A nácik azonban nemcsak kortárs alkotásokat utasítottak el, hanem visszamenőleg is faji alapon döntöttek egy-egy műalkotás értékéről, és olykor régi mesterek egyes munkáit is elfajzottnak minősítettek, például Rembrandt *Festő a gettóból* című művét.[39]

Ezekben az években több múzeumot kényszerítettek arra, hogy zárják be a modern művészetet bemutató kiállításaikat, például a berlini Nationalgalerie-t és a hamburgi Kunsthallét. A Nationalgalerie 164 festményt, 27 modern szobrot és 46 grafikai munkát veszített el. A drezdai Gemäldegalerie Alte Meisterből – amelynek igazgatója akkor még Hans Posse volt, aki később Hitler linzi Führermuseumának létrehozásában segédkezett – 53 alkotást koboztak el. összesen húszezer művet távolítottak el mintegy száz német múzeumból, ez ezernégyszáz művészt érintett, akiknek egyben meg is tiltották, hogy művészi tevékenységet folytassanak.

5. Entartete Kunst *kiállítás egyik terme a müncheni Hofgartenben, 1937.*

Az elfajzott művészet „különlegesen alkalmas tárgyaiból” a náci vezetés 1937 júliusában a müncheni Hofgarten galériában propagandakiállítást hozott létre, amely időben egybeesett a Haus der deutschen Kunstban látható hivatalos kiállítással. A 650 modern alkotás bemutatásával a „modernek degenerált emberképét” állították szembe a szerintük egészséges világnézettel. Az *Entartete*-kiállítás után az „elfajzott” műveket raktárba szállították, és Goebbels propagandaminiszter javaslatára nemsokára nemzetközileg ismert műkereskedők segítségével devizáért cserébe árverésekre bocsátották; az összegeket azután a birodalmi kincstárnak utalták át. A megmaradt, nem eladható képeket szintén Goebbels javaslatára – szimbolikus gesztus gyanánt – a berlini tűzoltóság udvarában 1939 márciusában elégették, 1004 olajkép és 3825 grafika lett a lángok martaléka. Heinrich Hoffmann, Hitler fotográfusa szerint Goebbels mindent el akart égetni, Renoir, Gauguin és Van Gogh képeit is, ő azonban nagy nehezen megakadályozta ezt a vandalizmust, Hitlernél közbenjárva.[40]

A vandalizmust megakadályozandó – legalábbis az utólagos magyarázat szerint – néhány svájci aukciósház, mindenekelőtt a luzerni Galerie Fischer 1939-től szívesen átvette ezeket az alkotásokat, különösen az impresszionistákat, expresszionistákat és más modern irányzatok képviselőinek műveit, de rendszeresek voltak a különleges cserék is, amelyeket a német birodalom nevében Böhmer, Buchholz, Gurlitt és Möller műkereskedők bonyolítottak le. Akadtak fontos gyűjtők és művészetkritikusok is, akik tiltakoztak és bojkottálták az aukciókat, de Fischer és mások nagy haszonra tettek szert, különösen amerikai gyűjtők jóvoltából. Svájc nagy szerepet játszott az elfajzott alkotások értékesítésében, aminek okai a közelség és az egyszerű szállítás, valamint a semleges státus volt. A leghíresebb aukciókon Georges Braque, Paul Gauguin és Vincent Van Gogh műveit értékesítették. De érkeztek festmények és szobrok más megszállt országokból, Hollandiából és Belgiumból is, így a háború alatt Svájc vált a legfontosabb művészeti piaccá Európában.

Az *Entartete Kunst* vándorkiállítását tizenhárom városban kétmillió ember látta, nemcsak Németországban, hanem Ausztriában is. Beérett a biológiai, rasszista esztétika, amelyet például Paul Schultze-Naumburg (1869–1949) is hirdetett a könyveiben.

6. Otto Freundlich Az új ember *című szobrának eltorzítása, 1937. Az* Entartete Kunst *kiállítás katalógusának borítója*

A zsidóellenes kampány plakátján és a kiállításhoz kiadott füzet borítóján Otto Freundlich *Az új ember* című műve volt látható. Freundlich elfordult az antik klasszicista előképektől, és a romlatlan őseredetiség keresése közben a déli tengerek primitív művészeti formáihoz fordult. A szobrász a modern ipari társadalommal az ősi civilizációk ártatlanságát akarta szembeállítani. A nemzetiszocialisták pedig, akik számára az antik szobrászat klasszicizmusa jelentette a példát, olyan módon montírozták össze a szobrot, hogy az emberiség torzképévé vált, megbélyegezte az alkotót mint az „elfajzottság" képviselőjét. Freundlich helyett Arno Breker *Tízpróbázó* című művét állították ki példaként az első nagy német művészeti kiállításon. Ellentétben az emberi test durva feldarabolásával, Breker alakja hibátlan, követendő minta, amely az északi ideált testesítette meg. A testi szépség kultusza jelent meg Leni Riefenstahlnak, Hitler kedvenc filmrendezőjének az 1936-os olimpiai játékokon készült filmjében és fényképein is. A nagy német kiállításokon 1944-ig 12 550 „fajilag elfogadható" műtárgyat adtak el, amelyek vevői között főként a nemzetiszocialista elit tagjait, de átlagos polgárokat is találunk.

ADOLF HITLER MINT MŰVÉSZ ÉS MŰGYŰJTŐ

Hitler saját bevallása szerint arra törekedett, hogy a német művészet megújuljon és „nemzetközivé váljon". Ezt úgy kívánta elérni, hogy a német művészetet megszabadítja a zsidó és a bolsevista művészet befolyásától, ezért betiltották többek között a modernizmus fellegvárának számító Bauhaus művészeti iskolát is.

7. Adolf Ziegler A négy elem *című festménye (1937), amely a müncheni Führerbau első emeletét díszítette*

Hitler idealizálta az antik kultúrát, paradox módon olyan okokból, amelyek rá személyesen egyáltalán nem voltak jellemzők. Az egészséges emberi test szépségének kultuszáért, a derűért és a könnyedségért rajongott, valamint a rómaiak hódítási vágyáért, a grandiózus diadalmenetekért, a tömegek ügyes manipulálásáért, az ókori épületekért, utakért, de példaként szolgált számára az is, amilyen természetességgel a rómaiak rabszolgasorba taszították az idegen népeket. Hitler hatalomra jutása után az ókori példát igyekezett utánozni a náci ünnepségeken és katonai seregszemléken, de Linz és Berlin grandiózus városképének tervezett átépítésében is. Minderről az úgynevezett asztali beszélgetésekből értesülhetünk, amelyeket titokban titkára, Martin Bormann utasítására jegyeztek le.[41] „Az ókori államoknak isteneik voltak, és szolgálták is ezeket az isteneket, az istenszolgák az állam embereiként funkcionáltak, hiszen az istenek a városok és az állam védelmezői voltak. Ezek az istenekben a nép által megtestesített erőt imádták. [...] A rómaiak bárkihez imádkozhattak, sőt templomukban egy helyet szabadon hagytak az ismeretlen isten számára is."[42] Szerinte Róma megtanulta becsülni a germánokat, s jellemző, hogy a rómaiak a szőke nőket kedvelték. Hitler szerint így a germán vér az ottani vezető réteget frissítette. Úgy vélte, a Római Birodalom felbomlásáéért a kereszténység volt a felelős, amely ezer évvel késleltette a germán világ felvirágzását is. Hitler azonban végső soron mindenért a zsidóságot okolta. Mivel a zsidó szellem hatott a kereszténységre, az északi fajnak a zsidókérdés megoldása után még nehéz harcot kell megvívnia a kultúra területén is.

A Római Birodalomért Napóleon is rajongott, akinek, mint láthattuk, nem voltak gátlásai a műkincsek elrablását illetően sem. Uralkodásának egyik maradandóbb emléke, a Louvre, arra inspirálta Hitlert, hogy az ezer évig fennálló germán birodalom számára hozzon létre egy „világmúzeumot", amelyben az európai kultúra addigi legértékesebb, legszebb műkincseit csodálhatta volna meg az *Übermensch,* a jövőbeli, fizikai és szellemi értelemben is tökéletessé tett birodalmi polgár. A múzeum azonban soha nem készült el, csak a terveit ismerjük. Arról viszont, hogy Hitler milyen műalkotásokkal akarta megtölteni, az összerabolt műalkotásokról készült reprodukciók alapján alkothatunk képet.[43]

A Führermuseum Linz története az Anschlusszal, vagyis Ausztriának a Harmadik Birodalomhoz való csatolásával kezdődött. 1938. március 11-én az osztrák náci párt megbuktatta az osztrák kormányt, amelyre előzőleg Németország politikai nyomást gyakorolt. Március 12-én a Wehrmacht, a német hadsereg csapatai bevonultak Felső-Ausztriába. Ugyanannak a napnak az estéjén Hitler meglátogatta szülővárosát, Linzet, ahol a lakosság hatalmas lelkesedéssel fogadta, mialatt a város utcáin az SA (Sturmabteilung), Hitler rohamcsapata pogromot hajtott végre.[44] Március 13-án pedig Bécsben elfogadták a törvényt, amely kimondta a Német Birodalom és Ausztria újraegyesülését.

Míg a Führer Linzben tartózkodott, koszorút helyezett el szülei sírján, majd találkozott a linzi Oberösterreichische Landesmuseum igazgatójával, Theodor Kerschner professzorral, akinek beszélt arról a tervéről, hogy Linzből olyan művészeti várost szeretne építeni, amely München, Nürnberg vagy akár Berlin rangjára emelkedhetne.[45] Ez idő alatt Bécsben a Gestapo már számos személyt, mindenekelőtt a vagyonos zsidókat letartóztatott, és vagyonukat elkobozta. Az első áldozatok között voltak a híres műgyűjtők, a Rothschild fivérek is.[46]

Két hónappal később, 1938 májusában Hitler meglátogatta az olasz államfőt, Benito Mussolinit, aki körbevezette a firenzei Uffizi galéria termeiben.[47] Feltehetően ez a látogatás is megerősítette benne azt a szándékot, hogy világhírű múzeumot hozzon létre. Rómából való visszatérése után kifejtette az egyik fontos berlini műkereskedőnek, Karl Haberstocknak: „Nagyon sajnálatos lenne, ha Németországnak nem lenne olyan múzeuma, amely nem venné fel a versenyt akár az Uffizivel is”.[48] És ekkoriban utasította a birodalmi kancellária vezetőjét, hogy gondoskodjon a bécsi zsidóság művészeti gyűjteményeinek „biztonságba helyezéséről”, mert világosan látta, hogy ezt a projektet csupán német gyűjtemények anyagából nem lehet megvalósítani.

Hans Lammers, a birodalmi kancellária vezetője 1938. június 15-én továbbította Hitler utasítását Heinrich Himmlernek, az SS birodalmi vezérének és a német rendőrség vezetőjének:

„A Führer azt kívánja, hogy a nagyobb részben zsidó kézből származó műalkotások ne kerüljenek a hivatalok és hivatalnokok helyiségeibe, de az állam és a párt vezetőinek tulajdonába sem. A vagyontárgyakról való döntési jogot magának tartja fenn. Megfontolja továbbá, hogy ezek a műtárgyak Ausztria kisebb városainak gyűjteményeibe kerüljenek-e.”[49]

Ez az utasítás már magában hordozta a későbbi *Führervorbehalt* (a vezért megillető rész) elvét, amely azt jelentette, hogy Hitler kizárólagos jogot tartott fenn magának az elkobzott és elrabolt műalkotások egy részére. Három nappal később, június 18-án Hitler Martin Bormann társaságában meglátogatta a drezdai képtárat. Itt éppen a múzeumi hét megnyitóját tartották, ahol a holland és a német osztály anyagát mutatták be, meglehetősen újszerű rendezésben.

Hitlert lenyűgözte az újszerű kiállítási koncepció, és érdeklődött a kitalálója iránt. A kiállítás rendezője az igazgató, Hans Posse volt, akit éppen akkor mentettek fel állásából, mert ismételten modern művészeti alkotásokat vett a múzeum számára, amelyeknek megvétele és kiállítása már tilos volt. Hitler személyesen kérdezte ki Possét, aki töredelmesen bevallotta, hogy – Hitler kifejezésével élve – „förtelmes képeket" vásárolt a helyi, drezdai művészektől. Possét ennek ellenére néhány nap múlva a Führer parancsára visszahelyezték állásába, és minden további ellene irányuló támadást leállítottak. Nem sokkal ezután Hans Posse a Sonderauftrag Linz, a linzi Führermuseum megszervezésére létrehozott szervezet fő megbízottja lett. A titkos program végrehajtása személyesen Hitler alá volt rendelve. Az ügy referense és titkára Martin Bormann és segédei voltak, de számosan közreműködtek a projektben, főként műkereskedők és szakértők. Gazdasági ügyekben a birodalmi kancellár volt illetékes, de művészeti kérdésekben nem hozhatott döntéseket. Posse naplójában feljegyezte Hitlerrel való találkozását a berghofi rezidencián, ahol megbízását kapta:

„»Én minden szükséges bizonyítványt és teljhatalmat megadok önöknek és csak velem lesznek kapcsolatban, én fogok határozni.« ... ezután egy negyedóra alatt felvázolta tervét az új linzi múzeumról. A múzeumot a szülővárosában akarta létrehozni, amelyet mint ellensúlyt képzelt el abban a nagy ipari fejlesztésben, amelyet Linzben végre akar hajtani. És ellentétben a múlttal, amikor Bécs önző módon a vidéki városokat hagyta elsorvadni, a linzi múzeumnak minden idők legjobb alkotásait kell adni a lefoglalt tulajdonokból, a régi állományból, és az új szerzeményekből [...].

AH (Adolf Hitler) többször hangsúlyozta szülővárosának kultúrpolitikai jelentőségét, és örül annak, hogy a feladatot elvállaltam, mert jól ismeri a drezdai képtárat és az ottani tevékenységemet is

nagyra értékeli. Ezután a Führer megmutatta a vendégszobákban elhelyezett képeit.”{50}

8. Berghof. Hitler kedvenc tartózkodási helyének legnagyobb fogadóterme

A múzeum koncepciója tehát már születése pillanatában is nagyon ambivalens elemeket tartalmazott, mert egyfelől csak egyetlen személy által kezelt gyűjtemény lett volna, másfelől Hitler a múzeum alapítását úgy képzelte el, mint egy kultúrpolitikai tettet, amellyel Ausztria kulturális életét és kulturális tájképét megváltoztathatja. Ugyanakkor a szervezési és financiális megoldások, a teljes függetlenítés a helyi hivataloktól, az alkalmazottak, amelyek csak tőle függenek – nagyban hasonlítottak a korábbi fejedelmi gyűjtemények működésére, különösen az általa mindig is csodált Ludwig von Bayern hercegére.

Hans Posse egyébként titkos linzi megbízatása mellett kezelte még Hitler magángyűjteményét is, amelyet ekkor már a müncheni Führerbauban helyeztek el, valamint a bécsi Hofburgban őrzött, zsidóktól és állami múzeumokból lefoglalt képeket is, „amelyeket egyéni belátása szerint" válogatott ki. Ezt az anyagot már 1939 júliusában kiállította, és a tárlatot Hitler is látta. A képekről egy évvel később leltár is készült, amely szerint a Führerbau állománya ekkor 324 festményből állt, amelyek túlnyomó része osztrák zsidó műgyűjteményekből származott. További 150 festmény – mint *reserve,* dekoratív céllal – Posse megőrzésében maradt.[51]

Posse Linz számára fenntartott festmények jegyzéke, az „1940. július 31-i állapot szerint" című listájában, húsz oldalon 496 festményt sorol fel, külön-külön az olasz, francia, németalföldi és német festők 15–18. századból származó műveit. Ezek közül 327 a Bécsben elkobozott műtárgyak közé tartozott. Hitler eredeti terve tehát, hogy a műtárgyakat nem viszi ki Ausztriából, nem valósult meg, ehelyett az első leltár szerint a Führermuseum részévé vált, amelyet ideiglenesen Münchenben a neki épített rezidencián, a Führerbauban helyeztek el. Ugyanez év késő őszén, Lengyelország lerohanása után Posse újabb megbízatást kapott: a megszállt országban is a linzi múzeum számára kellett válogatnia az ott lefoglalt műkincsekből.

Ausztria után a müncheni egyezményt semmibe véve Csehszlovákia megszállása következett 1938. március 15-én: létrehozták a Cseh–Morva Protektorátust, amely a Harmadik Birodalom részévé vált. Mivel a németek a területet sajátjuknak tekintették, az állami gyűjtemények műtárgyait a helyükön hagyták. Hitler a cseh fővárost „az ő Prágájának" vagy az „Óbirodalom díszének" nevezte, de a linzi múzeum számára

innen is elvitték a híres Vyšší Brod-i mester kilenc képből álló oltárát, amely Jézus életének és szenvedéseinek jeleneteit ábrázolja. Hitler még három értékes festményt hozatott el a prágai nemzeti képtárból, amelyeket Reinhard Heydrich SS Obergruppenführernek ajándékozott születésnapja alkalmából.{52}

1939. szeptember 1-jén kitört a II. világháború. 1940-től a gyors német sikerek, Hollandia, Belgium, majd Franciaország elfoglalása után szinte minden jelentős művészeti alkotást elkoboztak. Posse azonban soha nem a megszálló csapatokkal együtt dolgozott, hanem mindig kis késéssel érkezett, és csak ezután tartott igényt az általa már korábban kiszemelt gyűjteményekre.

Az eredeti elképzelések szerint a Führermuseum súlypontját a festménygyűjtemény adta volna, amelyben létrehoztak volna egy, a régi mesterek műveit magában foglaló osztályt, valamint a 19. század német festészetének legfontosabb alkotásait bemutató részleget. A múzeum magját Hitler magángyűjteménye alkotta volna, amelyet az 1930-as évek közepétől épített fel és főként 19. századi festményekből és számos, nagy értékű, régi mesterektől származó képekből állt. Ezt az alapot építette tovább Hans Posse az elkobzott képekkel, amelyeket a meglehetősen „kihűlt" európai műtárgypiacon „kényszerűségből eladott műalkotások" megvételével vagy a már megszállt országok múzeumainak kifosztásával szereztek meg. Hitler ehhez külön rendeletet adott ki, amely már 1938 júniusában életbe lépett. Hitler ezzel előjogot teremtett arra, hogy a német zsidóktól, majd a megszállt országokban elkobozott műalkotások közül az ő megbízottjai választhattak először, főként a linzi múzeumnak. A linzi festménygalériában ugyanakkor szobrok, egy grafikai kabinet, fegyver- és iparművészeti gyűjtemény, valamint egy ritka könyvekből álló művészettörténeti szakgyűjtemény is helyet kapott volna, a Führer gyűjtési kedve tehát nem korlátozódott csupán festményekre.

Hitler építészeti elképzeléseit a múzeumról nagyvonalú skiccekben rögzítette. Kedvenc építésze, Paul Ludwig Troost 1934-ben bekövetkezett halála után a fiatal és ambíciózus Albert Speert szemelte ki az épület terveinek megvalósítására.{53} Az évek folyamán azonban Speer első terve tovább bővült Roderick Fick és Hermann Giesler elképzeléseivel.{54}

A múzeumba összerabolt műalkotásokat – a mennyiségről nincs közmegegyezés – tulajdonképpen „titkos" gyűjteménynek is

nevezhetjük, mivel különböző pincékben, raktárakban, sóbányákban hordták össze és halmozták fel őket, és legfeljebb csak azok látták, akik a becsomagolásukat végezték. Ez a nézők nélküli múzeum senkinek sem okozott esztétikai élvezetet, még Hitlernek sem: a birtokába került műtárgyakat többnyire csak reprodukciókon látta vagy még úgy sem. Jellemének ez a fantáziátlan, szegényes oldala még azoknak sem tűnt fel, akik a művészet nagy támogatójának, barátjának szerették látni.

9. Adolf Hitler és Albert Speer Obersalzbergben a linzi operaház tervei előtt, 1939

A múzeum nyilvános megnyitását 1950-re tervezte – úgy látszik, nagyon bízott benne, hogy megéri azt a napot. A gyűjtemény azonban szétszóródott, mint ahogy a birodalom is széthullott. A műkincsállományról, amely a különböző rejtekhelyekről előkerült műtárgyak ismeretében az európai művészet legjelentősebb alkotásait tartalmazta, egyetlen lista készült, amelyet 1945-ben Drezdában a szovjet Trófeakülönítmény lefoglalt; utóbb egy különleges moszkvai archívumba került, így a Linzbe szánt műalkotásokról szóló dokumentum még ma sem érhető el a kutatók számára. Az állományról azonban feltételezhető, hogy egyrészt a megszállt országok nyilvános művészeti intézményeinek és főként a zsidó tulajdonosok kifosztásának köszönhetően gyarapodhatott. A Hitler műgyűjteményét növelő, legálisnak tűnő „vásárlások" is többnyire a fenyegetés és megfélemlítés légkörében zajlottak. A háború után a fellelt műtárgyakra vonatkozó iratok hosszú időre a különböző restitúciós hivatalokba kerültek, amelyeknek viszont nem az volt a feladata, hogy a múzeumok állományait átvizsgálja. Ez a feladat – a múzeumok állományainak és gyűjteményeinek a rendszeres és tudományos feldolgozása – az elmúlt egy évtizedben kezdődött el.[55]

Albert Speer emlékirataiban megjegyzi, hogy nemcsak ő, de mások is csodálkoztak azon, hogy míg Hitlernek az építészetben monumentális, sőt gigantomán ízlése volt, miért ragaszkodott a kispolgári, elavult zsánerfestészethez és a romantikus tájképekhez. Speer, mint írja, szerette volna Hitler ízlését a klasszicizmus irányába terelni és a Schinkel-féle hagyományt erősíteni benne, de ez nem nagyon sikerült. Másfelől Speer rendszeresen konzultált Hitlerrel a linzi Führermuseum terveiről is, amelyben sokkal inkább egyetértettek.

Hitler nagy tervei között a műgyűjtemény elsőrangú kérdés volt, ami nyilvánvaló, hiszen még a legrosszabb hadi helyzetben is sürgette a kollekció bővítését. Possénak összesen egy éve volt arra, hogy a már említett első leltárt összeállítsa. Ez 1940. július 31-én készült el, 324 festményt sorolt fel benne, amelyből 174 a bécsi neves zsidó származású gyűjtők műtárgyainak elkobzásából származott. Posse közben meghalt, utóda Herman Yoss lett, aki a későbbiekben még 31 fotóalbumot állított össze a Führer számára.[56] Ezek a fekete kecskebőrbe kötött albumok tartalmazták a már megszerzett műalkotásokról készített fényképeket.

A köteteken arany betűkkel ez állt: *Gemäldegalerie Linz I–XXIV.* Egy kötet 50 fotót tartalmazott a művekről, egyenként 34×36 cm méretben. 1940 karácsonyára Posse gyorspostával öt fotóalbumot küldött szeretett vezérének Obersalzbergbe. Ugyanakkor jelentette Hitler titkárának, Bormann-nak, hogy jelentős mesterművekkel bővült a linzi gyűjtemény, többek között három Rubens-képpel, amit David Goldberg gyűjteményéből koboztak el. 1942. április 20-án, Hitler születésnapjára, Posse újabb kötetet küldött. Az amerikaiak összesen húsz albumot találtak Hitler berghoi könyvtárában, amelyek mintegy ezer festményről készített reprodukciót tartalmaztak, festő, cím, dátum, valamint iskolák szerint elrendezve. Hitler állítólag nagyon örült az albumoknak (a műtárgyak nagy részét állandó elfoglaltságai miatt eredetiben soha nem látta), és a berghofi vacsorákon hosszú és unalmas előadásokat tartott vendégeinek szépen gyarapodó linzi festménygyűjteményéről.

A fotóalbumokból kiderül az is, hogy a Führer kedvenc festői elsősorban az úgynevezett Deutschrömer-festők, azaz a nazarénusok voltak, akik a 19. század elején Rómában éltek és dolgoztak, valamint Arnold Böcklin és Anselm Feuerbach, akik szintén Itáliában éltek, és erősen kötődtek a klasszikus művészethez.

„Végre értem Böcklint és Feuerbachot" – ez kulcsmondat Hitler művészet-értelmezéséhez.[57] Ízlésére egy 1906-os vándorkiállítás hatott alapvetően, amely a 19. század romantikus festészetét akarta rehabilitálni. A kiállításon elsősorban Philipp Otto Runge, Carl Blechen, Caspar David Friedrich, Carl Spitzweg és a már említett Böcklin és Feuerbach képei voltak láthatók. Hitler első müncheni lakása is annak a Galerie Schacknak a közelében állt, ahol e festők műveit állandó kiállításon mutatták be. Állítólag Hitler gyakran járt ide akkor is, amikor 1922-ben a sörpuccsot tervezte.

Hitlert a nemzetiszocialista propaganda mint nagy német művészt ünnepeltette, és ő is igyekezett magát annak mutatni. „Ha vége lesz ennek a szörnyű háborúnak, a Fehér Hegyekben, Toszkánában akarok festeni és rajzolni, mint sok német festő előttem" – mondta Henriette von Schirachnak, aki Hitler fotósának és egyik művészeti tanácsadójának, Heinrich Hoffmannak volt a lánya. Hitler fiatalkorában Bécsben kétszer felvételizett a művészeti akadémiára, de nem vették fel, ami tulajdonképpen érthetetlen, hiszen nála ügyetlenebbül rajzolók is bekerültek annak idején. Mint a *Mein Kampf*ban írta, a rektor azt

tanácsolta neki, hogy inkább építészettel foglalkozzon. Ezért ment Bécsből Münchenbe, de végül nem iratkozott be a főiskolára, hanem épületeket örökített meg és ezeket képeslapokon árulta, ebből tartotta fenn magát. Művészetszemléletét a 19. századi zsenikultusz határozta meg, ezért nemcsak azokat a művészeket tisztelte, akik szembementek a modernizmussal, hanem saját magát is idesorolta, vagyis a „természeti zsenik" közé, akik szabadok mint a madár és élnek, mint a hal a vízben. Már az első világháború előtt többnek hitte magát „mint egy Bécsből jött senki". A Führer a Führerbau számára is gyűjtött festményeket, amelyek részben a müncheni Galerie Schackból származtak, és ezeket mutogatta az ott megforduló politikusoknak is. A Münchenbe látogatók dolgozószobája falán láthatták Adolf Menzel Nagy Frigyesről készült portréját is, amely jelzésértékű volt arra nézve, hogy kit tekint politikai példaképének.{58}

AZ ÁLLAMILAG SZERVEZETT MŰKINCSRABLÁS A MEGSZÁLLT ORSZÁGOKBAN. ADOLF ROSENBERG

Adolf Rosenberg birodalmi vezető bevetési törzse, az ERR (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) a náci párt külpolitikai hivatala III. osztályának speciális szervezete volt, vagyis nem a birodalmi kormányzati hivatalhoz tartozott.{59} A szervezet feladata a megszállt országokban azoknak az anyagi javaknak a begyűjtése volt, amelyeknek tulajdonosai zsidók, az alsóbb rendű népek tagjai (szlávok), valamint az egyéb, szabadkőművesnek tekintett csoportok, egyének. A szervezet főként ideológiai-faji alapon működött: ez módszereit tekintve leplezetlenül együtt járt a mértéktelen kapzsisággal és kegyetlenséggel, az anyagi javak minden erkölcsi törvényt átlépő elrablásával és egyes megszállt országok teljes kulturális és gazdasági kizsákmányolásában való operatív részvétellel is. Az ERR különleges csoportjának műkincsrablási módszereit és célját is nagymértékben befolyásolta, hogy a náci ideológia a megszállt ország lakosságának milyen jövőt képzelt el az ezeréves birodalomban, ezért nagy különbségek mutatkoztak a nyugati és a keleti megszállt területek kirablásának módszereiben.

Pikáns módon, a szervezet vezetőjének neve nem éppen germán csengésű, és sokan találgatták, hogy Rosenberg maga nem volt-e zsidó

származású, de erre semmilyen bizonyíték nincsen. Alfred Rosenberg 1893. január 12-én született Revalban (ma Tallinn), az akkori Orosz Birodalomban. Rigában mérnöki, Moszkvában építészeti tanulmányokat folytatott. 1918 tavaszán kapott diplomát, majd azonnal levelet írt Peter Behrens építészprofesszornak Berlinbe, és munkalehetőség után érdeklődött nála. Bár Rosenberg késő ősszel megérkezett Berlinbe, rajzai Moszkvában maradtak, és Behrensnél sem jelentkezett. Úgy látszik, nem gondolta komolyan az építészi pályát. Az Unter den Lindenen sétálva Berlint „szürkének és idegennek" érezte. Nem sokkal később Münchenben telepedett le, ahol éltek balti barátai. Itt ismerkedett meg Dietrich Eckart német újságíróval, az I. világháború után megalakult német okkultista és hagyományőrző Thule Társaság vezetőjével, aki elültette lelkében a mély gyűlöletet a kommunisták és a zsidók iránt, és összehozta Hitlerrel is.

1930-ban jelent meg Rosenberg hírhedt könyve, *A 20. század mítosza.* Ebben a modern művészetet a görög művészettel összehasonlítva, illetve faji alapon kritizálta és degeneráltnak nevezte. Emellett a német művészetkritikában már régóta ható hagyományra hivatkozva szorgalmazta a népi-nemzeti művészet egyedüli uralmát. A könyv első olvasásra rendkívül bonyolult fejtegetéseket tartalmaz, de valójában nagyon is leegyszerűsített képlete az egyetemes kultúrtörténetnek. Tulajdonképpen Houston Stewart Chamberlain nyomán – ő volt a legtartósabb hatással a fiatal Rosenbergre – az antik kultúrákat, Hellász, Júdea és Róma kultúráját elemzi.

Könyvében és más írásaiban is, amelyeket a párt lapjában, a *Völkischer Beobachter*ben publikált – amelynek egyébként főszerkesztője volt –, a vér misztériuma, a véráldozat, a fattyú, a korcs, a mértéktelen individualizmus és a marxista *Untermenschtum* a leggyakrabban előforduló szóösszetételek.[60] Egyik fő tézise, hogy 1933-ig a zsidók gazdasági hatalmuknál fogva terrorizálták a német kultúrát és valójában az egész világot. Ugyanakkor a nyugat-európai demokráciákat menthetetlenül dekadensnek tartotta, és ezért például Franciaországról az volt a véleménye, hogy történelme lezárult, mindegy, hogy a klerikális akarat, vagy az ostoba szabadgondolkodás váltja-e egymást a kormányokban. Hosszas eszmefuttatását abban lehet összefoglalni, hogy nemcsak a művészetben, de a tudományban is minden, ami nagyszerű, a *Germanentum,* azaz az északi germán teremtő erő eredménye. A

zsidósággal és a kommunizmussal kapcsolatos nézeteit nem a tapasztalat, hanem az elmélet határozta meg. Egyedül a keresztény hit, a keresztény egyházak elleni támadásainak voltak személyes vonatkozásai is.{61}

Ezt tartalmazzák Rosenberg naplójának részletei is, amelyek 1948-ban kerültek nyilvánosságra. A szórványos, 1936-tól 1943-ig tartó bejegyzések, amelyet egykori nürnbergi vádlója, Robert M. Kemper adott ki *Harc az egyház ellen* címmel, a döntő eseményekről nem számolnak be.

Rosenberg könyve meglehetősen nagy példányszámban jelent meg, de a náci felső vezetés nem nagyon rajongott érte: Goebbels mulatott rajta, Göring részvéttel beszélt róla, Hitler pedig kissé csúfondárosan. Mindenesetre sohasem vált a párt hivatalos kézikönyvévé, talán mert túl bonyolult volt, vagy nem kielégítően fejezte ki a nemzetiszocialista világszemléletet, amelyet a Führer *Mein Kampf* című műve testesített meg.

Teoretikus alkata ellenére Rosenberg soha nem elégedett meg az elméleti munkával, szerette a cselekvést és amellett, hogy részt vett Hitler müncheni sörpuccsában, 1929-ben létrehozta a Harci szövetség a német kultúráért (Kampfbund für deutsche Kultur) nevű szervezetet, amely a nemzetiszocialisták első művészetpolitikai mozgalma volt. Mindenesetre ez sem működött valami sikeresen, ezért 1934-ben átszervezték Robert Ley vezetésével (Kraft durch Freude néven), de ez sem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Csak Rosenberg ellenfelének, Joseph Goebbelsnek sikerült ezen a téren (is) sikereket elérnie. Közben Rosenberg kartotékokat vezetett a német művészekről, írókról és főiskolai tanárokról, de ebben a náci párt katonai és védelmi szervezete, az SS sikeresebb volt. Rosenberg ennek ellenére fontos megbízatást kapott Hitlertől. 1934-től ő lett a párt szellemi és világnézeti oktatásának és nevelésének felügyelője.{62} Bizonyos tekintetben a pártfőiskola ügyében sem ért el teljes sikert, hiszen nem a fajkutatás lett a fő területe, meg kellett elégednie az őstörténeti és néprajzi kutatásokkal, amelyek azonban a politikában nem játszottak szerepet. Pedig mindenki azt gondolta, hogy ő lesz a fajkutatás felelőse, hiszen évek óta a zsidók és a szabadkőművesek elleni fellépésre koncentrált, és a nyilvánosság előtt ő lett az antiszemitizmus vezére. Ennek ellenére, vagy éppen ezért, 1939-ben Frankfurtban létrehozott egy külön intézetet a „zsidó kérdés

kutatására”; ez lett azután az 1940-ben, a háborúban akcióba lépő ERR elődje.

NÁCI MŰKINCSRABLÓ SZERVEZETEK FRANCIAORSZÁGBAN

Mielőtt Rosenberg szervezete, az ERR elkezdte volna speciális tevékenységét, a műkincsek úgymond biztonságba helyezése már egy hónappal a villámháborút követő fegyverszüneti szerződés aláírása (1940. június 22.) után elkezdődött. Wilhelm Keitel tábornagy, a Wehrmacht főparancsnokság főnöke parancsot adott Alfred von Bockelberg tábornoknak, Párizs katonai parancsnokának, hogy a francia állam tulajdonában lévő, valamint a francia zsidók tulajdonát képező műkincseket helyezze biztonságba. Ezt a műveletet a Wehrmacht keretében működő csoport hajtotta volna végre. Keitel parancsa azonban ellentétben állt a hágai konvenciónak azon paragrafusával, amely a műkincsek védelmére vonatkozott a háborúban álló felek között, és amelyet 1910-ben Németország is aláírt. Franz von Wolff-Metternich gróf, a katonai igazgatás alatt álló műemlékvédelmi osztály vezetője, régi vágású katonatisztként komolyan vette ezt a feladatot, és arra figyelmeztette a főparancsnokságot, hogy a konvenció értelmében a művészeti gyűjteményeket érintetlenül egyben kell hagyni, nem lehet a megbontással veszélyeztetni őket. Emellett hivatkozott arra is – és ez volt a hatásosabb érv –, hogy az állami műgyűjtemények Hitler akarata szerint egy jövőbeli békeszerződés feltételeként játszhatnak majd fontos szerepet. Metternich ezzel ideig-óráig elérte, hogy a francia állami kulturális javak érintetlenül maradtak, de Hitler, valamint Göring embereinek kényszer alatt végrehajtott cseréit és vásárlásait – főként pedig a francia és zsidó családok magángyűjteményeit – nem tudta megmenteni.{63}

A Ribbentrop-különítmény

Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter megbízta Otto Abetz német nagykövetet, hogy a Gestapo segítségével a politikailag fontos iratokat, a nyilvános és közvagyon egy részét, például a műkereskedések műtárgyállományát, de főként a zsidók tulajdonában lévő műkincsvagyont helyezze biztonságba. Nemsokára teherautók sokasága

szállította a nehéz ládákat a német követségre, amelynek épülete igen rövid idő alatt teljesen megtelt.[64]

Otto Abetz elsősorban Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter alárendeltje volt, ezért az ő utasításait igyekezett követni. Emiatt kialakult némi feszültség a Wehrmacht vezetése és Ribbentrop emberei között, amelynek Abetz mellett tagja volt Eberhard Freiherr von Künsberg báró, követségi titkár, SS-őrnagy is. Künsberg tevékenységével kapcsolatban Metternich jelezte a katonai vezetésnek: „Künsberg és a követség tagjai tapintatlan és méltatlan módon kényszerítették a francia állami múzeumok igazgatóságán dolgozó urakat, és részben fenyegetéssel csikarták ki tőlük a múzeumi jegyzékeket.”

A Harmadik Birodalom hatalmi felépítése

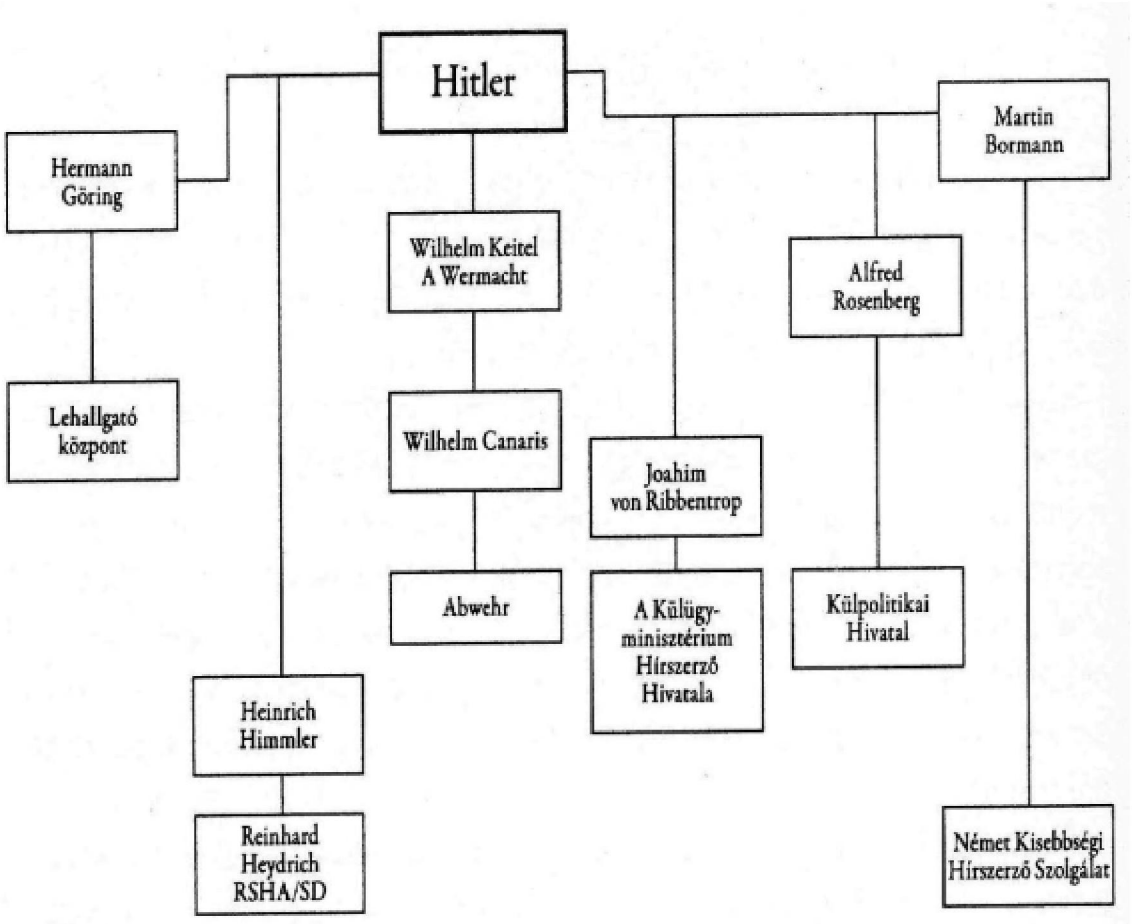

A „biztonságba helyezés” a gyakorlatban párizsi lakások csoportos kifosztását jelentette, főként zsidók, de ellenségnek tekintett franciák tulajdonának elvételét.[65] Nem sokkal később a Rue de Lille-en a német követséggel szomszédos ház lett az elkobzott műgyűjtemények raktára, ahol a Ribbentrop-különítmény szakemberei, dr. Kümmel, a berlini állami múzeum főigazgatója, dr. Meier múzeumőr, dr. Schmidt, dr. Koch és még jó néhány szakember katalógusokat és reprodukciókat készített az elrabolt zsákmányról. Miután Künsberg a Louvre és más párizsi múzeumok jegyzékeit megszerezte, vidékre indult, hogy az ottani kastélyok (Chambord, Cheverny, Blois, Brisacc, Souches) műkincseit felkutassa, miközben azon dühöngött, hogy a franciák a Louvre legértékesebb darabjait már átmentették a meg nem szállt területekre. 1940. augusztus 11-én Abetz azzal bízta meg Künsberget, hogy a francia tulajdonban lévő festményekből válogassák ki a legjobbakat – ezerötszáz festményt –, és szállítsák őket a Louvre-ba, azzal az indokkal, hogy „nincsenek megfelelően tárolva”. A válogatást nyugodtan végre lehet hajtani, és a birodalomba való szállításukat is meg lehet szervezni – írta Abetz. Meglepetésre azonban a hónap végén Künsberget visszarendelték Párizsból, és a Balkánra küldték.

A Rosenberg-különítmény

Ezzel vette kezdetét a Rosenberg-különítmény tevékenysége a francia fővárosban, amely Ribbentrop csoportjával ellentétben a Wehrmacht teljes támogatását élvezte. Wilhelm Keitel tábornagy körlevelet intézett az alárendelt szervekhez, amelyben közölte, hogy Reinhard Heydrich SS Gruppenführer, a biztonsági rendőrség és szolgálat főnöke veszi fel a kapcsolatot velük a megbízás teljesítése céljából, ami azt jelentette, hogy majd Rosenberg törzskarát támogatják a fosztogatásban. A feladatra Rosenberg maga jelentkezett Hitlernél, akit annyira meggyőzött terve nagyszerűségéről, hogy a Führer kiadott egy parancsot is Rosenberg tevékenységére vonatkozóan, amelyet a Wehrmacht felső vezetésével is ismertettek.[66] Hitler parancsa értelmében le kell foglalni:

a) az állami könyvtáraknak és levéltároknak a Németország számára fontos iratait,

b) a magas egyházi hivatalok kancelláriáinak és a szabadkőműves páholyoknak az iratait,

c) valamint a birodalmi vezető, Rosenberg által értékesnek ítélt kulturális javakat, beleértve a gazdátlan zsidó tulajdonokat, azért, hogy mindezt Németországba szállíthassa. Az elkobzások gyakorlati kivitelezésekor Rosenbergnek nem voltak olyan nehézségei, mint Künsberg bárónak, akinek állandó illetékességi vitái voltak a német katonai közigazgatással és a francia hatóságokkal. Keitel támogatását élvezve Rosenberg különítményének sokkal nagyobb súlya volt, és kezdettől fogva gátlástalanul végrehajtotta, sőt időnként túl is teljesítette feladatát. A vidéki kastélyokat végül a törzskarának helyettes törzsparancsnoka ürítette ki. A műtárgyakat a Louvre-ba és a Salle du Jeu de Paume-ba vitték, ahol egy bizonyos dr. Günther Schiedlausky nevű művészettörténész leltárba vette őket még a Németországba szállítás előtt.

A Vichy-kormány, a francia igazságügy-miniszter, valamint a kormány más tagjai is tiltakoztak az ERR tevékenysége ellen. Végül, hogy a Rothschild család műkincseit megmentsék Franciaország számára, a család azon tagjait, akik emigráltak, megfosztották állampolgárságától és vagyonukat lefoglalták a francia állam javára, ezt azonban a Wehrmacht főparancsnoksága nem vette figyelembe. Egy szeptember 17-én kiadott parancs szerint Rosenberg kisajátítási akcióinál „a háború előtti, Franciaországban pedig az 1939. szeptember 1-i hadüzenet előtti" tulajdonviszonyokat kell irányadónak tekinteni, vagyis például a lengyel és szlovák könyvtárak, a Rothschild-palota, a Bernheim–Jeune-, a Kann-, David–Weill- és Schloss-gyűjtemények és egyéb gazdátlan zsidó vagyon elkobzása és elszállítása elleni felszólamlások nem ismerhetők el."{67}

A temérdek műtárgy felkutatása, biztonságba helyezése és elszállítása, a leltárak és a műtárgyak azonosítása egy idő után meghaladta az ERR anyagi lehetőségeit, amelyet Rosenberg jelzett is a párt kincstárnokának, Franz Xaver Schwarznak 1940. november 14-én írott levelében. „Mint Önt erről már részletesen tájékoztattam, törzskarom még nem tudta befejezni munkáját Párizsban, Brüsszelben és Amszterdamban, mert állandóan újabb leletekre és utalásokra bukkanunk, s ezek újra meg újra szükségessé tesznek vidéki utakat, többek között Bordeaux-ba, Deauville-ba, a Loire mellé stb.

Amszterdamban csak a legutóbbi időben tudtuk megkezdeni a kutatásokat, a birodalmi biztos hivatala még habozott bizonyos rendszabályokat illetőleg. Ezen akciók eredményeképpen, amelyekről egyet-mást módomban volt közölni Önnel, régebben zsidó tulajdonban volt igen nagy értékű kincseket találtunk, úgyhogy Németország törzskarom munkája révén igen sok rendkívül fontos műalkotással fog gazdagodni. Nagy részét egyelőre a Louvre-ban helyeztük el, biztonságot nyújtó termekben, és a Führer parancsára hamarosan Németországba szállítjuk."{68}

Schwarz ki is utalt számára százezer márkát, és ezt megismételte 1941. február 6-án is. Később azonban már havonta támogatta az ERR különböző kiadásait.

Hitler legfőbb konkurense
Hermann Göring művészeti gyűjteménye

A francia műtárgyak elkobzására szakosodott csoportoknak volt egy harmadik, igen aktív követője a birodalom légi marsallja személyében, aki mint Hitler versenytársa a műgyűjtésben, ellenállhatatlan késztetést érzett arra, hogy a világhírű francia műgyűjtemények egy részét megszerezze a maga számára. Göring személyesen is a kezébe vette az ügyek intézését, és ezzel egyfajta törés következett be abban a kérdésben, hogy kié legyen a döntés a zsákmányolt műkincsek sorsának alakításában.

A műtárgyak lefoglalásával, átvételével és szállításával elvileg az ERR volt megbízva, és Rosenberg elsősorban Hitler linzi múzeuma számára gyűjtötte a legértékesebb műalkotásokat. Ebben segítségére volt Gerhard Utikal törzsparancsnok, a bevetési csoport berlini központjának vezetője, Kurt von Behr, a csoport főelőadója, aki a „műtárgyak biztonságba helyezésének", azaz lefoglalásának a szervezési, technikai-logisztikai, valamint politikai módszereit dolgozta ki Franciaországban, majd ezeket a módszereket terjesztette ki Belgiumra és Hollandiára is. Rosenberg bevetési csoportjának mindenhol volt szolgálati helye és vezetője. A párizsit, ahol az ERR a legaktívabb volt, Behr vezette, Belgiumban és Hollandiában pedig Schirmer. Beosztottjai közül Gerhard Utikal is részt vett korábban Rosenberg ideológiai munkájában, 1935-

ben megjelent könyve, *Der jüdische Ritualmord* (A zsidó rituális gyilkosság), több kiadást ért meg. A franciaországi műkincsrablásban betöltött koordináló tevékenységét annyira jól végezte, hogy amikor Hitler 1941-ben kinevezte Rosenberget a megszállt keleti területek birodalmi vezetőjévé, Gerhard Utikal fontos feladatot kapott az ERR ottani tevékenységében is.

Az első átfogó és összefüggő jelentést az ERR nyugati tevékenységéről is Utikal készítette el 1941. március 20-án. Ebből kiderül, hogy „nagyon óvatos becsléssel az eddig biztonságba helyezett festmények, szobrok, bútorok, szőnyegek, gobelinek és egyéb műtárgyak értéke több mint egymilliárd márkára tehető". Jelentéséből kiderül az is, hogy Rosenberg törzskara a Jeu de Paume-ban két nagy kiállítást rendezett, abból a célból, hogy „Göring birodalmi marsall és Rosenberg birodalmi vezető áttekintést kapjon a különösen értékes tárgyakról".[69] Utikal jelentése szerint március közepéig már 6000 tudományos anyagot tartalmazó ládát szállítottak el, és harminc gyors tehervagont indítottak el műkincsekkel megrakodva Dél-Németországba is, mivel – mint az Rosenberg Schwarzhoz írott leveléből is kitűnik – napról napra növekedett a biztonságba helyezett műtárgyak mennyisége.

Rosenberg az ERR-en belül még egy különleges csoportot, képzőművészeti különleges törzskart (Sonderstab Bildende Künste) hozott létre Robert Scholtz vezetésével.[70] Párizsban ezen belül is működött még egy speciális csoport, az úgynevezett Louvre munkacsoport, amelynek vezetője Kurt von Behr volt, aki azonban később felmentését kérte e munka alól, mert teljesen „a zsidó lakberendezések bombakárosultak javára történő regisztrálásának" kívánta szentelni magát.[71] Egy 1943. április 16-i kiegészítő jelentés szerint az EER 1940. szeptember 17. és 1943. április 7. között a megszállt nyugati területekről tíz szállítmányban 92 tehervagonban összesen 2775 láda műtárgyat továbbított német óvóhelyekre. Ezenkívül külön szállítmányokban 53 műtárgy ment Münchenbe a Führer, valamint 594 tárgy (festmény, szobor, bútor, textil) a birodalmi marsall számára.

Hermann Göring mindenhol igyekezett a legértékesebb műtárgyakhoz hozzájutni. Kezdetben lefegyverezte Rosenberget hatalmával és támogatásával, de az, 1944 augusztusában már úgymond fellázadt a marsall mohósága ellen, és levélben fordult Schwarz birodalmi kincstárnokhoz, akit arra kért, hogy intézze el, hogy Göring

minden darabért fizessen, amelyet az ERR-től kapott. Egy listát is mellékelt, amelyben a felsorolt tárgyak becsértékét elismert francia szakértők állapították meg.

Hermann Göring nemcsak a birodalom második legfontosabb politikai vezetője, de mint magánember meglehetősen különös és öntörvényű figurája volt a nemzetiszocialista mozgalomnak. Sok egyéb tulajdonsága mellett – Hitler például keményebbnek és céltudatosabbnak tartotta önmagánál – már fiatal korában kitűnt a luxus minden formája iránti vonzalmával, amelyet egyáltalán nem kívánt a világ elől eltitkolni. Ebben is, mint oly sok másban, ellentéte volt munkamániás, aszkézisre hajló vezérének. Göring a reneszánsz fejedelmek késői utódjaként tekintett önmagára, akinek életmódjához a nagy lakomák, a vadászat, a szórakozás, a divatos öltözködés, valamint az ékszerek és a szemet gyönyörködtető műtárgyak birtoklása is hozzátartozott.

A művészetek iránti érdeklődése és a műgyűjtőszenvedélye is egészen más természetű, más léptékű volt, mint Hitleré, akit az általa kidolgozott „eszmerendszer" vezérelt a művészet és a műgyűjtés területén is. Bár művésznek, festőnek tekintette önmagát, a művészetek királynőjéért, az építészetért rajongott, és elsősorban építtetőként akart örök dicsőséget szerezni. A linzi képgaléria létrehozása is részben nagy építtető törekvéseinek csak egyik, bár számára legkedvesebb megvalósulása lett volna. Göring azonban kezdetektől magának gyűjtötte a műalkotásokat. Nemcsak festmények, ékszerek, gobelinek, étkészletek, színes üvegablakok, de még a velencei kapuk oroszlános kopogtatói is felkeltették az érdeklődését, vagyis mindent, ami szép és értékes, igyekezett számos kastélyaiban, házaiban felhasználni, birtokolni.

Megismerve Göring gyűjteményének volumenét és minőségét, csoda, hogy annyi pozíciója mellett{72} volt ideje ezzel a nem kis figyelmet és energiát igénylő tevékenységgel is foglalkozni. Göring nemcsak fotóalbumokból ismerte gyűjteményét, mint az állandóan időhiánnyal küszködő Hitler, ellenkezőleg, minden alkalmat megragadott arra, hogy a tanácsadói által felhajtott műtárgyakat saját szemével is láthassa és kezében tarthassa. Franciaország lerohanása után 1940 és 1942 között huszonöt alkalommal járt Párizsban, hogy megnézze azokat a kiállításokat, amelyeket zsidóktól vagy közgyűjteményekből elkobzott

műtárgyakból külön az ő számára rendeztek. Párizsban volt Coventry bombázásakor[73] és két héttel a német csapatok afrikai hadműveleteinek megkezdése előtt is: a fontos háborús események sem gátolták meg abban, hogy műgyűjtői szenvedélyének hódoljon. Rose Valland, a Jeu de Paume akkoriban egyetlen múzeumi munkatársa a marsall első múzeumi látogatása után – 1940. november 3-án – könyvében leír egy nagyon is Göringre jellemző jelenetet.

„Megmutatták neki Teniers, Renoir, Gauguin és más nagy festők alkotásait, és ezt a bemutatót egyedül csak neki állították össze! Göring civilben, hosszú kabátban, kalapját mélyen a homlokára húzva lépett a színpadra, kíséretét fő művészeti tanácsadója, Walter Andreas Hofer, az ERR és a Luftwaffe képviselői alkották [...] egymás után nézte meg a képeket és minden egyes darab érdekelte. A hadiszerencse kegyelme vagy kegyetlensége a lába elé helyezte a művészet történetének leghíresebb alkotásait. Ha ez az első kiállítás a birodalmi marsallt nem lelkesítette volna fel annyira, akkor a Rosenberg-féle stáb és az elrabolt műkincsek története is máshogy alakult volna!"

Göring azonban annyira fellelkesedett, hogy a más városokból származó, ládákba csomagolt műalkotásokat is kicsomagoltatta, majd néhány nap múlva visszatért megtekinteni őket. „Nagyon szívélyes volt, az arca nyájasságot és elragadtatást tükrözött, amikor kedvenc műalkotásainak szépségét méltatta kísérőinek, miközben körbeadta őket. Olyan közel tartotta a festményeket a szeméhez, úgy vizsgálgatta őket, mint egy igazi szakértő" – jegyzi meg Valland némi malíciával.[74]

Hermann Göring 1893. január 12-én született a bajorországi Rosenheimben. A Göring család 1712-től, hat generáción át állami szolgálatban állt. Apja, dr. Heinrich Ernst Göring gyarmati hivatalnokként magas állás töltött be. A birodalmi kancellár maga küldte Londonba annak idején, hogy a német gyarmatok jogi ügyeit képviselje, és a Német Birodalomhoz tartozó délnyugat-afrikai gyarmatok ügyeit intézze. Később Haiti szigetén volt általános konzul, és sokan ennek a – ha nem is arisztokrata, de mindenképpen tehetős – nagypolgári háttérnek tulajdonítják az ifjú Göring „szép dolgok" iránti érdeklődését. Már fiatal kora óta gyűjtötte a műtárgyakat, de ekkor még főként az olyan dekoratív művek érdekelték, amelyek a pompa iránti vágyát fejezték ki. Az 1930-as évek folyamán azonban az ízlése megváltozott, és komolyan kezdte venni a műgyűjtést. Képezte magát,

és szoros kapcsolatokat épített ki a jelentős és tapasztalt műkereskedőkkel, akik egy-egy mű megvásárlásakor kompetens tanácsokkal látták el. Műgyűjtői tevékenysége a nemzetközi műkereskedők körében is elismerést váltott ki, és többen azt állították, hogy Göring feltehetőleg jó műkereskedővé vált volna, ha nem a politikai pálya mellett dönt.

A háború előtt a porosz miniszterelnöknek még csak kétszáz festménye volt, de a hódítások hosszú sora lehetővé tette a szinte korlátlan beszerzést, amelyet olyan vehemenciával folytatott, hogy az már Hitlernek is szemet szúrt. Állítólag egyszer mérgében a „feketepiacok királyának”[75] nevezte, mivel régi bajtársa tehetsége a pénzcsinálásra az élet szinte minden területén igen figyelemreméltó volt. Fő állami hivatali tevékenységei mellett a légiközlekedés ügyeiben is olyan szerződésekhez jutott, amelyekkel évente 54 ezer birodalmi márkát keresett, és egyéb jövedelmei is elérték a milliós határt. Ilyen mellékjövedelmet biztosított számára például az is, hogy mindenért, amit nyilvánosságra hoztak róla filmek, fotó, vagy képeslapok formájában, honoráriumot kért, mint Hitler.

Göring gyűjteményének ékkövei – állítása szerint – ajándékozás és vásárlás útján kerültek birtokába. Különösen méltányolta, ha születésnapjai alkalmával egy-egy értékes műalkotással lepték meg, és ebben nemcsak párttársaira, de a gazdag iparmágnások nagylelkűségére is számíthatott. Hitler például neki ajándékozta az osztrákok nagy festőjének, Hans Makartnak egyik legdekoratívabb festményét, a *Solymásznő*t, amely valószínűleg a vadászat iránti szenvedélyére utalt. Konrad Kaletsch pénzügyi szakembernek például nagy fejtörést okozott és egy hónapjába került, hogy a marsallt születésnapján megajándékozza, végül a már említett Hofer segítségével sikerült neki huszonnégyezer márkáért egy Lucas Cranachnak tulajdonított, *Szűz Mária Jézussal és Keresztelő Jánossal* című képet beszereznie.[76] Az idősebb Cranach képeiért Göring szenvedélyesen rajongott és mindent elkövetett megszerzésükért. Számos Cranach-mű volt a birtokában, amelyek később kedvenc lakhelyét, a Carinhallt díszítették. De nemcsak magánszemélyek ajándékozhatták meg, és nemcsak születésnapja alkalmából, hanem közintézmények és múzeumok is a szolgálatára álltak. Amikor például meglátogatta a nürnbergi Germanisches Nationalmuseumot, megállt egy reneszánsz korabeli vadászjelenetet

ábrázoló festmény előtt, és közölte, hogy ezt a képet neki mint birodalmi fővadászmesternek mindennap látnia kell, és kérte az igazgatót, küldjék el a Carinhallba. Göringnek 1943-ban a magyar kormány is ajándékot küldött. A birodalmi marsall ötvenedik születésnapjára a Szépművészeti Múzeum anyagából Adam Franz *Sétalovaglás* című festményét adományozták neki, amelynek akkori értéke harmincezer pengő volt, vagyis meglehetősen nagyvonalú ajándéknak számított.[77]

Göring nem szerette a modern művészetet, de ismerte, és pontosan tudta, milyen nagy összegeket lehet kapni értük a nemzetközi aukciókon, ezért még mielőtt Goebbels az elfajzott műveket teljesen megsemmisítette volna, Göring nagy üzletet csinált a tulajdonába került, elkobzott művek eladásából vagy elcseréléséből. Egy jelentésből, amelyet Adolf Ziegler, a birodalom kedvenc festője írt az Információs és Propagandaminisztériumnak 1938 júniusában, kiderül, hogy az elkobzott modern francia munkák közül Paul Cézanne-, Vincent van Gogh-, Franz Marc-, Edvard Munch- és Paul Signac-művek kerültek Göring birtokába, amelyeket strómanjai segítségével svájci aukciókon értékesített.[78] Luzernben a Fischer galériától szerezte be felbecsülhetetlen Cranach-képeit, a francia impresszionistákat pedig az itáliai reneszánsz remekműveire Firenzében, a Galleria Venturánál cserélte el. De kerültek a birtokába Dürer-képek Hofer és Haberstock műkereskedéseiből is, valamint néhány esetben bizonyíthatóan kényszereladásokból is, például ilyen volt a *Párisz ítélete,* vagy más néven *A három grácia* című alkotás, amelynek a zsidó származású frankfurti Robert Hirsch volt az eredeti tulajdonosa.

A kívülállók számára úgy tűnhetett, hogy Göring vásárol is, ami igaz volt, csakhogy mielőtt az üzletet nyélbe ütötték, az emberei lenyomták az árakat, és Göring a valóságos érték töredékéért juthatott hozzá az európai művészet remekműveihez. Egy Fragonard-képért például, amelyet a háború előtt 50 ezer birodalmi márkáért vehetett volna meg, zsidó tulajdonosának csak 30 ezret fizetett. A legnagyobb üzletet a Rothschildok lefoglalt műgyűjteménye jelentette: amikor Göring kifejezte vásárlási szándékát, a kollekció hirtelen csak a felét érte. A marsall mindig kiállíttatta a számlákat a műalkotásokért, de a fizetés gyakran elmaradt vagy értéktelen papírpénzt adott értük. Göring gyakran hivatkozott arra, hogy az ő gyűjteménye nem rablásokból

származott, de ellentmond ennek az a tény, hogy 1941-ben az ERR állományából 400 festményt és sok ezer más művészeti tárgyat szerzett meg fizetség nélkül.

1941-ben Göring hivatalos bevétele 1,28 millió birodalmi márka volt, tehát fizetőképesnek látszott, de csak elvben, mert a banki tartozása ebben az időben már meghaladta a 7 milliót. Ez azonban nem zavarta különösebben, mivel a festmények nagy részét – mint említettük – teljesen értéktelen papírokkal fizette ki. Mint a légügyi minisztérium legfőbb hivatalnokának jogában állt „kasszautalványokat" kiállítani; ezt meg is tette, és ezek mindig utánnyomhatók voltak. A devizával már más volt a helyzet, ugyanis a háború alatt nagyon szűkösen állt rendelkezésre és az átlagpolgár számára alig volt elérhető. De a marsall ezt is megoldotta: mivel ő vezette a devizaengedélyezési osztályt is, jogában állt eldönteni, mikor mire költi a pénzt.

Göringnek ugyanakkor nem volt saját műkincsrabló szervezete, mint Himmlernek, Ribbentropnak és Rosenbergnek, de nem is volt szüksége rá, mert különleges hatalmánál fogva tevékenyen be tudott avatkozni e szervezetek munkájába saját, különleges megbízottain keresztül. Amikor Franciaországban már nagy mennyiségű műkincset koboztak el, amelyet először a német követségen, majd később az akkor már üresen álló Jeu de Paume-ban helyeztek el, utasítást adott ki a nyugat-európai megszállott országokban biztonságba helyezett műkincsek szétosztásáról, noha a pere során Nürnbergben azt állította, hogy nem tudott az egészről. Az utasítás négy csoportra osztotta az elkobzott műtárgyakat: 1. Azok, amelyeknek további felhasználására vonatkozólag a Führer magának tartotta fenn a döntés jogát. 2. Azok, amelyek a birodalmi marsall gyűjteményének kiegészítésére szolgálnak. 3. Azok a műtárgyak és könyvtárak, amelyeket a főiskola kiépítése során használnak fel, és amelyek Rosenberg birodalmi vezető hatáskörébe tartoznak. 4. Azok a műtárgyak, amelyek alkalmasak arra, hogy német múzeumokba kerüljenek. Ez utóbbiakat Rosenberg törzskara haladéktalanul és szabályszerűen leltározta, csomagolta és a légierők támogatásával Németországba szállította.

1940-ben Göring különvonattal Párizsba utazott, és többször meglátogatta a Jeu de Paume termeit, ahol számos műalkotástól – mint Rose Valland írta – „el volt ragadtatva". Göring jól kihasználta az ERR tevékenységét és a lehetőségeket. A zsidó műgyűjtő fivérektől – Jacques

és André Seligmantól – elkobzott műalkotásokból 14 mesterművet „vett át" gyűjteményébe. Ez az elragadatott válogatás megismétlődött 1941. február 5-én is. A Jeu de Paume-ból és más magángyűjteményekből származó műtárgyak ekkor már két vagont töltöttek meg, és ezeket is elszállították a Carinhallba. A marsall persze óvatosságból mindig figyelembe vette a Führer előjogát a műkincsekre, de mohósága sok bosszúságot okozott azoknak, akik Hitler számára gyűjtöttek. Maga Rosenberg is, aki egyébként jó viszonyt ápolt a marsallal, olykor fel volt háborodva, mivel Göring a linzi anyagból is gátlástalanul kiválogatott magának 28 művet. De nemcsak Rosenberg, hanem Posse, Hitler megbízottja is állandó harcban állt Göringgel, amikor az részesedni akart a zsákmányolt művekből. Göring saját feljegyzései szerint a ládákat H. A. H. G. és A. H. monogramokkal látták el, amely azt jelezte, hogy melyik tartozik Hitler és melyik Göring fennhatósága alá. Feljegyzéseiben megemlíti, hogy ezek között nemcsak képek, hanem bútorok, ezüsttárgyak és gobelinek voltak. A képek közül kiválasztotta magának Fragonard *Kislány Buddha-szoborral,* Bonnard *A dolgozóasztal,* a Velázquez műhelyéből származó *Margit-Mária infánsnő* és Van Gogh *Az arlesi-i híd* című festményeit.[{79}]

Mint a Reichstag elnökének, Göringnek csodás palotája volt a berlini Leipziger Platzon, hatalmas erkélyekkel és úszómedencével. Estélyein a berlini operaház balettkara lépett fel, de voltak nála más jellegű, fényes táncos estélyek is, amelyeken ragyogó ékszerek versenyeztek a reneszánsz kosztümök pompájával. Amikor Poroszország miniszterelnökének nevezték ki, további palotákhoz jutott, amelyeket hasonló pompával igyekezett berendezni. De voltak vidéki kastélyai Veldensteinben és Mauterndorfban (Ausztria) is, és mint fő náci vezetőnek természetesen volt háza Berchtesgadenben; ezek a helyek a háború utolsó hónapjaiban váltak fontossá számára.

A marsall a jó időkben – de háború alatt is – legfőképpen a Carinhallt (Schorfheide) igyekezett minél pompásabbá tenni, amelyhez erős érzelmi szálak kötötték, és amelyet svéd származású első feleségéről nevezett el. A hely Berlintől húsz kilométerre, északra feküdt a kelet-poroszországi Romintenben. A vidéki házat még 1934-ben vette meg a Thyssen Banktól kapott hitel segítségével, majd az évek folyamán igazi művészeti szentéllyé építette át. A ház bejárati hallját, amely egy templomhajó méreteivel vetekedett – ötven méter széles volt –, értékes

műalkotásokkal, faliszőnyegekkel és szobrokkal díszítette. A házban volt moziterem és orosz gőzfürdő is. Carinhall tulajdonképpen megszakítás nélkül épült, ahogy az egyre szaporodó műtárgyak elhelyezésének kényszere diktálta. Egy fogadáson, amikor Göring körbevezette az ámulatba esett külföldi vendégeket, a francia követ megállt Rubens egyik képe előtt, és megkérdezte Göringtől: „Miniszterelnök úr, önnek van egy ilyen nagyszerű másolata Rubenstől is? – Göring nevetett, és gúnyosan közölte: – Excellenciás uram, mit képzel, nálam csak eredetit láthat." A néhai amerikai követ egyébként úgy írta le vendéglátóját, mint visszataszítóan kövér embert, aki szerette a luxust, de a műalkotásait, amelyek színvonala és mennyisége nemsokára megközelítik a washingtoni National Gallery gyűjteményéét is, még ennél is jobban.

A háború végére Göringé volt Európa legnagyobb magángyűjteménye: a műtárgyak összértéke meghaladta a 600 millió birodalmi márkát. Mint Hitler Linzbe szánt kollekciója, Göringé is főleg háborús hadizsákmányból származott, és csak kis része volt legálisan megszerzett műtárgy. Az amerikaiak által összeállított lista szerint a kollekcióban 1375 kép, 250 plasztika, 200 antik bútor, 175 iparművészeti tárgy, 108 falikárpit, 75 üvegablak és néhány modern alkotás volt, ez utóbbiak csak Göring második felesége, Emmy kedvéért, aki kedvelte az impresszionistákat. Az nem ismert, hogy a marsall mikor határozta el, hogy a Carinhallban múzeumot fog létrehozni, függetlenül Hitler linzi terveitől. A múzeum a tervek szerint a középkori és a reneszánsz művészetet mutatta volna be, valamint az évek folyamán összegyűjtött számos iparművészeti tárgyat.

Göring később így emlékezett vissza a párizsi képrablásra: „...azt is hallottam, hogy az volt a szándék, hogy ezeket a műtárgyakat, amennyiben értékük megüti a képtári színvonalat, elsősorban a Führer által felállítani szándékolt linzi múzeumnak juttassák. Nyíltan bevallom, nekem személy szerint az volt az érdekem, hogy ne minden kerüljön Dél-Németországba. Én már előtte, jóval régebben elhatároztam, és e határozatomat a pénzügyminiszterrel is közöltem, hogy a háború után, vagy más, véleményem szerint megfelelő időpontban magángyűjteményemet, amelyet a háború előtt szereztem vétel, ajándék vagy csere útján, a német népnek adom át az általam alapítandó képtár formájában. Az volt a szándékom, hogy a képtárat egészen más

szempontok szerint fogom berendezni, mint a múzeumokat általában szokták. Ezt a képtárat Carinhallban, a schorfheidei nagyerdőben akartam felépíteni. A képtár építési és kivitelezési terve már készen volt, csak a háború kitörése miatt nem valósult meg. Én ebben a múzeumban a műtárgyakat származásuk és koruk szerint állítottam volna ki, ugyanazon korszakból származó festményeket, szobrokat, gobelineket és iparművészeti tárgyakat együtt. Párizsban láttam a Salle du Jeu de Paume-ban levő tárgyakat, és hallottam, hogy nagyobb részüket Linzbe viszik. Azokat a műtárgyakat, amelyeket a múzeum számára nem találtak elég értékesnek, alsóbb rendű célra kellett volna fordítani. Nyíltan bevallom azt is, hogy gyűjtőszenvedélyem elragadott, és azt mondtam magamban: ha ezek a tárgyak elkobzás alatt állnak és maradnak, szeretném legalább csekély részüket megszerezni az általam alapítandó északnémet galéria számára."{80}

10. A Carinhallnak, Göring házának egy folyosója 1940

Göring biztos pozíciója a Luftwaffe angliai veresége után kezdett kissé meginogni, de nem végzetesen. Életstílusa továbbra is fejedelmi volt, a látogatók megfigyelhették, amikor a Carinhall gyönyörű kertjében kölyökoroszlánjával sétál. Viszont ekkortól egyre gyakrabban tartózkodott a Carinhallban vagy Veldensteinban, és itt is egymást követték a fényes ünnepségek és lakomák, amelyeknek az egyre közeledő frontok vetettek csak véget. 1945 januárjában a Göring család Bajorországba húzódott vissza. A mintegy 200 millió márkát érő műkincsek is követték őket: nagyjából ezer festmény, nyolcvan szobor, hatvan gobelin utazott Berchtesgadenbe különvonaton, hogy a közeli, föld alatti rejtekhelyeken biztonságba helyezzék őket.[81]

1945 áprilisában Göring még részt vett Hitler születésnapjának megünneplésében, de gyorsan elindult Obersalzberg irányába, „fontos ügintézni". Közben utasítást adott a Carinhall felrobbantására, és mivel azt a hírt kapta, hogy a Führer összeomlott, elkövetett egy nagy hibát: jelezte Hitler főhadiszállásán, hogy tekintettel a helyzetre, magát tekinti az utódjának. A hír azonban hamis volt, és Hitler olyan haragra gerjedt, hogy megfosztotta Göringet minden tisztségétől, és legfőbb árulónak tekintette. Az SS letartóztatta Göring feleségét és lányát. A Berghof egyik jéghideg légvédelmi pincéjében tartották fogva őket április 25-ig, amikor is Mauterndorfba menekültek. Göringet 1945. május 7-én látta utoljára szabadon a családja Veldensteinban; itt még megvoltak a „javak", a leltár és tizenkét bútorokkal megrakott teherautó.

Göring fogságba esése után 1945 novemberétől 1946 októberéig állt a nürnbergi katonai bíróság előtt. Felesége, akit később több náci vezető feleségével és leányával, Eddával együtt internáló táborba zártak, soha nem hitt abban, hogy „Hermannt felakasztják". Igaza lett, a birodalmi marsall ezt megelőzve öngyilkosságot követett el. Leányának, Edda Göringnek a következő évtizedekben igen nagy erőfeszítésébe került, hogy az óriási értékű és mennyiségű műtárgyvagyon néhány morzsáját megmentse.

Az északnémet galéria megvalósítása azonban meghiúsult. A szövetséges győztes hatalmak lefoglalták a gyűjteményt, és azon fáradoztak, hogy a nemzetiszocialisták műkincsrablásait Keleten és Nyugaton is feldolgozzák, és a műalkotásokat az eredeti, származási országaikba visszajuttassák. Az erre vonatkozó törvényi alapot az 1943-

ban kihirdetett londoni deklaráció szolgáltatta, amely minden német műtárgyvásárlást, amelyet az elfoglalt országokban végrehajtottak, semmisnek nyilvánított.

MÁS NÁCI VEZETŐK MŰGYŰJTEMÉNYEI

Joachim von Ribbentrop

A náci vezetők közül mások is részesedtek az elrabolt műkincsekből. Joachim von Ribbentrop 1893-ban született, 1932-ben lépett be pártba, és ő volt az, aki Hitlert bevezette a „felsőbb körökbe". Ezért, és mert jól tudott angolul és franciául (korábban Kanadában élt, ahol népszerű társasági ember volt), Hitler kinevezte londoni nagykövetnek, majd 1938 februárjában a birodalom külügyminiszterének. Ribbentrop 1920 nyarán elvette a dúsgazdag pezsgőgyáros, Otto Henkell lányát, Annelis Henkellt, aki már eleve rengeteg műalkotást hozott a házasságba – főként francia és olasz műveket. Annelis képzettségét tekintve művészettörténész volt, ezért a házaspár ízlése erősen eltért a hivatalos vonaltól – Manet, Monet, Courbet és Corot festményei is szerepeltek a kollekciójukban. De szerették az értékes falikárpitokat és perzsaszőnyegeket is. Ribbentrop pozíciója megkívánta a reprezentációt, ezért a londoni nagykövetségre különböző német múzeumokból vett kölcsön műalkotásokat. Több lakhelye volt, egy villája a berlini Dahlemben, amit 1937-ben vett, 30 hektárnyi területtel, valamint vidéki háza Berlin mellett és kastélya Salzburg környékén. Műgyűjteménye gyarapítására Hitler egyre több pénzt adott az évek folyamán, és amikor a szövetségesek Hamburgban letartóztatták, Negyvenhét értékes festményt találtak nála, köztük Fragonard, Manet, Monet, Ingres, Lenbach, Trübner és Waldmüller műveit.

Hans Frank

Az 1900-as születésű Hans Frank, a „varsói hóhér", 1919-től volt párttag. {82} Ő nem kereste a művészetet, hanem „az jött hozzá". 1939-től képviselte a birodalmat Lengyelországban, Hitler V. Stanislausnak nevezte. Több rezidenciát tartott fenn: volt palotája Varsóban,

Krakkóban pedig a lengyel királyok székhelyén, a Wavelban páváskodott. Leonardo *Hölgy hermelinnel* című festménye Frank Felső-Bajorországban lévő házából került elő. A képet Lengyelország megszállása után először Németországba vitték, a berlini Bode-Museumba, onnan „kérette magához" később Frank mint főkormányzó.

Frank Varsót teljesen át akarta alakítani, a terveket würzburgi építészekkel dolgoztatta ki: Varsó lett volna az új német város. Meg kellett volna semmisíteni minden lengyel emlékművet és nemzeti kultúrértéket, csak az óváros kis része maradt volna meg, mert azt az építészek német műemléknek tekintették. Frank 1939. október 10-én a lengyel királyi várban a királyi baldachinról személyesen tépte le az ezüst lengyel sasokat. A varsói felkelés után a még megmaradt épületeket is felrobbantották, és így a lengyel műkincsek és kulturális javak 43 százaléka veszett oda Frank kormányzósága alatt.

Hans Frank visszataszító egyéniségét talán a legőszintébben és legérzékletesebben egy olasz író, újságíró, diplomata, Curzio Malaparte (1898–1957) mutatta be *Kaputt* című könyvében:

„A Wavel óriási épülete, amit húsz évvel ezelőtt királyi meztelenségében láttam, most pincéitől legmagasabb tornyának csúcsáig tele volt zsúfolva mindazzal, amit a lengyel mágnások palotáiból raboltak el, amire Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában tettek értő szemmel szert, vagy amiket a müncheni, berlini, bécsi antikváriusok és szakértők hajtottak fel, járván a német seregek nyomában Európát."[83]

Heinrich Himmler

Himmlernek nem volt magától értetődő viszonya a művészetekhez, ezért szorgalmasan képezte magát. Az észak-germán embertípus volt számára az etalon, ezért az SS székhelyét is Vesztfáliában, I. Henrik emlékhelyén, egy 12. századi várban alakította ki, természetesen germán ízléssel. A berendezés középkori volt, amelyre Himmler több mint kétszázezer márkát költött, bár ő is kölcsönvette a német múzeumoktól, amit szükségesnek gondolt. Párizsban főként az igazgyöngyök, aranyékszerek érdekelték, de saját strómanja is volt, Wilhelm Vahren, aki műtárgyakat, például Dürer-műveket vett neki. Természetesen ő is vásárolt a nagy német kiállításokon, főleg, ha Hitler

is jelen volt. Himmler Adolf Menzel egyik *Nagy Frigyes*-portréját ajándékozta a Führernek 50. születésnapja alkalmából.

Egyébként híres volt arról, hogy a fizetés dolgában korrekt, ami nem esett nehezére, hiszen a SS önálló gazdasági vállalkozása, a koncentrációs táborok „bevételei", jó pénzügyi lehetőségeket biztosítottak számára. Neki is volt villája a berlini Dahlemben, mint Ribbentropnak, valamint háza a Tengernseenél, ahol nagyszámú képet helyezett el, amelyek főként oroszországi rablásból származtak. A háború után megpróbált a szövetségesekkel fegyverszünetet kötni – sikertelenül –, amikor azonban egy angol egység letartóztatta, Göringhez hasonlóan ő is ciánkálit vett be.

Albert Speer

Dr. Speer volt talán a legtehetségesebb náci vezető, az utolsó időkben Hitler egyetlen barátja. Ennek ellenére nem ítélték halálra Nürnbergben, csak húsz évet kapott, sőt később könyvei – *Hitler bizalmasa voltam* és spandaui börtönnaplója – révén nagyon népszerűvé vált az egykori NSZK-ban. Mint már volt róla szó, karrierje azzal indult, hogy a Hitler által oly csodált építész, Troost helyébe lépett, és 1934-től építészeti ügyekben Hitler tanácsadója volt. Alapgondolata szerint az építészetnek és a műalkotásoknak együtt kell a reprezentációt szolgálnia, ezért az új birodalmi kancellária számára vásárolt 185 festményt 366 230 márka értékben. Támogatta Arno Breker és Joseph Thorak szobrászokat, akik a plasztikai műveket készítették az általa tervezett épületekhez. Saját műgyűjteménye állítólag nem volt, bár kiszabadulása után nemcsak emlékiratainak jogdíjaiból, hanem az elrejtett műkincsek révén is nagyon jól élt. Gyűjteményét egy Mexikóban élő barátjára bízta, és szabadulása után a kölni Lempertz aukciósház révén pénzzé tette. Képeiből (40 kép) mintegy egymillió márkához jutott készpénzben, amellyel titkos szerelmi életét finanszírozta.[84] A nürnbergi per során azt vallotta, hogy már 1945 februárjában merényletet tervezett Hitler ellen. A később halálra ítélt Hermann Göring, Rudolf Heß, valamint Dönitz admirális meglepetten hallgatták vallomását, majd Göring megállapította: „Ez az átkozott balfácán Speer, azt gondolja, hogy egy német olyan alávaló, aljas lehet, hogy a nyavalyás életét megmentheti ezzel." Mindenesetre könyveiben, majd a vele készült interjúkban úgy állította be magát, mint aki semmit nem tudott a nácik rémtetteiről,

mindössze nem politizáló művész volt, akinek semmi köze sem volt az Auschwitzban történtekhez. El is hitette magáról, hogy jó náci, vagyis „gentleman”. Mindenesetre Magyarország német megszállása utáni gazdasági kifosztása, valamint a zsidó munkaerő követelése is az ő nevéhez fűződik.[85]

3. FEJEZET

Műkincs- és műemlékvédelem az európai hadszíntéren

AZ ELSŐ KEZDEMÉNYEZÉSEK

Az Egyesült Államok múzeumi szakemberei már jóval a háború befejezése előtt foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy mi legyen azokkal a műalkotásokkal, emlékművekkel és műemlék épületekkel, amelyeket a harci cselekmények során érintettek. Az erről való gondolkodást és a gyakorlati megvalósítás lehetőségeit George Stout{86} „A műemlékek védelme: háborús és rehabilitációs ajánlások" című írása indította el.

„Ahogyan az egyesített haderők visszafoglalják az ellenség által elfoglalt területeket, a részt vevő országok szerteágazó problémákkal találkoznak [...] A bombázások és tűzvészek által sújtott térségben olyan művek – templomok, szentélyek, szobrok, képek és számos más alkotás – vannak, amelyeket az adott ország vagy város népe nagy becsben tart. Van, ami már elpusztult és van olyan, ami csak megsérült, de továbbra is fennáll a sérülés, pusztítás, illetve az eltulajdonítás kockázata. A biztonsági intézkedések a harcok kimenetelét nem befolyásolják döntően, de a támadó hadsereg és a lakosság, illetve az adott kormány viszonyát igen [...]. A biztonság érvényesítése során tisztelettel kell lenni mindenki vallására és szokásaira, továbbá annak szellemében kell eljárni, hogy a megóvandó dolgok nemcsak bizonyos népek, hanem az egész emberiség örökségéhez tartoznak. A műkincsvédelmi tevékenység a szövetséges haderő felelőssége" – írta Stout 1942 nyarán.{87}

Ugyanez év őszén Harlan F. Stone ügyvéd és jogász, az Archeological Institute of America (Amerikai Régészeti Intézet) igazgatója és több más fontos amerikai múzeum vezetője, valamint a műemlékvédelemre szakosodott civil szervezetek azt javasolták, hogy hozzanak létre egy kormányzati bizottságot, amelynek feladata az európai kulturális javak védelme lenne.{88} Erről a katonai szervezeteket is értesítették, majd decemberben Stone levelet írt Roosevelt elnöknek, és arra kérte, hogy

politikailag és anyagilag támogassa a létrehozandó bizottságot. Stone levelére a következő év áprilisában kapott az elnöktől választ. Roosevelt közölte, hogy a bizottság létrehozását támogatja, de a tevékenysége a katonai hadműveletek sikerét nem befolyásolhatja. 1943. augusztus 20-án hivatalosan is létrejött Owen J. Robertsnek, az amerikai Legfelsőbb Bíróság tagjának vezetésével a „Történelmi műemlékek védelme a háborús területeken" bizottság, röviden Roberts Bizottság.[89]

A ROBERTS BIZOTTSÁG, A SHAEF ÉS AZ MFA&A

A Roberts Bizottság először is átadott egy 700 tételből álló listát és térképeket az Amerikai Egyesült Államok Központi Katonai Főparancsnokságának a legjelentősebb európai műemlékekről, épületekről és földrajzi elhelyezkedésükről, azért, hogy lehetőség szerint a harcok során mindenképpen kíméljék meg őket a pusztulástól. A Roberts Bizottság munkáját számos munkacsoport segítette, amelyek egy-egy speciális területen voltak járatosak, archívumi, műemléki, könyvtári szakemberek, valamint művészettörténészek, akik egy-egy korszak specialistái voltak. A toborzott személyek kapcsolatban álltak a hadsereggel, sokan közülük a hadsereg kötelékében dolgoztak. Ez különösen érvényes volt a Legfelsőbb Szövetséges Főparancsnokságra (Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Force, SHAEF) és az MFA&A (Monuments, Fine Arts, and Archives Section – Műemlék, Képzőművészet és Archívumok Szolgálat) tagjaira is,[90] amelynek feladata a nemzetiszocialista műkincsrablás módszereinek és lefolyásának pontos feltárása, az elrejtett műkincsek visszaszerzése, valamint a háború utáni visszaszolgáltatás jogi és gyakorlati lebonyolítása volt.

Az amerikaiak létrehoztak egy nemzetközi szövetséges bizottságot is, valamint különböző, főként az amerikaiak által elfoglalt területeken gyűjtőpontokat létesítettek a műalkotások begyűjtésére és eredetének vizsgálatára. A SHAEF mellett működött még egy külön bizottság is (Division of Cultural Cooperation in Europa), amelyet 1945 decemberétől Ardelia Hall vezetett.[91] Ennek a szervezetnek akkor lett nagy jelentősége, amikor az Amerikába menekült emberek egyre nagyobb számban gondolták úgy, hogy az óhazájukban elkobzott vagyontárgyaikat vissza szeretnék kapni. 1945 nyarán ezzel a kérdéssel

már az amerikai Külügyminisztérium is kénytelen volt foglalkozni, így Londonban külön csoportot hoztak létre (Controll Council) a hozzájuk özönlő követelések kivizsgálására. Ez a csoport szorosan együttműködött a MFA&A-val, amely megosztotta velük saját információit.

Szervezetileg a MFA&A-val párhuzamosan működött az Office of Strategic Service (Stratégiai Szolgálatok Irodája, OSS)[92] is, amely 1942-ben alakult és az amerikai hírszerző szolgálat keretébe tartozott. Később ebből jött létre az Art Looting Investigating Unit (ALIU) a műkincsrablások felkutatásának összehangolására. A szervezet, amelynek székhelye szintén Londonban volt, információkat gyűjtött a műkincsrabló különítményekről és azokról a személyekről, akik a nemzetiszocialista rablásban és a háború alatti műkereskedelemben érintve voltak. Az OSS-nek mintegy ezer személyről voltak információi, felkutatásuk és kihallgatásuk után a tőlük szerzett információk sokszor elvezettek a titkos helyeken őrzött műtárgyakhoz. Szaktudásukat ugyanakkor felhasználták a gyűjtőpontokra érkezett műtárgyak eredetének megállapításában is.[93]

Az MFA&A személyzetének kiválasztásában fontos szerepet játszott Paul J. Sachs (1878–1965), aki 1923-tól vezette a Fogg Art Museumot és tanított az Harvard Egyetemen is. 1932 és 1933 között egy évig Európában volt tanulmányúton, és sok német művészettörténésszel megismerkedett, akiktől információkat szerzett a németországi műkereskedelemről, a gyűjtőkről, a tudósokról és a nemzetiszocialista kormányzat ez irányú működéséről. Az európai művészeti élet résztvevőiről személyi kartotékokat vezettek, amelyeket átadtak az amerikaiaknak. Ezek nemcsak az illetők tudományos pályáját tartalmazták, hanem azt is, hogy az illető náci párttag volt-e vagy sem. A katonai zsargonban „Monuments Men”-nek hívott szakemberek, akik a szövetségesekkel együtt vettek részt a normandiai partraszállásban, többnyire Sachs tanítványai voltak a Harvard Egyetemen. Közéjük tartozott E. Kirstein, Frederick R. Pleasants, James J. Rorimer, Theodor Rousseau, Edith A. Standen és sokan mások. Rajtuk kívül azonban még számos építészt, művészettörténészt és grafikust is foglalkoztattak a MFA&A-ban.[94]

A szövetségesek viszonylag gyors előrenyomulása Németországban teljesen új fejezetet nyitott az Egyesült Államok hadseregei mellé

rendelt művészeti tisztek munkájában. Theodor Sitzer és Mason Hammond vezetésével az MFA&A most már arra törekedett, hogy a szövetségesek által elfoglalt területeken a műkincsek rejtekhelyeit felkutassák és lefoglalják. A rejtekhelyek felkutatásában nemcsak a saját tudásukra támaszkodhattak, fontos információkat kaptak a nemzeti bizottságoktól és magánszemélyektől is. A legismertebb a már említett Rose Valland volt, aki kijátszva a németek éberségét, pontosan feljegyezte a párizsi Jeu de Paume múzeumból elhurcolt műkincsek listáját és arról is voltak információi, hogy a németek hová szállították őket. Valland, legyőzve kezdeti gyanakvását, átadta információit az amerikai műemléktisztnek, James Rorimernek arról, hogy hol lehetnek a francia műkincsek.

1945 júliusáig a SHAEF volt illetékes a felderítés és műkincsek visszaszolgáltatása területén és ezt a munkát az UFSET (United Forces European Theater) és az MFA&A közösen végezte. Fontos szerepet töltött még be az OMGUS is, a németországi Amerikai Katonai Főparancsnokság gazdasági hivatala. Ezek a szervezetek néhány hónap leforgása alatt kastélyok, bankfiókok, só- és rézbányák, kolostorok és légópincék százait kutatták át, majd szállították el az ott elrejtett műtárgyakat. Egyedül az amerikai megszállási zónában több mint 1500 rejtekhelyet fedeztek fel, amelyekben milliónyi műtárgy volt elrejtve, beleértve a német múzeumok kincseit is. Sajnos azonban már ekkor felmerültek olyan személyi és anyagi problémák, amelyek a pontos munkát akadályozták. Főként a szakemberek hiányoztak, a 12. amerikai hadsereghez például, amely 75 ezer négyzetkilométernyi területet foglalt el, mindössze két műemléki tiszt volt beosztva. De a befogadó helyek számát is bővíteni kellett, hiszen csak az Altaussee környéki bányákból tízezer tárgy és láda került felszínre, többek között a Goudstikker-,[95] a Mannheimer-[96] és a Rothschild-gyűjtemény,[97] valamint a linzi múzeumba szánt műkincsek.

A GYŰJTŐPONTOK

Ezért a müncheni központi gyűjtőpont (MCCP) mellett 1945-ben Berlin, Celle, Marburg és Offenbach városában is létrehoztak gyűjtőhelyeket. Ezek közül 1946 júniusától már csak három működött, és mindegyik

speciális feladatot látott el. Wiesbaden volt a német eredetű, a környékbeli múzeumokból, az egykori porosz múzeumokból, valamint a frankfurti Städel múzeumból származó műtárgyak gyűjtőhelye, mintegy hétszázezer darabé. Az Offenbachban létrehozott gyűjtőpontba (OAD) elsősorban zsidó vallási és kulturális műtárgyakat, könyveket, levéltári anyagokat szállította, több mint két és félmillió tételt. A müncheni gyűjtőpontban a világ legértékesebb műtárgyai fordultak meg, ennek a központnak a restaurálás, valamint a műtárgyak visszaszolgáltatása eredeti tulajdonosainak volt a fő feladata.

AZ ELRABOLT MŰKINCSEK REJTEKHELYEINEK FELDERÍTÉSE

Gyakran felvetődött a kérdés, hogy milyen úton-módon tudhattak az amerikaiak a nácik rejtekhelyeiről. Egy amerikai jelentésből kitűnik, hogy Münchenben találtak dokumentumokat arról, hogy hova kerültek azok a műtárgyak, amelyeket az ERR (Ersatzkommando Reichsleiter Rosenberg) lefoglalt. Az anyag legnagyobb része a II. Lajos király építette kastélyokban – Neuschwansteinban, Herrenchiemseeben –, valamint Uxheim kolostorában volt. Ez igaznak bizonyult, de a sok jelentés, amit SHAEF készített a raktárak meglátogatása után, tele volt tévedéssel és sok mindent el is hallgattak. Például nem volt igaz, hogy Baldur von Schirach fel akarta robbantani az altausseei bányát, viszont a jelentés elhallgatta azt a tényt, hogy a két legfőbb műkincsrabló, Bruno Lochse és Robert Scholtz, akik magukkal vitték az ERR egész archívumát (a jelentés szerint azért, hogy megsemmisítsék) végül átadták azt az amerikaiaknak. Így a szövetségesek mindent megtudtak a szervezet működéséről, amit akartak, és sebtében az ERR több munkatársát le is tartóztatták, kivéve a franciaországi rablások főszereplőit, Kurt von Behrt és Hermann Bunjest, akik öngyilkosok lettek.{98}

A nácik műkincsrablásának mértéke minden korábbi elképzelést felülmúlt. Június 4-ig, azaz nem egészen egy hónappal a harcok befejezése után, – mint az Rorimer jelentéséből kiderült –, a 7. amerikai hadsereg által elfoglalt területeken 175 titkos raktárra bukkant, amelyeket az egyre sűrűbbé váló szövetséges légitámadások miatt 1943-ban hoztak létre a német hatóságok. Műtárgyak tízezreit rejtették el a már említett kastélyokban, kolostorokban és a Salzburg melletti (Altaussee, Bad Ischl) sóbányákban, és sok műkincset találtak Berchtesgaden környékén is. De találtak műtárgyakat egészen szokatlan

helyeken is: magánlakásokban befalazva, pincékben, elhagyott vagonokban, olajoshordókban gödrökben elásva.

A műemlékvédelmi tisztek jelentései – akik a különböző bányák raktárainak kiürítéséből is kivették a részüket – bizonyítják, hogy milyen elképesztő logisztikai és olykor emberfeletti kihívást jelentett a nagy értékű műkincsek sérülésmentes felszínre hozatala.

Az Altaussee melletti sóbányában 6577 festmény, 230 rajz, akvarell, 954 metszet, 137 szobor, 129 fegyver és páncél, 78 bútor, 122 falikárpit, könyvek és iratok ezrei voltak elrejtve. Például a genti oltárnak vagy Michelangelo *Bruges-i Madonnájának* felhozása a mélyből, valamint szakszerű becsomagolása és szállítása kétnapi különlegesen nehéz munkát jelentett.[99]

11. Michelangelo Madonnájának *felszínre hozatala*

A David-Weill- és Rothschild-gyűjtemények Neuschwansteinben és Herren-chimseeben talált ládáit ekkor még nem nyitották ki, csak megszámolták őket. A legjobb klimatikus viszonyok az altausseei bányákban voltak. Itt négyszáz négyzetméternyi polcrendszert építettek a németek, és vasúton, teherautón, szánokon vagy lovas kocsikkal szállították ide a javakat. Idevitték a Linzbe szánt festmények ezreit, az érme- és fegyvergyűjteményt, az értékes bútorokat és Hitler magánkönyvtárának egy részét is. Hitler a birodalom legjobb restaurátorát küldte el Altaussee-be, hogy a sérült műalkotásokat kijavítsa és konzerválja. Karl Sieber a környéken saját házat is kapott, és nagy szerepe lett a bányában elrejtett kincsek lefoglalásakor.[{100}] A restaurátor és a műemléki tisztek közös munkájára Howe emlékezett:

„A bányászok szerint az átjáró szabaddá tétele tíz naptól két hétig tarthat. Posey[{101}] százados úgy gondolta, hogy a hadmérnökök egy hétnél rövidebb idő alatt meg tudják oldani, vagy akár két-három nap alatt is. Egyiküknek sem lett igaza. Az első tárnába a következő nap behatoltak. És ott voltak előttünk a csodálatos képek, amelyekre néhány héttel ezelőtt, egy májusi reggelen leltek rá. Miközben néztük őket, Sieber megtalálta az oltár történetében a hiányzó láncszemet: a nácik Párizsból először a neuschwansteini kastélyba vitték a képeket, ahol a restaurátorok a táblák némelyikén keletkezett felhólyagosodásokon dolgoztak. Az oltár két évig volt a kastélyban. 1944 nyarán hozták át a bányába. A felszínén még mindig ott voltak a viaszospapír-darabkák, ahogy a hólyagosodásokat elsimították. A Szent Jánost ábrázoló nagy fatábla hosszában kettéhasadt. Ez már a bányában történhetett. Sieber restaurálta, és George szerint jó munkát végzett. Miután megnéztük az ásványgyűjteményt, Sieber megkérdezte tőlem, hogy igaz-e, hogy A. Mellon[{102}] tízmillió dollárt ígért az oltárért. Berlinben állítólag ezt beszélték. Nehezemre esett megmondani neki, hogy amennyire tudom, ennek a szóbeszédnek semmi alapja nincs. Amikor délben kijöttünk a bányából, Steve és Shrady már megrakták a két teherautót. Azt mondták, hogy a többi kép két másik kocsira ráfér. A délutáni váltás 4-kor jön majd. Addig Lamontnak[{103}] és nekem ki kellett választanunk kétszáz festményt, hogy a rakodás szünet nélkül folytatódhasson. Ebéd után Sieberrel visszamentünk a bányába. Ezúttal a vonatozás sokkal tovább tartott. Célunk a bánya úgynevezett Springerwerke területe volt.

A bánya különös, méhkaptár-szerű felépítése miatt az alagút mentén szakaszonként őrhelyeket kellett kialakítanunk. Két katona volt szolgálatban. Nyomorúságos és vacogtatós feladat volt. Az őrök vattakabátot viseltek, amelyet az orosz fronton harcoló német csapatok számára készítettek. George és Steve kétszáz ilyen pufajkát szerzett, és ezekbe csomagolták a keret nélküli képeket. Ahányszor egy üres teherautó Münchenből visszatért, gondosan megszámolták a kabátokat és ellenőrizték, hogy egy sem hiányzik-e.

A Springerwerkében több mint kétezer festmény volt. Két halomba voltak rakva, a 15 méter hosszú és 9 méter széles terem három oldala mentén és középen. Az egyik részben harminc-negyven olasz festményt találtunk, a 14–15. századból, amelyek a híres amszterdami Lanz-gyűjteményből származtak. Ezek mellett még egy jó néhány kép volt, amelyeket a kapzsi németek sietve raboltak el Brugesből, amikor Michelangelo *Madonnáját* is elvitték. A két kupacon kívül a képek inkább méret, mint származás szerint voltak csoportosítva. Rémületes elegy volt. A válogatáskor kezdetben a minőséget vettük figyelembe. Ezért minden olyan képet, mely a hírhedt »E.R.R.« jelöléssel – Rosenberg fosztogatásának jelével – volt ellátva, félretettük elszállításra. Sieber és még négyen segítettek. Sieber mellettünk állt egy listával és egy zseblámpával. A két katona elénk tette a képet, hogy megnézhessük. A másik kettő papírforgáccsal töltött zacskókat tett a kiválasztott képek sarkaira. A délután végére 150-200 képet választottunk ki. A négykor érkező legénység már egy vonatnyi rakománnyal mehetett fel. Egész jó munkát végeztünk: a kiválasztottak között voltak Hals, Breughel, Tiziano, Rembrandt, Tintoretto, Rubens, Van Dyck, Lancret, Nattier, Reynolds művei és jó néhány a 17. századi holland iskola kisebb méretű alkotásaiból. Egyik sem hamisítvány, állapítottuk meg nagyképűen.

Mielőtt vacsorázni mentünk, Sieber mutatott nekünk egy szomszédos, két részre osztott termet. Válogatott műtárgyakkal volt teli, képekkel, porcelánokkal és különféle tárgyakkal. Mindegyik családok nevével volt megjelölve, bécsi zsidó családok elrabolt személyes tárgyai voltak. Sajnálatot és undort éreztünk. Miután eddig csak a nagyszabású fosztogatások gyümölcseivel dolgoztunk, ezeket a kapzsiság és az üldözés bizonyítékának láttuk. Lamont és jómagam a következő két napot még a Springerwerkében töltöttük. Éjjel is dolgoztunk, mint a vakondokok. A harmadik nap tevékenységünk

bázisát áttettük a Kammergrafenbe, a legnagyobb és legtávolibb bánya tárnáiba. Ez egy kilométerre volt a bánya bejáratától. Voltak egyszintes tárnák, de többszintesek is. Azokon kívül, amelyeknek volt padlózatuk, több hatalmas, megvilágítatlan barlang csak a sötétséget visszhangozta. Az első szinten lévő magas galériákban három polcrendszeren álltak a képek, a padlótól a mennyezetig. A második szinten lévő galériákban négy polcrendszernyi kép fért el. A jegyzék hatezer képet sorolt fel. Ezenkívül voltak szobrok, több száz igen szép francia szekrény, faliszőnyeg és perzsaszőnyeg, valamint a római Bibliotheca Hertzianából, a világ egyik legnagyobb történeti könyvtárából származó könyvek és kéziratok. A Kammergrafenben volt minőség és mennyiség is: itt őrizték a linzi gyűjteményt.

Voltak például képek a Rothschild-, a Gutmann- és Mannheimer-gyűjteményből, de itt tárolták a 14. századi hohenfurti oltár temperával festett tábláit, Rembrandtokat és egyéb nagy holland mestereket a Goudstikker-gyűjteményből és több száz 19. századi német festmény, melyeket Hitler különlegesen csodált.

Rengeteg szobor volt, a moderntől a régiig, különösen a gótikus korszak remekei, egyiptomi sírszobrok, római mellszobrok, reneszánsz és barokk bronzok, gyönyörű francia márványok a 18. századból és tanagraszobrocskák. A plasztikus művészet különös keveréke. De voltak itt Krakkóból származó faliszőnyegek, bútorok a poseni kastélyból, a bécsi Rothschildok szekrényeiből és berakásos asztalaiból több sorra való, polcok és ládák tele finom porcelánnal, nyomatokkal és rajzokkal a 16., 17. és 18. századból. Idehozták a birodalmi kancellária díszeit Berlinből, valamint azokat a műtárgyakat is, amelyeket Hitler vásárolt a müncheni német művészeti kiállításokon. Ez volt a Kammergraf bánya kincse. És a legjobb benne az volt, ahogy korábban is említettem, hogy láthattuk a meg nem épült linzi Führermuseum anyagát, amelyet Hitler a Duna-menti városban kívánt létrehozni.

A gyűjtemény leglenyűgözőbb darabjának Vermeer *A művész műtermében* című csodálatos képe számított. A 17. századi mesternek csak körülbelül negyven biztosan eredeti alkotása létezett a világon, ez a mű négy évig Bécsben, Czernin gróf birtokában volt. A „Czernin Vermeer”-ként ismert festményre a nagy gyűjtők régóta áhítoztak. Hitlernek azonban sikerült az, ami másoknak nem: megszerezte ezt a remekművet. 1940-ben vásárolta meg egymillióért, azaz 400 ezer

birodalmi márkáért, a *Mein Kampf*ból származó bevételének egy részéért. Akkoriban azzal büszkélkedett, hogy Mr. Mellon hatmillió dollárt ajánlott érte. Még ma is kérdéses, hogy az eladás fenyegetés hatására történt-e. A Czernin család tagjai szerint igen. A kép most visszakerült Bécsbe, ahol majd ezt eldöntik.

A Vermeer-kép nemzetközi jelentőségével vetekedett még tizenöt láda festmény és szobor, amelyeket Monte Cassinóból hoztak el korábban. A ládák tartalma: Tiziano: *Danaé,* Raffaello: *Madonna,* Pieter Brueghel: *Keresztrefeszítés,* Filippino Lippi: *Angyali üdvözlet,* Palma Vecchio: *Sacra Conversazione,* Claude Lorrain: *Tájkép,* valamint Sebastiano del Piombo VII. Kelemen pápáról készült portréja.

A szobrok között a legritkább és leghíresebb antik bronzok Herculeanumból és Pompejiből származtak, mind a nápolyi múzeum tulajdonai. 1943-ban az olaszok ezeket és még 172 ládányi tárgyat a Monte Cassinó-i apátságban helyeztek biztonságba. A tervek szerint a következő januárban a ládákat vissza kellett volna vinni a Vatikánba. Amikor megérkeztek, hiányos volt a lista. A hiányzó műveket Hermann Göring különítménye születésnapjára ajándékozta a birodalmi marsallnak."[{104}]

A műalkotások mentésének történetét 1945 májusának és júniusának első heteitől, a müncheni Collecting Point létrehozásáig Howe mellett James J. Rorimer is megírta a könyvében.[{105}]

James Rorimer (1905–1966) volt a 7. hadsereg Műemléki Csoportjának főnöke. 1945. május 7-én érkezett Münchenbe, és a kezdetektől részt vett a műkincsek hollétének felderítésében. Ő is a Harvard Egyetemen tanult, és 1927-től a Metropolitan Museum of Art különböző osztályain dolgozott, mielőtt 1944 nyarán részt vett a normandiai partraszállásban. Az Egyesült Államokba való visszatérése után 1949-től a múzeum igazgatójává nevezték ki. Korábban, mint az MFA&A vezetője, ő volt a nemzetiszocialista műkincsrablások felderítésének egyik főszereplője. Munkatársai, Calvin S. Hathaway és James Parkhurst dolgozták ki a megtalált művészeti raktárak kiürítésének logisztikai és adminisztratív kezelését. 1945 júniusában kezdődött el a műtárgyak Collecting Pointba szállítása. Ide hozták be az Altaussee, Hohenfurt/Vyšší Brod, Buxheim és Neuschwanstein raktáraiban talált műkincseket.

Míg az altausseei bányák kincsei különböző helyekről származtak, a neuschwansteini kastélyban, valamint a szintén a II. Lajos által építtetett

herrenchiemse-ei kastélyban az ERR által, főként Franciaországból elrabolt műkincseket tároltak. A buxheimi kolostorban Parkhurst és Rorimer nemcsak értékes francia bútorokat, de szovjet kincseket is találtak. Rorimer Buxheimben bukkant rá egy Hitlernek dolgozó restaurátor műhelyében egy nagy Tintoretto-portréra. Rorimernek hosszú listája volt nemcsak a bajor kastélyok, de az osztrák területeken lévő rejtekhelyekről is. Hathaway például Landberg am Lechnél találta meg a kölni Walraff-Richartz-Museumból idemenekített hatalmas szoborcsoport egy másolatát, Auguste Rodin művét, amelynek a Collecting Pointba való szállítása meglehetős nehézségeket okozott.

A neuschwansteini és a herrenchiemseei kastélyokban, ahol az ERR által elrabolt francia műkincseket rejtették, megtalálták a műtárgyak kartonjait és más feljegyzéseket is, amelyek később a kutatás és visszaszolgáltatások szempontjából nagyon fontos szerepet játszottak. A kastélyok, amelyeket a mesébe illő életvitelű bajor király, II. Lajos épített a 19. században, felkeltette a katonai vezetés „turisztikai" érdeklődését is, ami nagyon zavarta Rorimer munkáját. A höchstädti kastélyban bukkant rá Parkhurst és Rorimer egy nagy raktárra, ahol szovjet műtárgyakat és archív anyagokat találtak. Göring gyűjteményének nagy része, amely a Carinhallból származott, szokatlan körülmények között került elő a Berchtesgaden melletti állomáson, vagonokból, amelyeket 1945-ben foglaltak le, és amelyeket a helyi lakosság, illetve a francia és amerikai katonák több alkalommal megdézsmáltak. A német légierő egykori untersteini üdülőjében leltárba vették és kiállították a tárgyakat, mielőtt június és július folyamán Münchenbe szállították volna őket.

12. Rorimer és emberei Hermann Göring elrabolt festményeivel, Neuschwanstein

„A következő nap délben a négy teherautóból álló konvoj útra készen állt. Két teherautó 27 ládányi könyvvel volt megpakolva. A két másik 25 ládát vitt, de nem könyveket: négy üvegáruval (308 darab) volt tele, hét porcelánkészletekkel (1135 darab), nyolc arany- és ezüsttárgyakkal (415 darab), a maradék hat pedig szőnyeggel. Ezek a Berlin melletti Carinhallból származtak, amely Göring hét háztartása közül a legnagyobb volt. [...] Átköltöztünk egy nagyobb helyiségbe, az épület hátsó részébe. Az új szobának számos előnye volt a régihez képest. A Luftwaffe idején ez volt a pihenőház olvasószobája, tetszetős természetes tölgyfa burkolattal és beépített könyvespolcokkal. A szoba kétszer akkora volt, mint az előző, és egy széles teraszra nyílt. A franciaajtókon és két nagy ablakon keresztül látni lehetett a keleti hegyvonulatokat. A legmagasabb csúcson ült a Sasfészek. [...] Mielőtt a holminkat átvihettük volna a tágas lakásba, néhány dolgot ki kellett vinnünk a birodalmi marsall dolgaiból, fél tucat szobrot és három nagy oltárt. Egy kimagasló értékű szobor is volt közöttük, Mária Magdolna életnagyságú szobra, amelyet Göring a Louvre-ból szerzett. A három oltár közül a legfontosabb egy triptichon volt, mely szintén a Louvre-ból származott. Göring nem erőszakkal vette el ezeket a tárgyakat. Cserével tett szert rájuk, amit a múzeum tisztviselőivel folytatott hosszas tárgyalások előztek meg. Híreim szerint mindkét fél meg volt elégedve az üzlettel. Úgy emlékszem, a Louvre hat tárgyat kapott a birodalmi marsall gyűjteményéből a triptichonokért és a szoborért cserébe. A hat közül az egyik állítólag a 18. századi francia művész, Antoine Coypel festménye volt, korábban a párizsi Rothschildok tulajdona. Göring azért vágyott a Louvre-ból származó darabokra, mert német munkák voltak. A Magdolnát, amelynek meztelen testét csak hosszú szőke fürtjei takarták, a „La belle allemande”-ként emlegették. Gregor Erhardt, a 16. század első negyedében élő sváb szobrász különösen szép munkája volt, többféle fából faragva. [...]

Az egyik kísérő dzsíp sofőrje üzenetet hozott Münchenből, hogy a központi gyűjtőhelyen egyszerűsítené a munkát, ha a teherautókat hármas vagy négyes csoportokban küldenénk, ahelyett, hogy megvárnánk, míg mind a hatot megrakják. Az altausseei bányánál nem tudtunk ilyen ütemben dolgozni, mert nem volt elég kísérő jármű. Berchtesgadenben ez nem volt probléma, mert a rövidebb táv lehetővé

tette, hogy egy nap alatt megforduljanak. [...] Ezt figyelembe véve, aznap délután a második konvojt is útjára bocsátottuk. A teherautók a hátralévő könyveket, összesen 43 ládát, valamint 65 festményt és 15 nagyobb szobrot szállítottak."{106}

A RESTITÚCIÓ MEGINDÍTÁSA

„Amikor elkezdtünk a Göring-gyűjteményen dolgozni, az amerikai katonai kormány éppen véglegesítette a művészeti tárgyak visszajuttatására vonatkozó tervét. Ez fontos része volt az általános visszatérítési programnak, amelyet az U.S. Group Control Council javító, szállítmányozó és restitúciós osztálya tervezett meg. A program életbelépésével az európai hadszíntér MFA&A részlege volt felelős az összes műtárgy visszaszolgáltatásáért. L. Bancel LaFarge, aki az osztály vezetője lett, amikor a SHAEF feloszlott, felvázolta a terveket a »Sasfészek«-től visszafelé jövet aznap délután. A műtárgyak két kategóriáját sorolta fel: az elsőbe azok tartoztak, amelyeket azonnal vissza kellett adni azoknak az országoknak, amelyeket megszálltak és ahonnan elhozták őket. Idetartoztak azok a műtárgyak is, melyeket könnyű volt azonosítani, hogy fosztogatásból származtak, például a nagy zsidó gyűjteményeket és egyéb „államellenségek" tulajdonait, melyeket a nácik vettek el. A második kategóriában voltak azok a műtárgyak, amelyeket nem volt könnyű lopottként azonosítani, mert a nácik tudvalevőleg vagy feltehetőleg fizettek értük. A visszaszolgáltatásnak nagy méretekben kellett végbemennie. Ezért a műtárgyakat »en bloc« kellett a jogosult országokba visszaküldeni, nem pedig egyenként a jogosult tulajdonosoknak. Hogy ezt az országonkénti tömeges szállítást elősegítsék, megfelelő szaktudású képviselőket hívtak az amerikai megszállási zónába, mégpedig a müncheni gyűjtőhelyre, ahol az igényüket bejelenthették. Jogos igény esetén, akár olyan dokumentumok alapján, amelyek náluk voltak, akár olyanoknak az alapján, amelyek a gyűjtőhelyen, a meghívott képviselők feleltek a tárgyak visszaszolgáltatásáért.

13. Neuschwanstein. Egy szoba szebbnél szebb aranyból készült tárgyakkal, amelyek valószínűleg Hermann Göring gyűjteményéhez tartoztak. 1945

Megkérdeztük Bancelt, hogyan választják ki a képviselőket? Elmondta, hogy a megszállt országok szépművészeti bizottságokat állítottak fel. A franciaországit Commission de récupération artistique-nek hívják, a hollandnak kiejthetetlen neve volt, így egyszerűen csak C.G.R-nek hívták, mivel ezek voltak a kezdőbetűi a név francia fordításának. A belgának pedig olyan hosszú neve volt, hogy nem emlékszem rá. Csehszlovákia, Lengyelország és Görögország valószínűleg hamarosan hasonló bizottságokat alakít. Minden bizottság választ majd egy képviselőt és benyújtja a nevét az MFA&A-nak elfogadásra. Ha a nevet elfogadták és a szükséges katonai engedélyt megadták, akkor a képviselők beléphetnek az amerikai zónába, eljöhetnek Münchenbe, és elkezdhetik a munkát. Bancel azt mondta, hogy minden képviselőnek alá kell írnia egy nyugtát a saját országa nevében, mielőtt a gyűjtőhelyről a műtárgyakat el akarja vinni. A nyugta mentesítené a kormányunkat minden további felelősségtől a tárgyakat illetően, miután elhagyták a gyűjtőhelyet. Továbbá a nyugtának tartalmaznia kell egy záradékot, mely kötelezi a fogadó nemzetet arra, hogy az esetleges hibákat korrigálja. Például ha a holland képviselő véletlenül egy olyan képet visz el, amiről később kiderül, hogy belga tulajdon, akkor a nyugta kötelezi Hollandiát, hogy a festményt Belgiumnak átadja. A fő előnye a képzőművészeti restitúciós rendszernek abban állt, hogy mentesítette az amerikai személyzetet attól a nehéz feladattól, hogy magánigényeket ki kelljen elégítenie. A kormányunk szempontjából ez igen fontos volt, mert ilyen szakszerű feladat elvégzésére csak korlátozott számú ember állt rendelkezésre. A fogadó országok számára pedig az volt az előnye, hogy felgyorsította az elrabolt kincsek visszaszerzését. [...]”{107}

Hahn Sándornak, a Magyar Visszaszolgáltatási Misszió vezetőjének könyvéből az is kiderül, hogy kormányzati szinten az amerikai delegáció a megtalált kulturális javakkal kapcsolatban három osztályt állított fel, de ez csak elméletben működött. Az első osztályba tartoztak

(A) a németek által megszállt területeken, a nyilvános tulajdonban lévő, a magántulajdonban lévő, valamint az elkobzott műtárgyak, amelyek részesülhettek kárpótlásban;

(B) olyan magántulajdonú műtárgyak, amelyeket a megszállt területeken állítólag értékükön ellentételeztek;

(C) olyan műtárgyak, amelyeket Németországban biztonsági okokból az amerikaiak által megszállt zónába vittek, és amelyeknél nyilvánvaló, hogy a német nemzet tulajdonát képezik. A potsdami konferencián részt vevő nagyhatalmak különösen e harmadik osztályt illetően nem értettek egyet.

A szovjet kormány azért küzdött, hogy a harmadik (C) osztályba sorolt, a Német Nemzet tulajdonát képező műtárgyak – amelyeket az Egyesült Államok vissza akart adni – fölötti döntést és felelősséget egy későbbi szövetséges döntésig halasszák el.{108}

Ennek következtében az amerikaiak 1946-ban a katonai szükségszerűségre és a biztonságba helyezésre hivatkozva, a berlini Kaiser Friedrich Museum festményeit, ahelyett, hogy a wiesbadeni gyűjtőhelyre vitték volna, az Egyesült Államokba küldték különböző kiállításokra. Ez az intézkedés, amelynek nyomán a német nemzeti múzeum kincseit Amerikába szállították, nagy tiltakozást váltott ki. A „Westward ho!" volt a legismertebb német-amerikai összetűzés a háború utáni restitúciós politikában. A szovjet kormány az általa elfoglalt területeken alapjában véve vonakodott attól, hogy a zsákmányolt német javakról információkat adjon ki, mert úgy tekintett rájuk, mint „háborús trófeákra".{109}

Fontos megemlíteni az OMGUS (Office of Military Government, U.S. Zone, Germany – Katonai Főparancsnokság Hivatala, Amerikai Zóna, Németország) fő tevékenységét is, amely a németországi amerikai katonai kormányzat alá tartozott, és amelynek volt egy gazdasági részlege (Financial Division), amely a mindenkori gazdasági tanácsadó igazgatása alatt állt. A hivatalt többen is igazgatták, Eisenhower alatt Joseph Dodge, majd Jack Benett. Theodore H. Ball, akitől a Foreign Exchange Depository (Külföldi Értékek Őrzőhelye) ötlete származott, már Lucius Clay tábornok kormányzósága alatt működött. A legfőbb Depository (megőrzőhely) Frankfurtban működött és a régi Reichsbank épületében kapott helyet 1945. április elején. Erre azért volt szükség, mert mint már szó volt róla, a Fulda melletti Merkers sóbányában óriási kincseket fedeztek fel: aranyrudak ezreit, érméket, különböző országok pénzeit és több száz láda, az SS által elrabolt zsákmányt. Ezeket a berlini Reichsbank rejtette ide bombázások elől, akárcsak a Németország más területeiről származó kincseket. A Depository először leltárakat

készített az itt felhalmozott értékekről, amelyeket vissza kellett szolgáltatnia, abban az esetben, ha az eredetük ismert volt. Az itt gyűjtött vagyontárgyak visszaadására az volt az általános szabály, hogy az igényt bejelentő országnak kellett bebizonyítania a zsákmányolás tényét és mellékelnie az egyes vagyontárgyak leírását, amelyet összehasonlítottak a Depository saját kutatásaival. Az igényekkel az illető ország visszaszolgáltatási missziója (Restitution Mission) foglalkozott, amely a katonai kormányzathoz volt akkreditálva. Egy kivétel volt ez alól: a párizsi jóvátételi konferencián rendelkeztek az úgynevezett Gold Pot megalkotásáról, amelynek értelmében a Depository birtokában lévő legtöbb aranyrudat és érmét annak arányában osztották el, hogy az adott országban a német fosztogatás milyen károkat okozott.

„A Depository Section páncéltermeiben jóval több, mint 500 millió dollár értékre becsült vagyontárgyat őriztek. Az igényt bejelentő országok között volt Franciaország, Belgium, Hollandia, Norvégia, Dánia, Lengyelország, Magyarország, Olaszország és Jugoszlávia is. A Gold Pot-megegyezés alapján az aranyrudakból Franciaország és Belgium részesült a legnagyobb arányban, amely 40, illetve 25 százalékot tett ki. A többi említett ország jóval kevesebbet kapott, Olaszország például csak 4 százalékot. A Gold Pot összegét két részletben szabadították fel az említett országok számára, 1947-ben és 1948-ban. A Depository birtokában volt a magyar korona is, amelyet az amerikaiak Frankfurtban őriztek egy darabig, de azután átadták a Museum and Fine Art Section of Military Govermentnek. Ezenkívül itt volt 30 millió értékű aranyrúd, érme és 100 tonna ezüst is, különféle ékszerek darabjai, valamint értékpapírok is. Az akkori magyar és az amerikai kormány közötti speciális egyezmény értelmében ezeket 1946 nyarán visszaadták Magyarországnak, amely segítette a teljesen elértéktelenedett pengő lecserélését az értékálló forintra.

14. Aranyrudak a merkersi sóbányában

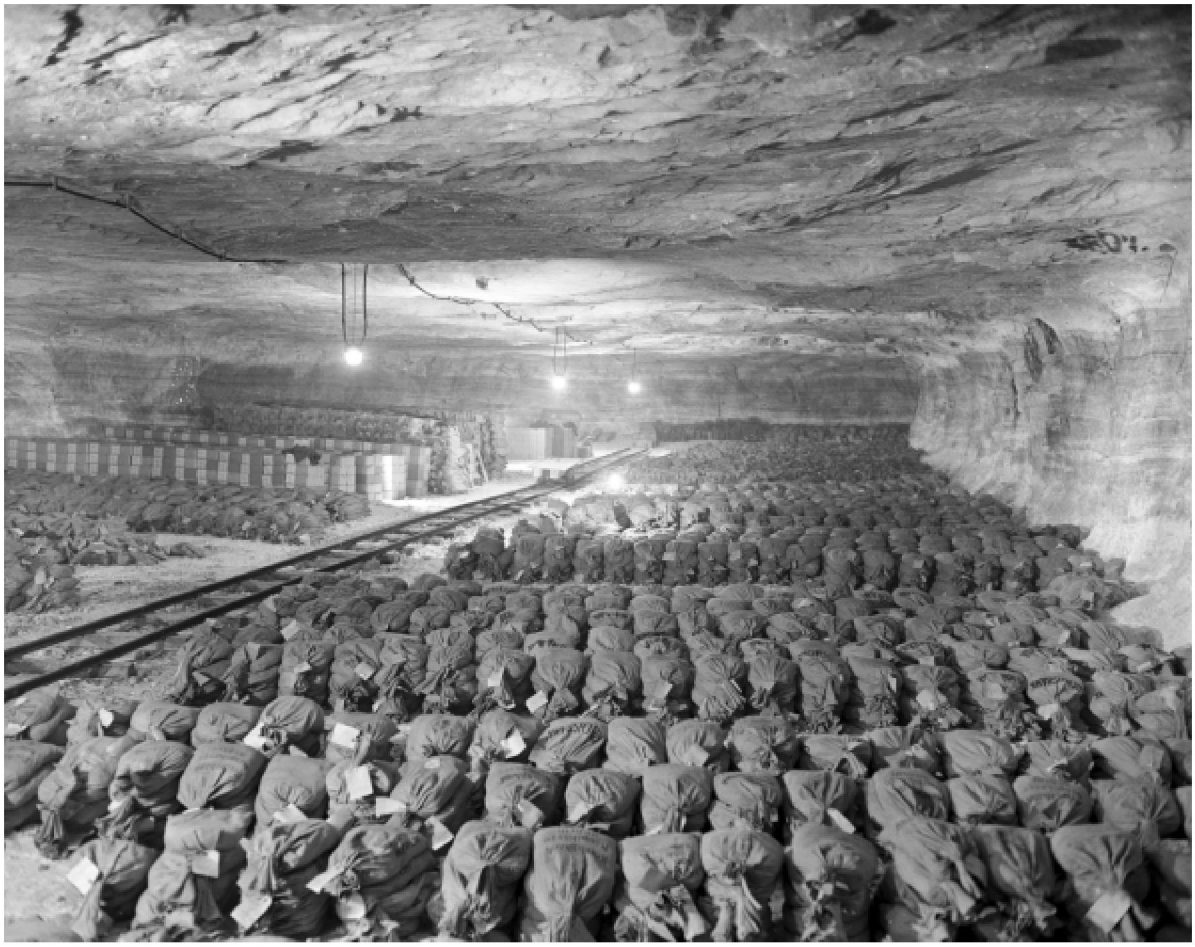

A Depository Section harminc ládában értékes fémekből készült, valamint fogakat is talált (némelyek még feketék voltak a gázkamrák tüzétől), amiket rudakba olvasztottak és az ebből származó 500 ezer dollárt átadták a hontalan személyek letelepítésének céljára. Nagy mennyiségű ékszer került elő Hermann Göring birtokából is, többek között egy drágaköves jogar és tiara, egy óriási, 24 karátos aranybross és számtalan kámea és vadászgyűrű. Itt őrizték a Szász-Weimari királyi ház kincseit is, amelyet az orosz zónából csempésztek át. Az ötmillió dollár értékű kincset később visszaadták a családnak. A Depository legnagyobb tette az új német márka kibocsátása volt. A titkos művelet során az Amerikai Egyesült Államokban kinyomtatott pénz bevezetése a megromló orosz és amerikai viszony miatt nehéz politikai és logisztikai műveletet jelentett."{110}

4. FEJEZET

A müncheni Collecting Point

A HELYSZÍN

Damnatio Memoriae. Elátkozott emlékezet – ezt a kifejezést használta Ulrike Grammbitter abban a tanulmányában, amelyet a nemzetiszocializmusra való emlékezés „kényelmetlenségeiről” írt és amelyben főként Münchennek a náci mozgalomban betöltött szerepét vizsgálta.{111}

Ahogyan az a „Führer városa”, „a Mozgalom fővárosa”, „a Német Művészet fővárosa” elnevezésekből is nyilvánvaló, München már a kezdetektől fogva főszerepet játszott a náci párt, az NSDAP történetében, amely itt kapott először támogatást helybeli, befolyásos családoktól, és itt épült ki az a mozgalmi, politikai és szervezeti bázis is, amelynek csúcspontját az 1923-as puccskísérlet jelentette. A harcos idők emlékét a hatalomátvétel után tovább ápolták olyan szimbolikus felvonulásokon, mint a „Mozgalom mártírjai” vagy a „Hadvezérek csarnokán át való felvonulás”, amelyeket évente megrendeztek, és amelyeknek kultikus jelentősége vetekedett a nürnbergi pártnapok rendezvényeivel. Ezért épültek Münchenben a „Becsület templomai” is, amelyekben a „vértanúk” szarkofágjait helyezték el.{112}

15. A Troost által tervezett két épület egyike, a Verwaltungsbau, az igazgatási épület, 1945 május

München azonban nemcsak mitologikus-szimbolikus értelemben volt fontos a mozgalom számára, hanem itt volt az NSDAP központja is: közvetlenül a hatalomátvétel után megépült a város szívében, az Arcisstrassén az első reprezentatív építészeti projekt, amely az előző pártházat, a barna házat váltotta fel. 1932. március 27-én Joseph Goebbels ezt jegyezte fel naplójában: „Professor Troost műtermében. Megtervezte az épületet, amely majd a mi eljövendő pártházunk lesz. Példája a klasszikus vonalvezetés tisztaságának, erről szólnak a Führer ideái is."[113] Goebbels ekkor csak egy tervbe vett épületről írt, mert még nem voltak hatalmon, de 1933. január 1-től megváltozott a helyzet. A tervek nagyra törőbbek lettek, és a megvalósításukhoz teljesen át kellett alakítani a Königsplatz keleti részét. Ez jó néhány régi müncheni villa és palota lebontásával járt, ami azonban nem okozott nagy szívfájdalmat a pártvezetésnek. Ilyen volt a Pringsheim-palota is, amely német reneszánsz stílusban épült 1890-ben, s a század eleji müncheni művészeti társasági élet egyik legfontosabb találkozóhelye volt. A palota tulajdonosa Alfred Pringsheim matematikus volt, Thomas Mann apósa, a Bajor Tudományos Akadémia tagja. Majolika- és reneszánsz ezüstgyűjteménye az egyik legjelentősebb volt Európában. 1933 augusztusában Pringsheim kénytelen volt jóval áron alul eladni a telket és a palotát az NSDAP-nek. Az épületet novemberben két másik villával együtt lebontották, hogy helyet csináljanak az új pártházaknak.[114] Thomas Mann, aki ekkor már emigrációra kényszerült, szomorúan jegyezte le naplójába 1933. június 24-én: „Ujabb hírek az arcistrassei ház sorsáról [...] Az öregeknek ki kell költözniük, hogy a ház, amelyben negyven esztendeig laktak, egy újabb pazar pártpalotának adjon helyet [...] A két öreg rövidke jövője homályos és bizonytalan, csakúgy, mint a gyűjteményé és a műtárgyaké is."[115]

A lebontott épületek helyén, a Führer kedvenc építésze, Paul Ludwig Troost által tervezett neoklasszicista épületegyüttes két egymáshoz nagyon hasonló objektumból állt.[116] Az úgynevezett Verwaltungsbau (igazgatási épület) lett a központja az egész birodalomban mindazoknak, akik párttagsági igazolvánnyal rendelkeztek (a párttagok száma 1939-ben nyolcmillió volt) és itt volt a székhelye a Reichsschatzmeisternek, a birodalmi kincstárnoknak is. Franz Xaver Schwarz, a párt egyik

alapítója, nemcsak a párt pénzügyeit irányította, de ő felelt a párt jogi és közigazgatási ügyeiért is. 1942-ben a személyzet 3243 főből állt.

Az igazgatási épület pandant-ja a Führerbau volt, amely főként belső tereinek pompájával elsősorban a reprezentációt szolgálta. Hitler itt fogadta 1937-ben Olaszország vezetőjét, Benito Mussolinit, a vejét, Galeazzo Ciano olasz külügyminisztert, Neville Chamberlain brit és Édouard Daladier francia miniszterelnököt, valamint itt írta alá a müncheni egyezményt, amely a Szudéta-vidék Németországhoz való csatolását szentesítette. Miután azonban a német kormány 1939-ben az Albert Speer által tervezett új birodalmi kancellária épületébe, Berlinbe költözött, a müncheni épület fokozatosan elvesztette a kormányzati tevékenységhez kapcsolódó reprezentatív funkcióit. A háború végére azonban München is a szövetséges bombázók célpontjává vált, és ha nem is vált a földdel teljesen egyenlővé, mint Köln, épületeinek nagy része romba dőlt. Leginkább a képtárak (az Alte és a Neue Pinatkothek), a Képzőművészeti Akadémia épülete és a Königsplatzon álló múzeumok szenvedtek károkat.

„Amikor a 7. amerikai hadsereg egységei 1945. április 30-án benyomultak München központjába, a Königsplatzon a »Führer házát« és a »Igazgatási épületet« viszonylagos ép állapotban találták és meglepő módon a »Becsület Templomai« is érintetlenül álltak. A Glyptothek és a Staatsgalerie viszont az »álcázás« ellenére is súlyosan megsérült, és az egykori »Barna ház«, valamint a vele szemben álló Degenfeld-palota teljesen megsemmisült az erős bombázások következtében. A pártépületek belseje azonban képet adott az amerikai katonáknak a menekülők és a lakosság féktelen rombolásról is. A fosztogatás totális volt, az edényektől az élelmiszerekig, szeszesitalokig minden használhatót elloptak [...] a »Führerbau« légópincéiből és még számos, addig rejtettnek hitt raktárakból műalkotásokat is elvittek, amelyek között értékes festmények is voltak.”{117}

16. Franz Xaver Schwarz irodája

Edgar Breitenbach, a Collecting Point legügyesebb nyomozója később így emlékezett az eseményekre: „A München elfoglalása előtti éjszakán, miután az épületeket őrző SS őrség elmenekült a helyszínről, a környéken lakó emberek és a városban tartózkodó kényszermunkások elkezdték a Königplatzon álló épületeket kifosztani. A Führerbau légoltalmi pincéjében körülbelül 500 festmény volt. A rablás csak a második nap estéjén maradt abba.”[118] Később megállapították, hogy az 575 festmény nagy része a híres párizsi gyűjtő, Adolphe Schloss gyűjteményéből származott. A képeket – főként németalföldi és flamand mesterek alkotásait – eredetileg a Hitler által megálmodott linzi múzeumba szánták.[119] Elvitték Gerdy Troost értékes porcelángyűjteményét, és más értékes tárgyakat is. De volt, aki nem értékesítésre szánta az ellopott műtárgyat, mert nem jelentett neki semmit, hanem használatra: Ruisdael egyik festményét húszcentis darabokra vágta, és azzal erősítette meg a matracát, de csináltak híres festményekből zöldségágyást is.

17. Az igazgatási épületet, ahol a NSDAP pártkönyveit is őrizték, a háború utolsó napjaiban feldúlták

Az igazgatási épület berendezése a helyén maradt. Az egyes helyiségek vigasztalan állapota ellenére mindkét épületben működött a világítás és a fűtés.{120} Az amerikai katonai hatóságok, lévén, hogy más, épen maradt épületek alig álltak rendelkezésre, és mert a két épületnek ideológiai szempontból is szimbolikus jelentősége volt, kulturális célokra adták át őket. Ide került a Galerie I. és Galerie II. fogadóközpont, ahol a fellelt műalkotásokat elraktározták, az értékesebb tárgyakat páncélszekrényekbe zárták.

18. A műtárgyak beérkezése és jegyzékbe vétele, lepakolás a teherautókról

A MŰKINCSEK BESZÁLLÍTÁSA ÉS FELDOLGOZÁSA

James Rorimer emberei 1945. június közepén kezdték el a harcok közben felfedezett, illetve lefoglalt műtárgyakat a müncheni Collecting Pointba szállítani. Világhírű festményekkel, szobrokkal megpakolt teherautók váltották egymást az épület déli bejáratánál. A műtárgyak általában faládákba voltak csomagolva, de sok közülük a szállítás, vagy éppen a berchtesgadeni fosztogatás következtében megsérült. Az egykori pártépületekbe özönlő tárgyak száma az egymilliót is elérte – drágakövekkel kirakott királyi, fejedelmi koronák, érmék és különböző fémtárgyak, a Rotschild-aranyékszerek egy része, porcelánok, keleti szőnyegek, falikárpitok, de még velencei bronzkopogtatók is, így szükségessé vált az épületek megfelelő biztosítása.{121}

19. A legértékesebb műtárgyakat és ékszereket az alagsori páncélszekrényekben őrizték

Minden műtárgy kapott egy beérkező számot (müncheni számot, arrival number) és egy úgynevezett property cardot, amelyen megadták a származási helyét (ha tudták), a raktározási helyét, feltüntették a megtalálás helyét, valamint röviden leírták a tárgyat, esetleg a technikát, amellyel készült, és a méreteit. Később a tárgyakat lefényképezték, és ha szükséges volt, restaurálták.{122}

A kartotékrendszert a müncheni Collecting Point első igazgatója, Craig Hugh Smyth (1915–2006) dolgozta ki. Smyth a Princeton Egyetemen végzett művésztörténészként. A háborúban a haditengerészet tisztjeként szolgált, majd az MFA&A megbízásából került 1945. június 4-én az intézmény élére.{123}

20. Craig Hugh Smyth, a Collecting Point első igazgatója, az épület erkélyén, 1945. november

Smyth sajátságos módon kezelte a pozíciójával járó nehézségeket. Nemcsak a katonai parancsnokság szándékait hiúsította meg nagy diplomáciai érzékkel,{124} de vezetésével az intézmény „fantasztikus, monumentális munkát végzett a műtárgyak precíz kezelése terén is”, nyilatkozta később Nancy Yeide, aki saját bevallása szerint nem tudta volna a Göring-gyűjtemény katalógusát összeállítani az MCCP szakszerű kartotékrendszere és feljegyzései nélkül.{125} Smythnek kellett gondoskodnia az épületek átalakításáról is, hogy alkalmasak legyenek a műtárgyak tárolására. Új raktárhelységeket kellett kialakítani, a megfelelő hőmérséklettel és páratartalommal. A legértékesebb műtárgyakat és ékszereket az alagsori páncélszekrényekben őrizték, de még így is előfordultak kisebb-nagyobb lopások, amelyeket a személyzet követett el.

21. A müncheni Collecting Point munkatársai. Ül: Marie-Sophie von Redwitz, Gerti Klein, Erika Hanfstaengl, Elge Böhm, áll: J. Hamilton Coulter, Domán Andrea, mögötte Johannes Felbermeyer, Frönlein Schmidt, Thomas Muchall-Vierbrook, Herman Lohe, Hans Eckart, Herr Wimmer, Herr Radlmayr, Karl Birkmeyer, Renate Haars, Walter Tunk, Agnes von Rechberg, Hans Konrad Röthel, Louise Laporte, ismeretlen, Craig Hugh Smyth, 1945. november

A COLLECTING POINT SZEMÉLYZETE

„Smyth elég gyorsan kialakított egy német szakemberekből és múzeumi technikusokból álló személyzeti keretet, hogy az intézmény adminisztrálásában segítségére legyenek. A működési tere szempontjából aránylag rövid idő alatt egy amerikai múzeummal is vetélkedhetett az épület. A földszinti raktárhelységeket teljesen vízhatlanná alakították, így folyamatosan fogadhatták az épületben a festményeket és a szobrokat [...] Ennek a nagy épületnek az »ikertestvérét« is lefoglalta Smyth, ahol azelőtt Hitler irodája volt. [...] A Führerbauban írták alá 1938-ban a Müncheni Egyezményt, amelynek biztosítani kellett volna a »békét napjainkig« [...] Kellő gonddal választotta ki azokat a művészettörténészeket és más szakembereket, akikre nem volt ráfogható, hogy náci múltjuk miatt működésüket esetleg Amerikából kifogásolhatták volna."{126}

A német műtárgyakat már ősszel elkezdték visszaadni, és egyre több külföldi eredetű művészeti anyag került vissza nemcsak magánszemélyekhez, hanem az igényeiket benyújtó, korábban megszállt országokba is. Az intézményben folyó munkáról havonta összefoglaló jelentés készült a Bajorországban állomásozó amerikai katonai főparancsnokság gazdasági osztálya, valamint az MFA&A számára, amelyek rendkívül fontos forrásai a restitúció folyamatának, illetve az itt folyó munkának.

Az 1946. márciusi jelentésből kiderül, hogy úgy az amerikai, mint a német személyzet állományában fontos változás történt: Craig Hugh Smyth helyét Edgar Breitenbach vette át helyettes igazgatóként, aki 1949-ig maradt az intézményben.

22. Edwin Rae az épület előtt

A német származású Breitenbach képzettsége szerint művészettörténész és könyvtáros volt, és 1933-ban menekült el Németországból a zsidóüldözések miatt. 1937-ben került az Amerikai Egyesült Államokba. A háború alatt a Federal Communications Commission tisztje volt, a német rádiók adásainak tartalmát elemezte. A harcok végén visszaküldték Németországba, ahol az MCCP-ben dolgozott hírszerzőként. Breitenbach arról lett híres, hogy a Führerbauból eltűnt, már említett Adolphe Schloss-gyűjtemény felét három év alatt visszaszerezte.{127} Münchenben legendás volt kérdezőtehetsége és jó szimata: éjjel-nappal követette a feketepiacon csereberélőket, álruhában, bőrnadrágban és szájában fityegő pipával seftelt cigarettával és alkohollal, míg végül Berchtesgaden mellett megtalálta a Schloss-képeket.

23. Edwin Rae albuma

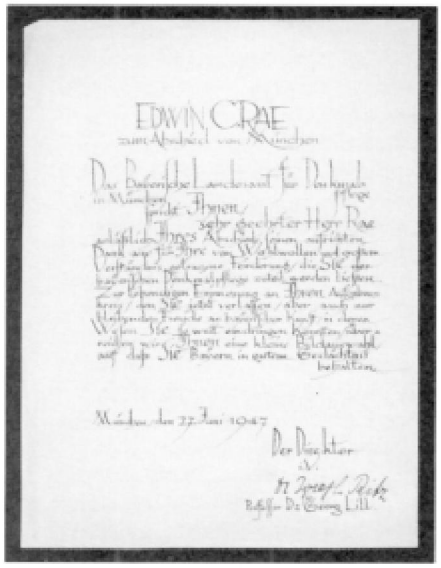

EDWIN C. RAE
zum Abschied von München

Das Bayerische Landesamt für Denkmalpflege in München
spricht Ihnen
sehr geehrter Herr Rae
anläßlich Ihres Abschieds seinen aufrichtigen Dank aus für Ihre von Wohlwollen und großem Verständnis getragene Förderung, die Sie der bayerischen Denkmalpflege erteilt werden ließen. Zur lebendigen Erinnerung an Ihren Aufenthalt kann / dem Sie jetzt verlassen / aber auch zur Verbindung Fremde an bayerischer Kunst zu ihrem Wissen Sie so weit eindringen konnten, über a reichen wird Ihnen eine kleine Bildauswahl auf daß Sie Bayern in gutem Gedächtnis behalten.

München den 27. Juni 1947

Der Direktor
i. V.
Dr. Joseph Reitz
Professor Dr. Georg Lill

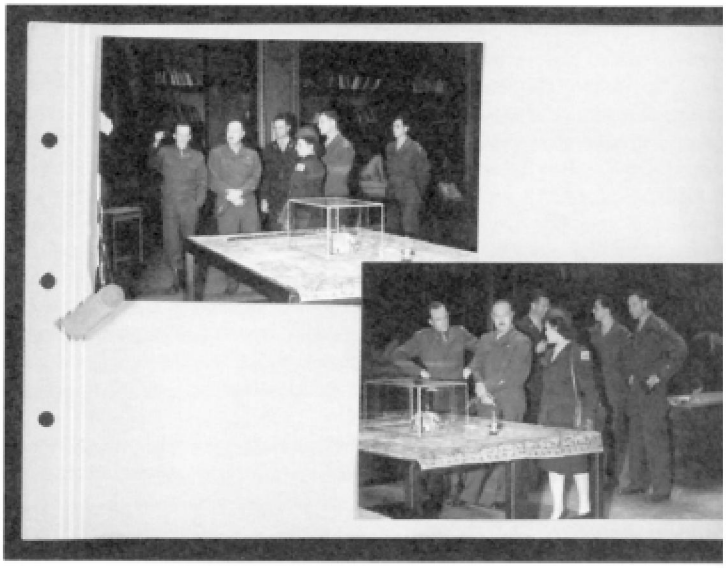

24. Edwin Rae munkatársai körében a búcsúztatása alkalmából neki készített emlékalbummal, 1947 nyara

25. A havi jelentés egy oldala, 1946. november

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

OFFICE OF MILITARY GOVERNMENT FOR BAVARIA

APO 170

Monuments, Fine Arts and Archives

MONTHLY CONSOLIDATED FIELD REPORT

November, 1946

Part I

Personnel

1. United States Personnel - assigned, attached or on TDY as of 30 November 1946:

   a. Officers - none

   b. Civilians -

      Mr. Edwin C. Rae, Chief of Section
      Mr. Harold J. Clem, Executive and Archives Specialist
      Mr. Edgar Breitenbach, South Bavaria
      Mr. André Kormendi, North Bavaria
      Mr. Samuel Rosenbaum, Investigator
      Mr. Daniel M. Knight, Administrative Assistant
      Mr. Jacob Blocher, Junior MFA&A Specialist

2. Allied Representatives:

      Capt. Hubert De Brye (French)
      Capt. Eric Winkler (Czechoslovakian)
      Mr. René de Beaufort (Dutch)
      Lt. Frans S. Baudouin (Belgian)
      Miss Andrea Doman (Hungarian)
      Mr. Zeltan Oroslan (Hungarian)
      Mr. Giorgio Castelfranco (Italian)

3. German personnel employed directly for MFA&A activities 99

4. Requirements and Recommendations - none

Part II

Information

	Grand Total	During the Month
1. Total number of repositories reported (including falsely reported and evacuated repositories)	935	5
a. Total number inspected	594	70 (of which 4 have not been inspected befor
b. Total number falsely reported	62	1
c. Total number completely evacuated	344	22
d. Total number released upon custody receipt to German Custodians	208	2
e. Total number requiring further action	530	

Egy jelentés szerint 1946 márciusában[128] az amerikai személyzet öt főből állt, három új német kurátort vettek fel az orosz műtárgyak visszaszolgáltatásának felügyeletére és új szakértőket a numizmatikai kabinetbe, illetve a falkárpitok kezelésére: így összesen tíz kurátor dolgozott az épületben. A német személyzet (kurátorok, építész, gépíró-kisasszonyok, technikai személyzet, restaurátorok, fényképészek, őrség) összeállítása egyáltalán nem volt egyszerű feladat. 1946. március 5-én életbe lépett a 104. számú törvény a nemzetiszocializmus és a militarizmus alóli felszabadulás céljával, amely az amerikaiak által megszállt országrészekre vonatkozott. Ennek értelmében regisztrálni kellett azokat a személyeket, akik korábban az NSDAP tagjaiként közhivatalt betöltöttek. A törvényhez bejelentési íveket csatoltak, amelyek az érintett személyeket öt csoportra osztották: I. főbűnösök, II. érintettek, III. kevéssé érintettek, IV. együttműködők és V. tisztázottak vagy nem együttműködők. A lista azt is tartalmazta, hogy ki milyen szervezetben, milyen szerepet töltött be és milyen mértékben felelős az elkövetett bűnökért.

A Collecting Pointba elvileg csak a nem náci múlttal rendelkezők kerülhettek volna be, de a lista sem működött tökéletesen, például Erika Hanfstaengl (1912–2003) és Wiltrud Mersmann (1919) művészettörténész esetében sem, akik a három újonnan felvett német kurátor közé tartoztak. Smyth lakonikusan megjegyezte: „Miss X alkalmazható, Miss Y elbocsátva”. Wiltrud Mersmannt például Herbert Leonard némi tétovázás után alkalmazta, annak ellenére, hogy bizonyíthatóan tagja volt a náci diákszövetségnek. Ő 1949 júliusáig dolgozott a CCP-ben, kezdetben a szovjet és a magyar, majd később a horvát műalkotások visszaadását felügyelte. Leonard főként azért alkalmazta, mert nemcsak politikailag, hanem szakmailag is meg kellett felelni és szükséges volt a jó angol nyelvtudás, ilyen szakembert pedig nehéz volt találni. A harmadik, és magyar szempontból is fontos kurátor, Hans Konrad Röthel (1909–1982) az iparművészeti tárgyakért felelt, de rövid idő alatt ő lett a kurátorok főnöke. A róla készült kártya szerint, amelyet a Roberts Bizottság állított ki, „szorgalmas és intelligens”, illetve „no Nazi” volt.[129]

Hermann Lohe (1897–1962) és Anton Hertzsch restaurálta a megsérült magyar festményeket és grafikai munkákat, noha magyar részről végül

is nem támogatták. Genthon István, a Szépművészeti Múzeum igazgatója arra kérte az akkori kulturális minisztert, Keresztury Dezsőt, hogy támogassa két magyar restaurátor kiutazását, akikben jobban megbízott, mint a külföldiekben. Ezt a kérést azonban az amerikai vezetés sem vette figyelembe. A Genthon által javasolt tudományos munkatársak közül csak dr. Oroszlán Zoltán érkezett meg Pigler Andor helyett. A már 1945 szeptembere óta Münchenben tartózkodó Domán Andrea dolgozta fel a visszahozandó anyagot, főként a grafikai gyűjteményt, valamint a magánkollekciókból elhurcolt műtárgyakat. Hogy ő hogy került oda, nem sikerült kideríteni.[130] Egy a bajor katonai kormányzathoz küldött 1946-os havi jelentésből kitűnik, hogy ő és „Mr. Zeltan Oroslan" a külföldi személyzethez tartoztak. Ebben az időszakban főként Franciaország, Hollandia és Oroszország kapott vissza műtárgyakat, ezért Oroszlán aggódott, hogy biztosan sikerül-e majd az általa kitűzött időpontra visszakapni a Szépművészeti Múzeum anyagát.

A Collecting Pointnak számos vezetője volt, magyar szempontból a legfontosabb Smyth mellett Edwin C. Rae (1922–2002) volt, az intézmény talán legközkedveltebb igazgatója, amint az a kollégáitól kapott emlékkönyvből kiderül. Rae nagy szerepet játszott a magyar műtárgyak visszaszolgáltatásának zökkenőmentes lebonyolításában is.

Oroszlán Zoltán, a Szépművészeti Múzeum megbízott igazgatója, mindenképpen el akarta érni, hogy a magyar műkincseket 1946 karácsonyára hazaszállítsák. Ehhez a rohammunkához, amelyben Domán Andrea és a „leggondosabb" Fräulein, dr. Mersmann vett még részt, Rae minden segítséget megadott. Oroszlán Zoltánnak a magyar kultuszminiszterhez, Keresztury Dezsőhöz írott beszámolójából kiderül, hogy hálából búcsúpartit rendezett a Collecting Point munkatársainak tiszteletére (tokaji bort és cigarettát igényelt Frankfurtból erre a célra) és Rae-t Budapestre is meghívta.[131]

A VISSZASZOLGÁLTATÁS MEGINDÍTÁSA

A Collecting Point 1946. márciusi jelentésének restitúció rovatában a következő áll: „Két szállítmány volt ebben a hónapban, 4-én Ausztriába és 7-én Franciaországba. A tervezett 12-i szállítmány Hollandiába a Collecting Pointban marad május 28-ig, az időpontot a holland szakértő

kérésére négy nappal eltolták. A külföldi képviselők közül rövid látogatást tett az intézményben a belga Raymond Lemaire, a francia Rose Valland, aki átvette új feladatát, az ugyancsak francia Pierre L. Duchartre pedig végleg elhagyta a Collecting Pointot. Eric Winkler, Csehszlovákia képviselője Bécsben van, és június elején tér vissza."[{132}]

A május havi jelentésben az áll, hogy J. A. Taylor adminisztrációs tisztet áthelyezték, és május 22-én elhagyta az intézményt. Frederick R. Pleasants május 29-én érkezett, és június 1-től mint a Central Collecting Point igazgatója dolgozik. Március folyamán a CCP a következő dokumentumokat vette át Smyth hadnagytól:

1. Konszolidációs és kihallgatási jegyzőkönyvek
2. Berni követség (nyomozás az elrabolt műkincsek után Svájcban) (titkos)
3. Rendelet a zsidó művészeti kincsek elkobzásáról, München, 1938
4. Egy levél: Gurlitt – Mme Agoston, Paris[{133}]
5. A német és osztrák aukciós házak listája
6. A német és osztrák műkereskedők listája
7. Robert-Scholz jelentés az „Altausseeben talált műkincsek átadásának előkészítéséről"
8. Lista azokról a személyekről, akik érintve voltak az európai műkincsek elrablásában (titkos)
9. A német levéltárosok működése Franciaországban (titkos)
10. Rövid jelentés a Göring-kollekcióról/Berchtesgaden
11. Az ellenség módszerei a műalkotások elrablására a megszállt területeken
12. Információk a Goudstikker-gyűjteményben lévő képekről. A Goudstikker cég
13. Művészeti tárgyú nyomozati anyagok

Március és május között számos tiszt látogatott el az intézménybe, főként az OMGUS emberei, akik megtekintették a leghíresebb műalkotásokat, többek között a magyar Szent Koronát is.[{134}]

A fenti listából világosan kitűnik, hogy milyen szerteágazó információtömeget kellett kezelni ahhoz, hogy a műalkotások eredetét tisztázni lehessen. Az óriási anyag feldolgozására természetesen megfelelő tudományos apparátusra is szükség volt. Az amerikai, a német

és más nemzetiségű művészettörténészek olyan eredményes munkát végeztek, hogy Smyth indítványozta, hozzanak létre nemzetközi kutatóintézetet, amely a Collecting Point infrastruktúráját használná. Bár az adott politikai és gazdasági helyzetben ez egy valóságtól elrugaszkodott álomnak tűnt, sikerült kiharcolnia. 1946 novemberében létrejött a Zentralinstitut für Kunstgeschichte, amely szorosan együttműködött a római és a firenzei intézetekkel is. Első igazgatója Ludwig Heinrich Heydenreich volt, az intézmény kiépítésében Wolfgang Lotz és Otto Lehmann-Brockhaus vett részt, szorosan együttműködve a Collecting Point amerikai és nemzetközi munkatársaival. Az intézményben 1946-tól kiállításokat és előadásokat tartottak azokról a műtárgyakról (Donatello, Renoir, Tiziano), amelyek visszaszolgáltatásra vártak, de még nem tudták elszállítani őket. Voltak olyan programok is, amelyeket más német városokban is bemutattak.{135}

26. Festmény- és szoborraktár a müncheni Collecting Pointban

1946 ősze magyar szempontból is fontos időszak volt: ekkor jelent meg a Collecting Pointban dr. Hahn Sándor, a Magyar Visszaszolgáltatási Misszió vezetője. Hahn az amerikai katonai kormányzat restitúciós osztálya főnökének, John H. Allen ezredesnek a meghívására érkezett Münchenbe magyar megbízott, és az volt a feladata, hogy azonosítsa a Szent Koronát és más magyar eredetű művészeti tárgyakat.

„Amikor megérkeztem a gombolyított szöges drótkerítéssel körülvett épülettömbhöz, a bejáratnál katonai őrség igazoltatott, majd felkísértek az első emeletre, az előcsarnokban kellemes meglepetésemre az Országos Szépművészeti Múzeum két remeke, Raphael »Eszterházy Madonnája« és Giorgione »Férfiképmása« volt elhelyezve festőállványon. A nagyteremben jobboldalt mindjárt szemembe ötlött egy nagy, acélpántos vasláda, Magyarország középcímerével. Középen volt egy fémlappal borított asztal, körülötte egyenruhás amerikai főtisztek és polgári ruhás személyek álltak. A kölcsönös üdvözlések után az azonosítási procedúra vezetője, egy ezredes felém fordult és megkérdezte: »Ön a magyar állam képviselője?« Igenlő válaszomra utasított három katonát, akik a vasláda mellett álltak nagy kulcsokkal a kezükben, hogy nyissák fel. Azonnal felvillantak az asztalra irányított reflektorok, én a nyitott ládához léptem és egyenként kiemeltem a koronázási ékszereket. Először a selyempapírba burkolt Koronát helyeztem az asztalra, a lelógós láncait gondosan kiteregetve. Aztán a beburkolt jogart, az országalmát és a koronázási kardot tettem melléje, a kicsomagolásban a rendkívül óvatos katonák segítettek. Amint a koronázási ékszerek teljes ragyogásukban láthatóak lettek, az amerikai hadsereg fényképészei minden oldalról felvételeket készítettek. [...] A Korona egyik oromzati kis ékköve hiányzott, két gyöngyszem is levált róla: külön becsomagoltan mellette voltak. A jogar kézbevételénél úgy éreztem, hogy a nyél nem tapadt szorosan a kristály gömb foglalatához. Hivatalos minőségemben megállapítottam, hogy a Korona és a koronázási ékszerek azonosak a Magyarországról elhozottakkal, melyekre a magyar állam igényt tart. [...] Nemsokára, 1947. január 20-án az amerikai katonai kormányzat, az OMGUS (Office of Military Government, US) illetékes szervéhez bejelentettem a demokratikus magyar kormány igényét a Koronára is, ami egyszerre a nemzetközi érdeklődés központjába állította. Az igénylés feletti döntés a State

Department-re tartozott, ezért a kérelmet Berlinbe továbbították, az OMGUS politikai és diplomáciai főtanácsadójához, Robert Murphy-hez, aki Washington-i utasításra a Koronát »special status«-ban lévőnek minősítette. Kiemelték a visszaigényelhető tárgyak keretéből, amivel három évtizedre eldőlt a sorsa: maradt amerikai őrizetben."[136]

27. A szögesdrót kerítéssel körülvett Collecting Point

A Bajorországban megjelent amerikai újság, a *The Bavarian Economist* beszámolt az 1946–1947-es évek eredményeiről: a Collecting Pointban őrzött kulturális javak kétharmadát már visszaadták. Elsőként Franciaországnak és Hollandiának, majd a Szovjetunió, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és Belgium következett. Olaszország, Észtország és Litvánia zárta a sort, ami azt jelentette, hogy az úgynevezett külső restitúció 1947 végére befejeződött. A szovjetek által megszállt területeken a tulajdonosok a legtöbb esetben nem jutottak hozzá az értékeikhez, mivel a visszatért műtárgyakat rövid időn belül „államosították". A franciáknál más volt a helyzet, ott a megközelítőleg 45 ezer tárgy nagy részét átadták jogos tulajdonosaiknak voltak azonban olyan tárgyak is, amelyek tulajdonosait nem tudták azonosítani, ezeket szétosztották az állami múzeumok között. A francia múzeumok jó ideig nem nagyon szorgalmazták a hozzájuk került műtárgyak tulajdonosainak felkutatását. Ez a helyzet csak a washingtoni egyezmény után változott meg.

28. Szovjet tisztek a müncheni Collecting Pointban a műkincsekkel teli ládákat ellenőrzik

A magyar műkincsek visszaadása sem volt zökkenőmentes, mivel a tulajdonosok egy része már hosszabb ideje nyugati emigrációban élt vagy megölték. A két legjelentősebb szállítmány (a Szent Korona és koronázási jelvények, valamint a budapesti Szépművészeti Múzeum állománya), amelyeket az amerikaiak által megszállt zónában foglaltak le, azért volt különleges, mert nem a német nemzetiszocialisták rabolták el. A korona, a jogar, az országalma, és kard belekeveredett a Nyugat és Kelet között kitört politikai konfliktusba. A Szent Koronát és a többi tárgyat, amelyek jó ideig a Collecting Pointban voltak, 1946 tavaszán és nyarán, mint említettük, megtekintette egy magas rangú amerikai tisztekből álló küldöttség. A Hahn Sándor könyvében leírt eseményt le is fényképezték, és annyira fontosnak tartották, hogy a fotókat az Edwin Rae számára készült emlékalbumba is betették.

29. A magyar koronaékszerek megtekintése a Collecting Pointban magas rangú amerikai tisztek jelenlétében

A magyar Szent Korona 1947 januárjában hagyta el Münchent. Átkerült a wiesbadeni gyűjtőhelyre, ahol újra kiállították: Edit A. Standen MFA&A-tiszt társaságában látható egy korabeli fényképen.[137] A történetbe belekeveredett a Vatikán is, amely szerint esetleg a Szentszékre bízták volna a koronát és a jelvényeket, de ezt Róma elutasította (ez a történet egy másik könyv témája lehetne!).

Az amerikai hatóságok és a müncheni Collecting Point közötti munkát Bogyay Tamás segítette, aki a Szépművészeti Múzeum anyagával kapcsolatban adott felvilágosításokat. A Szépművészeti Múzeum anyaga 1945 júniusában került az intézménybe. Mint már említettük, a visszaszolgáltatás előkészítésében Wiltrud Mersmann és Domán Andrea vett részt. Domán Andrea feladata rendkívül összetett volt, olykor igazi, sok utazással járó nyomozómunka, amely a feltehetőleg Németországba szállított és az intézménybe nem került tárgyak után folyt.[138]

30. Leonardo da Vinci kis bronz lovas szobrának property cardja

LEONARDO DA VINCI Budapest
Mus.d.bild.K.
Reitermodell (5 Abb.)
Bronze, 25x26 F: 972/1 rest.

A Collecting Pointban a „belső restitúció” 1947 novemberében kezdődött el. Az amerikai katonai kormányzat 59. számú törvénycikke értelmében vissza kellett szolgáltatni javaikat azoknak a Németországban élő személyeknek, akiket faji, vallási, nemzeti, világnézeti vagy politikai okok miatt a nemzetiszocialista állam kirabolt. Ez elsősorban zsidó tulajdonosokat érintett, akiknek a Collecting Point 1946 és 1948 között igyekezett nyomára bukkanni és a tulajdonukat visszaszolgáltatni. Mivel a törvény nemcsak német állampolgárokra vonatkozott, ezért a külföldön élő zsidók, főként az amerikaiak, valamint a „tulajdonos nélküli” művészeti tárgyak ügyében létrehozták a Jewish Claims Conference szervezetet, amely az ő jogi ügyeikkel foglalkozott.

Inge Loeffler, aki fiatal lányként az intézmény fotográfusai közé tartozott, így írta le, mit jelenthetett a Collecting Pointban dolgozni:

„...A legnagyobb örömmel kezdem el minden nap a munkát, mert szeretem az értékes ritkaságokat. Soha többé nem lesznek ilyen koncentráltan együtt ezek a műtárgyak különböző korszakokból és országokból, és az sem lesz soha, hogy ilyen szoros kapcsolatot alakíthassak ki velük. Nap mint nap a kamerám elé kerülnek a leghíresebb holland, francia, olasz, spanyol és magyar mesterek festményei, és folytathatnám [...] a legkisebb miniatűrtől a legnagyobb falképig és hatalmas gobelinekig, egyiptomi, kínai istenek, hegyikristályból vagy türkizből kifaragva... Ma reggel egy különös távoli ország, az orosz kontingens, több száz szentképpel. Másnap aranymedál-gyűjtemény 5 millió dollár értékben, ehhez jön a magyar korona a birodalmi jelvényekkel, a Collecting Point legnagyobb kincsei.”{139}

31. A Leonardo lovas szobrát tanulmányozó művészettörténészek, bal oldalon Edwin C. Rae

Ez az ezer és ezer műtárgyat feldolgozó munka 1949-ig folytatódott az intézményben. Amikor a külső és belső restitúció nagy része lebonyolódott, egy kétéves átmeneti időszak következett, amíg a viták és az egyeztetések az egykori „ellenséges” országokkal lezárultak. Eddig az időpontig 31 915 műtárgy került vissza származási országába. A maradék műtárgy további visszaszolgáltatását 1953 és 1962 között a Treuhandverwaltung von Kulturgut (Kulturális Javak Állami Hivatala) vette át, amely 1962 szeptemberéig még további 33 188 tárgyat szolgáltatott vissza. A Collecting Point egyik épületéből tudományos intézet, a Führerbauból pedig Amerika Ház lett. Ez utóbbiban jó pár évig könyvtár működött és érdekes kulturális események zajlottak, majd végül az épületet átadták a müncheni zeneművészeti főiskolának.

5. FEJEZET

A magyar műtárgyak menekítésének előzményei
A trójai faló,
1944. március 19.

„Minden értünk vérző magyar
a mi véráldozatunkat csökkenti...”
Dr. Edmund Veesenmayer,
1943. december 10.{140}

A NÉMET MEGSZÁLLÁS ELŐZMÉNYEI

Olaszország kiválása a háborúból és a keleti fronton zajló, nem éppen szerencsésen alakuló hadi helyzet miatt Magyarország 1943-ban védelmi és gazdasági szempontból is egyre fontosabbá vált a Harmadik Birodalom számára. Ez dr. Edmund Veesenmayer német nagykövet, később teljhatalmú birodalmi megbízott jelentéséből is kiderül, aki felhívta a vezetés figyelmét arra, hogy Magyarország a térség és az adott gazdasági lehetőségek törvényénél fogva értékes tényező, és a Birodalom nem mondhat le arról, hogy a legmesszebbmenőkig bevonja a létért folytatott küzdelembe. Ez elsősorban a magyar emberanyag bevetését jelentette a közeledő oroszok hadseregek ellen azért, hogy a német véráldozatot csökkentse. „...Minden magyar paraszt, munkás vagy katona, akinek vetése bennünket tehermentesít, erősíti a Birodalomban a Führer tartalékait. Minden értünk vérző magyar a mi véráldozatunkat csökkenti [...] .”{141}

Ugyanakkor a Kállay-kormány és Horthy Miklós kormányzó ekkoriban már egyáltalán nem tűnt Hitler számára megbízható szövetségesnek.{142} „Ami más országok árulási lehetőségeit illeti, Horthy bizonyára el akar távolodni tőlünk, de a Führer ez ellen már megtette a szükséges óvintézkedéseket” – írta Goebbels 1943. szeptember 30-án naplójába. Hitler nemcsak bizalmatlan volt a kormányzóval szemben, hanem személyes ellenszenvet is érzett iránta: Maximilian Freiherr von

Weichs{143} vezértábornagy, a magyarországi katonai megszállás egyik irányítója naplójában így írt: „A Führer igen bizalmatlan a magyarokkal szemben. Különösen Horthyt gyűlöli, akit azzal vádol, hogy teljes egészében szemben áll Németországgal. Még mindig vannak kapcsolatai az ellenséges hatalmakhoz! Árulással tehát továbbra is számolhatunk.”{144}

32. Horthy Miklós kormányzó első látogatása Klessheimben, 1943. április 16–17.

Ennek értelmében a német hatóságok több más óvintézkedés mellett előkészítették Magyarország katonai megszállását, amely 1944. március 19-én következett be. Ezzel egy időben Horthy Miklós Hitlernél járt: 1944. március 18-án a Salzburg melletti Klessheim kastélyában újra találkozott Hitlerrel, ahol különös események zajlottak le. „Csatát vesztettünk politikailag, még mielőtt véres csatába léptünk”{145} állapította meg később Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke is.

Dr. Wilhelm Höttl, a birodalmi biztonsági főhivatal VI. osztályának (külföldi felderítés) magyar referense – aki inkább Horthy hatalomban való látszólagos megtartását szorgalmazta, mint Szálasi hatalomra kerülését – így emlékezett az eseményekre: „[...] Március 18-án Hitler egész nap tárgyalt Horthyval, összevesztek, kibékültek, megint összevesztek és megint kibékültek. [...] Este Horthyék úgy utaztak haza, hogy közben már zajlott a Wehrmacht bevonulása, de már az is el volt intézve, hogy a magyar csapatok nem állnak ellen.”{146}

A Höttl által később csak „veszekedésként” emlegetett esemény azonban sokkal tragikusabb, az ország sorsára nézve életveszélyes és Horthyra nézve mélyen megalázó volt. Horthy és kísérete annak tudatában utazott el a Hitlerrel folytatandó tárgyalásra, hogy egy esetleges német-román megszállás esetén a magyar hadsereg nem tud – esetleg nem is akar – ellenállni, hiszen a tisztikar jó része megbízhatatlan, azaz németbarát volt, ugyanakkor a kormány Nyugatról sem kapott egyértelmű támogatást.

A nyugati hatalmak támogatásként egy német megszállás esetére ekkor már „csak” Budapest bombázását helyezték kilátásba, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a balkáni partraszállás nem valósul meg, így a szövetségesek közül az orosz csapatok fogják elsőként elérni Magyarországot. A kormányzó vezette küldöttség tehát nem volt optimista hangulatban, amikor március 18-án reggel megérkezett Klessheimbe, ahol az álságos, ünnepélyes fogadási ceremónia ellenére még a vártnál is rosszabb események következtek be.

Hitler még Goebbels ízlése szerint is „túl keményen” bánt a nála sokkal idősebb kormányzóval, akitől elsősorban azt várta el, hogy országa megszállásába – mintegy büntetésként – beleegyezzen. Erre azonban Horthy nem volt hajlandó. A tárgyalások, ha Hitler kirohanásait

és diktátumait annak lehet nevezni, többször megszakadtak, majd újra kezdődtek, meglehetősen fagyos légkörben. Végül Horthy kijelentette, hogy „ő soha életében nem hazudott, márpedig nem az ő egyetértésével jönnek be német csapatok", ezért a proklamációt nem írja alá. Horthy a tárgyalások meglehetősen megalázó stílusát, valamint Hitler szemrehányásainak és teljesíthetetlen követeléseinek részleteit később a Koronatanács ülésén ismertette a küldöttség előtt, amelyről jegyzőkönyv is készült.{147}

A klessheimi kastélyban még javában folyt a vita, amikor délután ötkor kiadták a parancsot a Margarethe I. terv végrehajtására.{148}

MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSA, 1944. MÁRCIUS 19.

A katonai megszállás három órája tartott, amikor Horthy ismét találkozott Hitlerrel, aki ekkor már feleslegesnek tartotta a közös megállapodás aláírásának erőltetését. Horthy a hallgatásával adta beleegyezését a megmásíthatatlanba. Emlékirataiban azzal magyarázta akkori elhatározását, hogy legalább nem adott Hitlernek alkalmat arra, hogy egy „náci-nyilaskeresztes irányú kormányt ültessen a nyeregbe".{149} Mint tudjuk, a későbbiekben ez a reménye sem teljesült, viszont azzal, hogy elfogadta a Sztójay-kormány megalakítását, a német megszállás célja, amely engedelmes kormányt akart hatalomra juttatni, megvalósult. A már említett Koronatanácson a „hintapolitika" fő képviselője, Kállay Miklós benyújtotta lemondását. Közben a német követségen Veesenmayer jelenlétében megalakult az új kormány.{150}

Az addig csak szállongó hírekből értesülő lakosságot az MTI közleménye tájékoztatta a tényekről 1944. március 23-án. „Abból a célból, hogy Magyarország a háromhatalmi egyezményben szövetkezett nemzeteknek a közös ellenség ellen közösen viselt háborújában, különösen pedig a bolsevizmus hatásos leküzdésében minden erő mozgósításával és átfogó biztosítékok megteremtésével támogatást kapjon, kölcsönös megegyezés alapján német csapatok érkeztek Magyarországra."{151}

A németekkel megrakott szerelvények március 19-én nyugati és déli irányból hajnali négykor érkeztek meg, a kora reggeli órákban ellenállás nélkül elfoglalták a legfontosabb stratégiai pontokat, a katonaságot a laktanyákba zárták. Reggel kilenckor, amikor Horthy különvonata

beérkezett a kelenföldi állomásra, már minden eldőlt. Horthyt saját rezidenciáján már német őrség fogadta.

A Margarethe I. fedőnevű terv (amelynek több változata is létezett) {152} célja a német magyarázat szerint az volt, hogy a magyarokkal meg kellett értetni, hogy „a Kállay-kormány és több cinkosa, köztük a zsidók árulása" váltotta ki a német csapatok bevonulását.{153} A németek bevonulása nemcsak az ország szuverenitásának teljes megszűnését és gazdaságának a német háborús célok kiszolgálására való átállítását jelentette, hanem mint más megszállt országokban is, a Gestapo különböző csoportjainak aktív tevékenységét. Ez már bejáratott forgatókönyv szerint zajlott: elsőként letartóztatták a politikailag megbízhatatlan, németellenesnek ítélt személyeket (beleértve Horthy környezetét is), majd összegyűjtötték a zsidókat, és megkezdődött tömeges kifosztásuk és deportálásuk.

A Sztójay-kormány, amelyben német nyomásra Imrédy Béla gazdasági miniszteri tárcát kapott, az ország minden erőforrását a háború szolgálatába állította, ugyanakkor a frontra vezényelte a 11 hadosztályból álló I. hadsereget is. Baky Lászlót belügyminiszterré nevezték ki, aki elrendelte a statáriális eljárás kiterjesztését és a sárga csillag viselését.

Április 5-én titkos rendeletet adtak ki a gyűjtőtáborok felállításáról és a deportálás irányelveiről. A gettókba zárt vidéki zsidóktól minden magukkal vitt értéküket elvették, az otthonaikat pedig kirabolták. Ezután megkezdődött a tényleges deportálásuk, ami olyan jól sikerült, hogy május közepétől június végéig mintegy 435 ezer zsidót szállítottak ki az országból a különböző megsemmisítő táborokba. A vonatokat Kassáig magyar csendőrök kísérték, onnan SS-katonák vették át őket. Ezután került volna sor a budapesti zsidóság deportálására.

1944. május 27-én a klessheimi kastélyban Sztójay Döme{154} felkereste Hitlert és Keitel tábornokot, mert szerette volna azokat a német intézkedéseket visszavonatni, amelyek – úgymond – sértették az ország szuverenitását. Kérte Hitlertől a német biztonsági szolgálat visszahívását vagy legalábbis brutális tevékenységének mérséklését, a német hatóságok korlátozó intézkedéseinek megszüntetését. Aggályait fejezte ki az önkényes lefoglalásokkal és rekvirálásokkal kapcsolatban, valamint sérelmezte Weiss Manfréd vagyonának a SS kezére való kerülését, amelyről nem is tájékoztatták. Sztójaynak azonban Hitlernél

semmilyen kérdésben nem sikerült eredményt elérnie, hiába tartották „szinte közülük valónak”.

Budapesten tovább folytatódtak a brutális kegyetlenséggel végrehajtott letartóztatások. A zsidók felkutatásában, majd kifosztásában a német biztonsági szerveknek nagy segítséget jelentett a magyar titkosrendőrség aktív közreműködése és a lakossági feljelentések, amelyek száma a megszállás első hónapjától kezdve mintegy négyszeresére nőtt.{155} Az emberek letartóztatásához, őrizetbe vételéhez a legcsekélyebb gyanú is elég volt, főleg, ha az illető vagyonos volt vagy valamilyen gazdasági érdek főződött hozzá. A Globus nyomda igazgatóit azért vették őrizetbe, mert a *Magyarország* című újság kiadásához szükség volt rá. A Singer és Wolfner Kiadóvállalat vezérigazgatóját, Farkas István festőt is letartóztatták, majd deportálták, és Auschwitzban megölték. Utána Tolnai Simon következett, akinek lapját még 1940-ben „árjásították”. Az idős Tolnait megkínozták, hogy ékszereit megszerezzék, Mauthausenba deportálták, majd 1944. október 2-án megölték.{156}

Dr. Edmund Veesenmayer SS-Brigadenführer

A megszállás politikai előkészítője, dr. Edmund Veesenmayer „titkos emberként” már Szlovákiának és Horvátországnak is a Harmadik Birodalomhoz csatolásában is fő szerepet játszott. Az SS-vezérőrnagy 1943-ban többször járt Budapesten, és felvette a kapcsolatot a birodalom feltétlen híveivel, akik később a Sztójay-kormányban meghatározó szerepet játszottak.{157} Amikor 1944. március 14-én kinevezték teljhatalmú birodalmi megbízottnak, a magyarokról még korántsem volt olyan jó véleménye, mint később: „A magyar ízlést mindig sokra becsültem. A boraikat, a konyhájukat. A lovaikat is. A festészetüket! Budapestet nagyon szerettem.”{158} Annak idején többször finoman utalt arra, hogy amennyiben megnyerik a háborút, a Duna-menti területek is ugyanolyan természetes részeit képezik majd birodalomnak, mint a Rajna. Mint ebből a kijelentéséből is nyilvánvaló, „ős-náci” volt és az is maradt, aki még idős korában is népe fő bűnének nem a borzalmas pusztítást, hanem a háború elvesztését tartotta.

Veesenmayer kulcsszerepet játszott a magyarországi események alakulásában, bár azt az alapvetően fontos kérdést homály fedte, hogy a megszálló erők fölött ő vagy Otto Winkelmann, a Magyarországon állomásozó SS- és rendőri csapatok főparancsnoka rendelkezett-e valójában. Veesenmayer a magyar segítőitől kapott „használati utasításokat" kritikával kezelte, szellemi fölénye vitathatatlan volt a kormányzóval és Sztójayval szemben. Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter tulajdonképpen az ő előzetes javaslatait juttatta vissza Budapestre: ezek egyike volt például az is, hogy a kormányzót és környezetét el kell szigetelni, és a kezesebb Sztójay szolgálatait kell igénybe venni a Burgklikk{159} ellen. Veesenmayer eszköztárában a „mézesmadzag" mellett fontos szerepe volt a brutális, nyílt fenyegetőzésnek is. Amikor Horthy szóba hozta Sztójay leváltását, Veesenmayer közölte, hogy ahhoz meg kell várnia Hitler jóváhagyását, és ebben az esetben „az ő visszahívásával is számolni kell, hogy azután mi lesz, azt a kormányzó el sem tudja képzelni". Hasonlóan tárgyalt a szélsőjobboldali ellenzékkel is, és bár Szálasi személye kiábrándító volt számára, már április elején keltezett jelentésében fontolóra vette esetleges felhasználását.

Otto Winkelmann és az SS ellenőrizték és felügyelték a magyar belügyi szerveket, ugyanakkor teljesen önállóan is cselekedtek, például amikor hajszát indítottak a Magyarországra menekült lengyelek és franciák ellen, és ők intézték a toborzást a Waffen-SS-be a magyarországi németek között.

A megszállás lefolyása

A megszállás a már szokásos módszer szerint zajlott: a Wehrmacht mellett az SS és az RSHA (Reichssicherheitshauptamt) is részt vett az akcióban. A magyarországi eseményeket Heinrich Himmler, illetve az ő megbízásából dr. Ernst Kaltenbrunner felügyelte. Himmlernek olyan fontos volt a zsidók letartóztatása, hogy már a megszállás napján jelentést kért, és pár nap múltán titokban személyesen is Budapestre utazott, hogy az intézkedéseket ellenőrizze.

A magyar fővárosban a német gestapós különítmények az előkészített listák (név, funkció, pontos lakcím) alapján már március 19-én elkezdték

a letartóztatásokat. „Védőőrizetbe” vettek mindenkit, akiről úgy gondolták, hogy a birodalom politikai ellenfele, Budapesten az összes rendőri funkciót átvették.{160} A megszálló csapatokkal érkező Eichmann-féle különleges csoport (Sonderkommando) szokásos feladatát jelentette az Ungarn Aktion, a magyar zsidókérdés végleges megoldása. Ezt Eichmann az eddigieknél gyorsabban és radikálisabban akarta végrehajtani.

A Sonderkommando parancsára március 20-án Budapesten megalakították a Zsidó Tanácsot, és megszüntették a kapcsolatot a városok és községek zsidó lakossága között. A háromnegyed milliónyi zsidóság – amely Horthynak köszönhetően ki volt szolgáltatva a németeknek – magára maradt. Höttl, aki már régóta ismerte Eichmannt, kíváncsiságból jelen volt Kárpátalján, amikor a deportálások elkezdődtek. „Iszonyú volt. Megrendítő. Ahogy azok a szerencsétlen emberek csak mentek, és mentek, és beszálltak a vonatokba, semmi kiabálás, semmi tiltakozás. Amint láttam a deportálás módját, akkor már tudtam: szó se lehet róla, hogy ennyi embert öreget, gyereket, mindenfélét... Hát arról szó sem lehet, hogy ezt a sokszázezer embert valami táborba vigyék, Szlovákiába vagy Lengyelországba, ahogy a szerencsétlenek remélték. Ugyan kérem! Nem lehetett nem látni, hogy ennek az útnak a végállomása csakis a halál lehet” – nyilatkozta negyven évvel később.

Franz Novak szerint, aki Adolf Eichmann különítményének vasútügyi referenseként a zsidó transzportokért volt felelős, a deportálást „a magyar csendőrség bonyolította le, és Eichmann-nak csak annyi dolga volt, hogy rohangált a magyar hatóságokhoz, a belügyi államtitkárhoz. Az az Endre, az például sokkal nagyobb antiszemita volt, mint Eichmann! Aki nem volt antiszemita. Csupán százszázalékos hitlerista.”{161}

Ennek ellenére Höttl jól érezte magát Budapesten, jobban, mint Németországban, de ugyanez érvényes a kollégáira is: örültek a pesti könnyebb életnek, ahol még éjjel is lehetett mulatni, hiszen Berlinben ekkor már tragikus volt a helyzet. A város nagy része porig égett a szüntelen bombázások következtében, a diplomaták jelentései szerint fűtés sehol nem volt, a pincérek is télikabátban szolgálták fel az erősen egyszerűsített étlapot. Találatot kapott a magyar követség épülete is, amelyet Sztójay csak nemrégiben stafírozott ki, Bécsből hozatott antik

bútorokkal, szőnyegekkel és Pestről származó magyar festményekkel. A szőnyegek és képek jelentős részét sikerült megmenteni, de az épület lakhatatlanná vált, és teljesen elpusztult a követség irattára is.{162} „Én még a legbékésebb békeidőkben sem értem meg olyan szép napokat, sőt heteket, mint 1944 nyarán, Budapesten. Vicc, kérem! A háború kellős közepén! Sőt a vége felé!" – mondta Franz Novak.

A háborút jóval túlélő, egykor Budapesten szolgáló SS-tisztek többször is megemlítik a szép villákat, a festményeket, amelyekhez ezekben a hónapokban hozzájuthattak. Höttl például a Dísz téren kapott „egy kis elragadó palotát", amelynek korábban zsidó tulajdonosa volt. „Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ezzel a zsidó családdal jó kapcsolatban maradtam, kivándoroltak Amerikába, igen hálásak nekem, mert az értékeik, festményeik nagy részét sikerült átmentenem...{163} Csak keveseknek volt ilyen szerencséje, és kérdés, hogy velük mi történt? Ezt Höttl nem árulta el.

Lefoglalások: ingatlanok, ingóságok, gyűjtemények
A zsidó tulajdon kisajátítása

1944. március 20-án a lakosság megrohamozta a bankokat, és kivették takarékbetéteiket. Gerhart Feine német követségi tanácsos kifejezett kívánságára azonban a Pénzügyminisztérium utasította a bankokat, hogy 1000 pengőnél nagyobb összeget ne folyósítsanak és egyben zárják le a magán bankszéfeket. Ezzel megtörtént az első olyan intézkedés, amely a magyar zsidókat megfosztotta gazdasági cselekvésük szabadságától. Mindaz, ami már a megszállt területeken bevett módszer volt, Budapesten sokkal gyorsabban ment végbe. Még a háború előtt, majd később a háború éveiben, több műgyűjtő a bankokban és egyéb biztonságosnak tartott helyen helyezte el értékeit, de a kormányzati intézkedések, a Gestapo és a vele együttműködő magyarországi szervek, például a Hain Péter vezette magyar Gestapo mindent megtett azért, hogy a „vagyon-rejtegetőket" kézre kerítse. A Magyar Állambiztonsági Rendészet és a német Gestapo hamar összehangolta tevékenységét, és legfeljebb a nagyobb zsákmányok megszerzése körül akadtak illetékességi viták, például amikor a Kornfeld Móric báró Lendvay utcai

villájában talált festményeket mindkét fél magának akarta megszerezni.[{164}] Az is gyakran előfordult, hogy a Majestic szállodából (amelyben dolgoztak), lakossági besúgásra kiszálltak a németek.[{165}] Az ő szempontjukból csak a várható zsákmány mennyisége számított: egy Kertész utcai lakostól autóval szállították el a hetven kilót nyomó régi családi ezüstgyűjteményt. „Távozás előtt a vitrinben találtak egy hatalmas ezüstvázát, amit Arturo Toscanini ajándékozott nagyanyámnak, amikor Pesten dirigált [...] ezt kikapták a vitrinből és elmentek [...] elvitték a nővéremet is magukkal."[{166}]

Általában az volt a Gestapo módszere, hogy a főhadiszállásukra hívatták a tulajdonost, ahol vallomásra kényszerítették. Az értékes bútorgarnitúrákat, kárpitokat, keleti szőnyegeket, ásványkollekciókat, könyvgyűjteményeket, nemesfémet, porcelánt, ezüst étkészleteket a német raktárakba vitették, majd ládákban Németországba szállíttatták. A csomagoláshoz és berakodáshoz legtöbbször zsidó munkaszolgálatosokat vettek igénybe. Az így elhurcolt értékek nagyságát megbecsülni sem lehet, ami a lakásokban maradt, azt később a Szálasi-féle nyilaskeresztes testvérek, illetve a szomszédok tulajdonították el.

A németek a megszállás első napjaiban kiürítették az Astoria és a Royal szállót, amelyek az SS és kapcsolt részeinek főhadiszállásául szolgáltak. A Gestapo és az SS katonái másnap, március 20-án megjelentek a Rökk Szilárd utcai zsidó tanító- és rabbiképzőben, kifosztották és később ide hurcolták a letartóztatott zsidókat. Még ebben a hónapban elkezdődött a zsidó tulajdonban lévő svábhegyi, gellérthegyi, rózsadombi villák, panziók, szállodák, társasházak kisajátítása, ahol az RSHA és a magyar Gestapo, Hain Péter embereit helyezték el.

Edmund Veesenmayer, mint a Harmadik Birodalom követe és meghatalmazottja, a budai várban, az Úri utca 64–66. szám alatt lakott, ami nagyon fontos volt a németeknek, mert innen csak néhány száz méterre volt a vár kormányzói szárnya, a Honvédelmi Minisztérium, a Külügyminisztérium és a Miniszterelnökség épülete. Veesenmayer innen szőtte a mindenkori német érdekek erős hálóját, tárgyalt a Sztójay-kormány kinevezéséről, és később, 1944. szeptember 28. és október 15. között itt őriztette Szálasit is, attól tartva, hogy esetleg még a puccs előtt letartóztatják.

Terv szerint költözött be az SS és Waffen-SS főparancsnoki hivatala a báró Hatvany család tulajdonában lévő egykori Erdődy-palotába is.[167] Miután a németek deportálták Hatvany Józsefnét és gyermekeit, a többek között írónőként ismertté vált Hatvany Lili bárónőt, lefoglalták a palotát.[168] Itt volt irodája Alfred Trenkernek[169] és Otto Winkelmannnak, a Waffen-SS főnökségének és innen irányították akcióikat. A másik Hatvany-villát (más néven Lónyay-villa), ami a Hunyadi úton állt, szintén SS-alakulatok foglalták le, az egyik részében szállást, a másikban kaszinót rendeztek be.

Hatvany Ferenc (1881–1958), aki nemcsak műgyűjtő, de festő is volt, már nagyon korán igyekezett műkincseit megmenteni, rögtön azután, hogy Budapestet szövetséges légitámadás érte. 1942 őszén gyűjteményének legfontosabb darabjait, 165 műtárgyat 13 leszögezett és lepecsételt ládába csomagoltatott, és ezeket három különböző bankban helyezte el. De még így is számos műtárgy maradt a Hunyadi úti villában. Mravik László kutatásai szerint valószínű, hogy a Hunyadi úti palotát a németek fosztották ki, és a kincseket egy teherautó-konvojjal próbálták kijuttatni a Budapest körül egyre szorosabbá váló szovjet gyűrűből.[170] Genthon István, a Szépművészeti Múzeum későbbi igazgatója, még 1935-ben cikket írt Hatvany gyűjteményéről: „Minden gyűjteménynek van magva, amely köré csoportosul. Hatvany Ferenc bárónál ez maga a francia festészet, mely művészetéhez, érdeklődési köréhez legközelebb áll. Kollekciójának többi tagja – olasz és gótikus szobrok, perzsa miniatűrök, gobelinek, páratlan szőnyegek, sőt exotikus faragványok – az otthon nagystílű dekorálásához inkább tartoznak, mint a rendszeres és következetesen kiépített kollekcióhoz.”[171]

A Waffen-SS főparancsnoka, Otto Winkelmann 1944. december 15-ig Vida Jenőnek, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. elnök-vezérigazgatójának I. kerületi, Bérc utcai villáját foglalta le magának családjával.[172] Vida Jenő (18721945) a kormányzóhoz közelálló zsidó nagytőkések közé tartozott. Horthy 1927-ben élethossziglan felsőházi taggá nevezte ki, de ő nem hagyta el hitét, aktívan részt vett a budapesti zsidó hitéletben. Felsőházi tagsága sem mentette meg azonban a deportálástól, és Auschwitzban halt meg. Otto Winkelmann Vida házát és kertjét a Zsidó Tanács által kijelölt emberekkel tartatta rendben, és amikor elmenekült Németországba, mindent magával vitt, a bútorokat, a porcelánokat és az ezüsttárgyakat is. Winkelmann szívesen

fényképeztette magát a Vida-villa Orom utcai erkélyén, ahonnan csodálatos kilátás nyílt a Krisztinavárosra és a budai várra. Winkelmann közvetlenül nem vett részt az Eichmann-kommandó vagy az Otto Klages{173} által vezetett SD csoportok tevékenységében, de mint a legmagasabb rangú SS-parancsnok mindenről tudott, így Veesenmayerrel együtt őt is kihallgatták a magyar háborús főbűnösök perében.{174}

Adolf Eichmann Aschner Lipótnak, az Egyesült Izzó vezérigazgatójának villáját nézte ki magának a rózsadombi Apostol utcában. Kurt Becher SS-Obersturmbannführer Weiss Manfréd vejének, Chorin Ferencnek a villáját vette birtokba.{175} Chorin Ferenc (1879–1964) szintén ahhoz a nagyiparos-bankár-műgyűjtői körhöz tartozott, mint Weiss Fülöp, Bach Bernát vagy Goldberger Leó, akik, ha nem is a megszállottak szenvedélyével, de sokat áldoztak műtárgyakra. Chorin Ferenc például a nagybányai festészetet kedvelte, különösen Ferenczy Károly képeit, de volt festménye néhány fontos francia mestertől is, például Daugbinytől, Millet-től és Monet-tól. Bechert Himmler előléptette, amikor a magyar hatóságok kizárásával huszonöt évre megszerezte a Weiss Manfréd Művek bérleti jogát. Ezért cserébe a Weiss és Kornfeld család harminckét tagja 1944 nyarán Portugáliába távozhatott a Lufthansa különgépével, a család egy részét azonban túszként Németországban tartották.

A Műkincs-kormánybiztosság

A német megszállást követően, 1944. április 16-án jelent meg a Magyar Királyi Minisztérium rendelete a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában.{176}

A végrehajtással a Zsidók Anyagi és Vagyonjogi Ügyeinek Megoldására Kinevezett Kormánybiztos Hivatala volt megbízva, amelynek vezetője Túrvölgyi Albert lett. A vallás- és közoktatásügyi miniszter, Hóman Bálint közleményben sürgette az érintett intézményeket, hogy a rendeletnek sürgősen tegyenek eleget. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Igazgatósága két nappal később értesítette az érintett műgyűjtőket, hogy az intézmény a rendelet értelmében köteles bejelenteni a bombázások elől biztonságba

elhelyezett, valamint a kiállítások anyagából visszamaradt műtárgyakat. Ez azzal is járt, hogy büntetőjogi felelősségük tudatában ki kellett jelenteniük, hogy a rendelet 14. §-ának értelmében a tulajdonos zsidónak tekintendő-e vagy sem. Igenlő válasz esetén az O. M. Szépművészeti Múzeum igazgatósága eleget tesz majd kötelezettségének és a T. Cím által letétbe helyezett műtárgyakat a megfelelő hatóságnál be fogja jelenteni. Válasz be nem érkezése esetén a letéteket mint zsidók által letett műtárgyakat fogják kezelni és megfelelőképpen bejelenteni. {177}

A megkeresettek természetesen válaszoltak. Ennek megfelelően Csánky Dénes főigazgató elküldte Hóman Bálintnak a múzeumban lévő, letétként vagy egyéb okból őrzött, zsidó személyekhez tartozó műtárgyak jegyzékét. A műtárgyakat négy csoportba osztályozta, ezek közül a legnagyobb veszélyben azok voltak, amelyek ajándékozás során kerültek az intézmény tulajdonába, de az ajándékozás feltétele az volt, hogy a műtárgyakat a saját lakásuk őrizetében tarthatták. Így ezek a műtárgyak gyakran elvesztek, mert az üresen hagyott lakásokat kifosztották.

Az összeírás után nem sokkal létrehoztak egy kormánybiztosságot, a Zsidók Zár Alá Vett Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére szolgáló intézményt (Műkincs-kormánybiztosság), amire a nagy mennyiségű begyűjtött műtárgy szakszerű kezelése miatt volt szükség. A Műkincs-kormánybiztosság vezetője szintén dr. Csánky Dénes volt. A zsidó tulajdonok zár alá vétele több állami szerv együttes munkájának eredményeképpen valósult meg, és a magyar királyi pénzügyminiszter 1944. május 25-i körrendelete szabályozta. Ennek értelmében a Műkincs-kormánybiztosság tagjai kapcsolatba léptek az adott területen lévő pénzügyigazgatósággal, kikérték a zár alá vett és már leltározott ingóságok jegyzékeit, a további leltározásokban pedig személyesen működtek közre. A helyiségeket, ahol a felvett tárgyakat őrizték, kettős zár alá vették. De Csánky nem adott az embereinek leltárt vagy jegyzékmintát, és az egyes vidéki városok megbízottjai sem vezettek a műtárgyakról külön jegyzékeket. Például a tulajdonosok nevét nem írták a tárgyak mellé, így teljes káosz alakult ki a tulajdonosok kilétét illetően és zár alá helyezett műtárgyaik dokumentálásában. Egy a múzeumba érkezett júliusi jelentés szerint gyakran előfordult, hogy mielőtt a biztosok megérkeztek volna, az üresen álló zsidó lakásokat betörők vagy

katonák már kifosztották. A lakások kiürítése után a boltok és áruraktárak, majd a zsidó tulajdonban lévő vidéki kastélyok következtek. Ezek számbavétele, valamint a munkában részt vevők díjazása szintén nagy gondot okozott Csánkynak. A vidéki múzeumok igazgatóinak, kormánybiztosi megbízottjainak jelentései a zsidó műtárgyakról és leltárakról folyamatosan érkeztek be hozzá.

Az első lefoglalásokra 1944 májusában került sor, az O. M. Szépművészeti Múzeum május 13-án vett át műtárgyakat a Magyar Királyi Állambiztonsági Rendészet IV/4-es alosztályától: Mauthner Aladár Andrássy úti lakásából, illetve a Weiss Manfréd, Mauthner és Kornfeld családok tulajdonából származó műtárgyakat szállították be a múzeumba. Júniusban az Andrássy úti Herzog-palota{178} műtárgyai, Kornfeld Móric iregszemcsei kastélyának tárgyai, Káldi Jenő és özv. Goldberger Gyuláné Szabadság téri lakásaiból lefoglalt tárgyak érkeztek a múzeumba, és ez így ment egészen decemberig. A múzeumba szállított tárgyakról jegyzőkönyvek készültek.{179}

A Szépművészeti Múzeumba vitték be a dr. Pastinszky Miklós kormánybiztos-helyettes által lefoglalt könyveket is, amelyeket zsidó antikváriusoktól, illetve magánszemélyektől vettek el, valamint a Reményi-féle hangszergyűjteményt is. 1944. május végén megjelent egy pénzügyminiszteri rendelet, amely elrendelte a bankok páncélrekeszeinek leltározását. A különböző bankokban őrzött műtárgyak (a vidéki bankoké is) zár alá vétele egyszerű jegyzőkönyv alapján történt, többnyire itt is a tulajdonosok megjelölése nélkül.{180} Wolfner Gyula (1868–1944) főként magyar festőktől származó (Lotz Károly, Székely Bertalan, Mednyászky László, Munkácsy Mihály, Szinyey Merse Pál és még számos 19. századi mester) művei is Csánky kezelésébe kerültek.

Csánky Dénes *Emlékirataiban* a következőket írta a zsidó származású magángyűjteményekről: „Mint a legnagyobb állami kép- és szoborgyűjteménynek felelős vezetője, elődeimtől átvett hagyományos kötelesség szellemében különös gonddal viseltettem a magyar magángyűjtemények sorsa iránt. Különösen a múzeum hitvány dotációja mellett csakis innen várhatta méltó gazdagítását. Érthető volt tehát, jómagamnak és szakembereimnek felháborodása, ahogyan a megszállók a magyar magángyűjteményekkel szemben viselkedtek. Ugyanis a szóban forgó gyűjtemények legnagyobb része zsidó vagy zsidó

származású gyűjtők tulajdonában állottak, akiket a németek azonnal internáltak, vagy menekülésre kényszerítettek. Ehhez járult a zsidó vagyonok április eleji zárolása anélkül, hogy a különleges kezelést igénylő műtárgyak védelmére gondoltak volna."{181}

A német megszállók viselkedésével kapcsolatban Mélik Szabó Endre politikus a következő beadvánnyal fordult az akkori kultuszminisztériumi államtitkárhoz, Mester Miklóshoz: „Az országunkban és főleg a fővárosunkban tartózkodó németek egyes egységei, illetve német tisztek különösképpen gazdag zsidók nagy értékeket tartalmazó lakásában, házában szállásolják be magukat. Ezekből a zsidókat részben politikai intézkedések folytán a magyar vagy a német szervek eltávolították, anélkül, hogy a lakásokban rejlő értékek megőrzésére különösebb garanciát nyújtanának, avagy a lakásban rejlő értékeket leltár alapján történő nyugtázás alapján vennék át. Március 19-e óta közel két hét telt el, anélkül, hogy a kormány részéről valami intézkedés történt volna."{182} Mélik egy kormánybiztosság felállítását javasolta az egyes német katonai szervezetek zsákmányolási akciói ellen, hogy a nemzetgazdaságilag és kultúrpolitikailag fontos értékeket állami megőrző helyeken lehessen tárolni. Csánky ezt a felterjesztést később kapta kézhez. Válaszlevelében leszögezte, hogy őt csak május 25-én nevezték ki, ezért ami előtte történt, azért nem vállalhat felelősséget, de ígéretet tett, hogy a lehetőségeihez mérten törekszik arra, hogy a jelentős műtárgyakat a jövő számára megőrizze.

1944 őszén azonban Csánky a miniszterhez intézett jelentésében bevallotta: „A német követ Őexcellenciájával ez irányban folytatott előzetes megbeszéléseim, sőt személyes társadalmi kapcsolatom eleinte a sikeres munka reményével kecsegtetett, később azonban legnagyobb sajnálatomra a leltári munka a megszállott villákban rendkívül megnehezült, helyenként lehetetlenné vált és a bombázás előli biztonságba helyezés nem volt keresztülvihető."{183}

A SZÁLASI-PUCCS. GYŐZELEM – VAGY HALÁL![184]

Az egyébként is rendkívül mozgalmas őszön a kormányzó a semleges országokba akkreditált és hozzá hű követeitől folyamatosan értesült a szövetségesek nyugati hadszíntéren aratott sikereiről, valamint egyre komolyabban vette azt a felvetést, hogy az augusztus 23-án kiugrott

Románia példáját kellene követni.{185} Horthyt végül meggyőzték, és Faragho Gábor elkezdte a béketárgyalásokat a Vörös Hadsereg megbízottaival Moszkvában. Miután kidolgozták a proklamáció szövegét, Horthy tájékoztatta a hozzá hűnek mutatkozó tiszteket a kiugrási terv végrehajtásáról. Sajnos azonban a németek gyorsan megtették nem éppen „lovagias" ellenlépéseiket. A nagy kalandor, a speciális feladatokat végrehajtó kommandós, Otto Skorzeny csoportja október 15-én délelőtt elrabolta Horthy fiát, ifj. Horthy Miklóst, még mielőtt délben a rádióban elhangzott volna a fegyverszünetről szóló proklamáció. Az egész kiugrási akció mérhetetlenül „amatőr" módon, szűk körben szerveződött. A hadseregben teljes volt a bizonytalanság, a németbarát tisztek nyíltan átálltak, és nem továbbították a hadparancsokat.{186}

1944. október 15-én a nyilas érzelmű tisztek igyekeztek átvenni a vezetést. Elfogták és lefegyverezték a Horthyhoz hű tiszteket.{187} Ezzel egy időben a német csapatok megszállták a hidakat és elfoglalták a rádiót. A főváros utcáin Tigris tankok jelentek meg, amelyek a lakosság megfélemlítését szolgálták. Szálasi és a nyilas, valamint a jobboldali képviselők húsz-huszonöt fős csoportja a német követségen gyülekezett. Kovarcz Emil, a nyilas fegyveres erők főparancsnoka pasaréti főhadiszállásán várt az embereivel, valamint az átálló tisztekkel, akiknek az esti órákban a németek géppuskákat osztottak. Egy nyilasokból álló csoport röpcédulákat terjesztett a pesti utcákon.

Fél tízkor az elfoglalt Magyar Rádióban felolvasták Szálasi október elején elkészített hadparancsát: „Választanom kellett nemzetünk és az alkotmány, az igazság és a jog, az élet és a törvény között. Nemzetünket, az igazságot és az életet választottam! [...] Hitem és meggyőződésem, hogy nemzetünk történelmi kötelességét teljesíteni fogja, és hogy Németország, Itália, Japán, valamint szövetségeseink oldalán a biztos győzelem felé halad... Nemzetünk szolgálatában meghalni lehet, de elfáradni soha! Isten áldását kérem nemzetünk nagy döntéséhez az előtte álló nagy harcára!"{188}

Ezután megismételték hadparancsot és felszólítottak mindenkit a nyilasok támogatására. A katonaságban Hindy István őrnagy, a mindig elegáns, kitűnő modorú tiszt volt a nyilas hatalomátvétel kulcsfigurája. Miután Bakay Szilárd altábornagyot Otto Skorzeny emberei elfogták, a kormányzó Aggteleky Bélát kérte fel, hogy vezesse a katonai ellenállást.

Aggtelekyt azonban Hindy letartóztatta a Sas-hegyi laktanyában, és közben parancs ment távírón az összes budapesti és környékbeli alakulatokhoz, hogy maradjanak a helyükön.{189}

Másnap, a kormányzó lemondatása körüli huzavonát követően, Veesenmayer Lakatos Géza miniszterelnök kíséretében a Várba ment, ahol a kormányzó és környezete éppen csomagolt. A Skorzeny emberei által teljesen feldúlt és kifosztott épületben a fürdőszobában találtak rá a megfélemlített Horthyra, aki, miután ígéretet kapott fia szabadon bocsátására, aláírta a következő nyilatkozatot: „A magyar történelem súlyos és nehéz órájában ezennel kinyilatkoztatom azt az elhatározásomat, hogy a hadvezetés eredményes folytatása és a nemzet belső egysége és összefogása érdekében kormányzói tisztemről és a kormányzói hatalommal kapcsolatban minden törvényes jogomról lemondok. Egyidejűleg Szálasi Ferencet a nemzeti összefogás kormányának megalakításával megbízom. Budapest, 1944. október 16. Horthy s.k."{190} 1944. október 16-án a nyilas Szálasi Ferenc lett a miniszterelnök.{191}

Szálasi esküjét a koronára tette le. Ez ugyan alkotmányjogi ellentmondások forrásává válhatott volna, mert ezt a Szent Korona-tan nem tette lehetővé, de ezzel már senki sem törődött. Szálasi azonban nem elégedett meg a miniszterelnöki pozícióval, inkább államfői hatalmat kívánt gyakorolni, és kinevezett maga mellé egy kormányzótanácsot, amelynek Rajniss Ferenc és Csia Sándor mellett tagja lett Beregffy Károly, akit honvédelmi miniszterré nevezett ki. Rajniss a kultuszminiszteri tárcát kapta, Vajna Gábor pedig a belügyminiszterit. Szőllősi Jenő, a gyógyszerészből lett miniszterelnök-helyettes a gyakorlatban a kormányfői feladatokat látta el. Az egész országot hadműveleti területté nyilvánították és különleges közigazgatást vezettek be, a polgári hatóságokat is a katonai szerveknek rendelték alá, valamint az egyes igazgatási területek élére kormánybiztosokat neveztek ki.

Az állami intézményeknek fel kellett esküdnie a „nemzetvezető" kormányára. Aki ennek nem tett eleget, halálbüntetéssel sújtották. A Szépművészeti Múzeum dolgozóit is feleskették, az aláírók igazolványt kaptak. Az eskü szövege a következő volt: „Ünnepélyesen esküszünk a Mindenható Istenre, hogy Magyarország államügyeinek ideiglenes vezetésével megbízott miniszterelnöke SZÁLASI FERENC iránt hűséggel

és engedelmességgel viseltetünk, Magyarországhoz és a hungarista eszmerendszerhez hűek leszünk, az ország törvényeinek engedelmeskedünk. Esküszünk, hogy minden elöljárónknak és feljebbvalónknak engedelmeskedünk, őket tiszteletben tartjuk és védelmezzük, rendeleteiket és parancsaikat minden szolgálatban híven teljesítjük, alárendeltjeinkről mindég legjobb tudásunk szerint gondoskodunk, példaadásunkkal és minden erőnkkel rajta leszünk, hogy kötelességüket minden körülmények között teljesítsék.

Esküszünk, hogy munkahelyünkön kötelességünket Nemzetünk iránti hittel és hűséggel teljesítjük, hogy szent Hazánkért minden külső és belső ellenség ellen, bárki is legyen az, mindenkor, mindenütt életünk és vérünk feláldozásával is vitézül harcolunk. Sem a külső, sem a belső ellenséggel soha a legkisebb egyetértésbe nem bocsátkozunk. Haza és Nemzet ellenes, vagy oly irányzat szolgálatába, amely a hungarista szellem fegyelmét aláásni igyekszik, nem lépünk, az ilyen irányzatról tudomást szerezve azt haladéktalanul elöljáróinknak vagy feljebbvalónknak jelentjük: semmiféle titkos társulatnak tagjai a jövőben sem leszünk, minden szolgálati titkot híven megőrzünk.

A törvényeket, rendeleteket, parancsokat és a Hungarista Munkaállam érdekeit szem előtt tartva viselkedünk és így becsülettel élünk és halunk. Isten Minket úgy segéljen! Amen!”{192}

33. Szálasi Ferenc eskütétele a Szent Koronára, 1944. október 16.

Csánky emlékei szerint a nyilasok egy ideig a személycserékkel voltak elfoglalva, de őt meghagyták a Műtárgy-kormánybiztosság élén, viszont a zár alá vétel egyre jobban háttérbe szorult a hadi helyzet alakulása miatt, és egyre inkább a múzeum műtárgyainak megmenthetősége került előtérbe.{193}

„A német megszállás alatt a szélsőjobboldaliak magukhoz tértek, de most már a feloszlatott Fészek-klub helyére diktatórikus eszközökkel újonnan alakított »Művészet házában« a vezető szerepet is magukhoz ragadták. A zsidó műtárgy-vagyon kisajátítását sürgető napilap akkori főszerkesztőjénél, Rajniss Ferencnél deputáció formájában tettek ellenem tiltakozó látogatást, melyet később a kultuszminisztérium új politikai államtitkáránál, Mester Miklósnál is megismételtek. Kormánybiztosi kinevezésem ugyan nem maradt hatás nélkül, de a parázs tovább izzott s csak alkalomra várt, hogy ismét fellángoljon. Egymást érték a különböző ülések, a szélsőjobboldali politikusoknál összejövetelek, tanácskozások, melyek főként az új »Művészet Háza« körül kavarogtak. Adatokat gyűjtögettek zsidó barátságomról, összeköttetéseimről, a haladó művészek támogatásáról, keresgéltek régi újságokban, katalógusokban, hogy a statisztika minél gazdagabb legyen. Egyik hivatali kollegám is közölte, hogy hiába is védekeznék, »pontos grafikon« készült egész hivatalos és művészi pályámról s nem maradhatok tovább a helyemen.

Ebben az izgatott, mérgezett légkörben közeledtünk október 15.-hez. A helyzet súlyosbodása minden nappal érezhetőbbé vált. Múzeumi és kormánybiztosi munkám eredményeit láttam a legnagyobb veszélyben, ha a szélsőjobboldali elemek helyemről eltávolítanak, s a mind általánosabbá váló német lefoglalások és eltulajdonítások mellé egyéb elemek kétes munkája is szegődik. A rend felbontása a levegőben volt és a feltételezhető forradalmi állapot élet és vagyon bizonytalansága a muzeális és zsidó értékeket is fenyegette."{194}

A fővárosban ekkor körülbelül 200 ezer zsidó várta rettegve, mit hoz a nyilas uralom. Kifosztásukat az 1944. november 3-i rendelet tette teljessé: a „zsidók minden vagyona a nemzet vagyonaként az államra száll át". A rendelet azonban, amely intézkedett a vagyonok kezeléséről és hasznosításáról is, idővel betarthatatlanná vált, és ezzel elkezdődött a szabad rablás. A Szálasi-kabinet a végsőkig elkötelezte Magyarországot a

német szövetség és a háború folytatása mellett, így német kérésre 50 ezer zsidót deportáltak. A maradék fővárosi zsidóságot gettókba zárták. A nyilas kormány jogi, közigazgatási és katonai értelemben is „káosszal enyhített, anarchiával súlyosbított rémuralma" fél évig tartott.[195]

KIMENEKÍTÉS ÉS MENEKÜLÉS

Ahogy a szovjet csapatok egyre közelebb értek az ország határaihoz, áprilisban elkezdődött a gyárak és üzemek teljes kiürítése, amelyet Szálasinak októberben folytatnia kellett, vagyis a még meglévőket Edmund Veesenmayer tanácsára meg kellett „menteni", és a Vörös Hadsereg elől Németországba szállítani. A kiürítéssel egy vegyes bizottságot bíztak meg: német részről Kurt Becherre[196] bízták a szervezést, a magyar felelős kisbarnaki Farkas Ferenc[197] volt. Farkas, mint az Elhelyezési Kormánybiztosság vezetője, elrendelte a koronaékszerek, az aranytartalék, a nemzeti bélyeggyűjtemény és a műtárgyak kiszállítását is, amelyre azonban csak késő ősszel került sor. A főváros kiürítésének megszervezésére Albert Speer – ekkor már a hadigazdálkodás élére kinevezett miniszter – által kijelölt különbizottság érkezett Budapestre. E bizottság felügyeletével történt a Magyar Nemzeti Bank arany- és valutakészletének, illetve a nagy gyárak felszereléseinek elszállítása.[198] A németekkel önként együttműködő nyilasok a kiürítés során 55 ezer vagonnal, mintegy 6-700 ezer tonnányi árut (gépet, járművet, nyersanyagot, készárut) szállítottak a Németországba.

A gazdasági kiürítés műtárgyak elhurcolásával is együtt járt. Kurt Becher a zsidó nagypolgárság vagyonának megszerzését is feladatul kapta. Egyes becslések szerint az ekkor elvitt műtárgyak értéke kétmilliárd birodalmi márkát tett ki. A budai zsidó villákból és lakásokból összerabolt műtárgyakat a Kornfeld és Mauthner családok Budakeszi úti villájában hordták össze, majd teherautókra rakták. Minderre akkor került sor, amikor a szovjet csapatok még nem zárták teljesen körül a fővárost. A megrakott teherautók észak felé indultak, és nem tudni, hogy eljutottak-e Németországba vagy a szovjetek foglalták-e le őket. Mindenesetre ezek a műtárgyak soha nem kerültek elő, pedig nagy értéket képviseltek: Vida Jenő, Hatvany Ferenc, Kornfeld Móric

tulajdonából származtak.[199] Ugyanakkor az úgynevezett Winterhilfe (Téli Segély) akció keretében, amelynek célja a „nélkülöző német nép megsegítése” volt, több szerelvényt indítottak Németország felé. A tárgyak között voltak nagy értékű iparművészeti darabok, szőnyegek, porcelánok, kerámiák és 16–17. századi bútorok is.

December 24-én a szovjet csapatok körülzárták Budapestet. A véres ostrom február 13-ig tartott, a város romokban hevert. A Dunántúlon márciusban heves német ellentámadás indult, amelyet már korábban összevontak a magyar erőkkel, de a vereséget ezzel sem lehetett megakadályozni. A Gestapo és az SD több Magyarországon tevékenykedő tisztje a csupán az álmokban létező alpesi erőd felé tartott, mert az a hír terjedt el, hogy Hitler onnan irányítja a végső csapást.

Arról, hogy a visszavonuló németek mit vittek magukkal, jobbára tanúvallomások, és csak nagyon kevés dokumentum maradt fenn. Mravik László szerint Eichmann-nak és kommandójának a megszálláskor kevés ideje maradt a fosztogatásra. A SEK (Sondereinsatzkommando) a gettósítás előtt és alatt az elhagyott lakásokban, villákban hatalmas értékekre és főként készpénzre tett szert. Eichmann emberei március végén 11 millió pengőt zsaroltak ki a fővárosi Központi Zsidó Tanácstól, és ezt a gyakorlatot folytatták a kisebb vidéki városokban is.

Eichmann inkább később, amikor Berlinben úgy döntöttek, hogy egy időre leállítják, igyekezett vagyont szerezni, de nem nagy sikerrel, csupán néhány éremgyűjtemény eltűnése írható a számlájára.[200] A ravaszabb SS-vezérek már korábban Svájcba menekítettek mindent, amit lehetett.

Kurt Becherről feltételezhető, hogy alaposan kiürítette az általa elfoglalt villákat, amelyből minden mozgatható értéket, bútort és felszerelést elszállíttatott. Egyes adatok szerint a budakeszi úti Mauthner-villát is ő pakolta ki. December elején ládákban szállíttatta el az ott lévő festményeket először Salzburgba, majd Rosenheimbe. A „Becher-kincsről” az elmúlt évtizedekben több publikáció is megjelent, létezését azonban a dúsgazdag tulajdonos tagadta.

Amikor a német követség a nyugati határ közelébe menekült, Veesenmayer a Khuen-Héderváry család kastélyát foglalta el, ahol antik bútorokat, értékes szőnyegeket és festményeket őriztek, többek között Rembrandt egyik önarcképét is. Amikor Veesenmayer elhagyta az

országot, az egész berendezést összecsomagoltatta és elvitette Németországba.

Höttl sem ment el üres kézzel, a festői Bad Altaussee környékén telepedett le, ahol a következő év májusának első hetében megérkező amerikai egységek az ottani sóbányában és a magasabban fekvő hegyi házakban műalkotások ezreit, összeharácsolt vagyontárgyak tömegét találták meg. Az általános rablásból kimaradt Georg Kepler SS-Obergruppenführer, aki hivatalát a már említett Erdődy-palotában rendezte be. Kepler semmit sem vitt magával, Hatvany Józsefné porcelánjai, üvegei és festményei akkor a helyükön maradtak, ezeket később a szovjet Gazdasági Tiszti Bizottság „helyezte biztonságba". Otto Winkelmann azonban nem követte Kepler példáját, ő a Vida-villa teljes berendezését magával vitte.

A nyilasok 1944 végén szabadrablásba kezdtek, többek között eltulajdonították a svéd és számos más követségen felhalmozott értékeket. A Szálasi-kormány utasítására indult el két legendás vonat is ekkoriban Nyugat felé. Az úgynevezett Aranyvonatokkal szállították a zsidóktól elrabolt értékesebb ingóságok egy részét, a Nemzeti Bank aranykészletét, illetve az állami és közgyűjteményi javak nagy részét. A háború után a külföldre vitt, és soha vissza nem kapott vagyon értéke 1947-es forintban számolva több milliárd dollárt tett ki, ezen belül például a zsidóktól elkobzott műtárgyak értékét 43 milliárd forintra becsülték.[201]

„Amikor Szálasi és környezete már Kőszegről is menekülni kényszerült, megpakoltak háromszáz teherautót mindazzal, amit Budapestről elhurcoltak, köztük a királyi várpalota Monarchiától örökölt gobelinjei, keleti szőnyegei, pótolhatatlan műkincsei, melyek jó része elkallódott, vagy rejtetten a főnyilasok kezében maradt. A kőszegi pályaudvaron négy harmadosztályú Pullmann kocsi és tizenegy tehervagon várakozott. A személykocsikba bezsúfolták a munkatörzset családostul, 250 személyt, a tehervagonokba a teherautókra nem fért, vagy súlyosabb szállítmányt, rengeteg élelmiszert és a kőszegi árvaház hálóberendezését, hogy a kényelmük meglegyen. A tizenegyedik vagont berendezték tábori konyhának, a társaság élelmezésére. [...] A Szent Koronát szállító Hangya-teherautó március 28-án, hajnali fél egykor haladt át a magyar határon. Szöllősi Semmeringen keletkezett naplójába beírta: »Eletem legszomorúbb határátlépése volt. [...] Mögöttünk a sötét

gondban vergődő Kőszeg és Magyarország, előttünk a jövő bizonytalanságának nagy kérdőjele.«”[202]

6. FEJEZET

A „hajlított kalap”

MENEKÜLÉS MATTSEEBE[{203}]

A Szálasi-kormány egy része, Szálasi Ferenc rokonai, valamint menyasszonya, Lutz Gizella – és nem utolsósorban, a magyar koronát rejtő teherautó – végül[{204}] a festői szépségű Mattsee melletti kis osztrák faluban kötött ki. Mint Hahn írja, „1945 tavaszán a hó már elolvadt a falu körül, de a délen és nyugaton kiemelkedő Untersberg, a Watzmann, a Hohe Göll és a Lofererstein csúcsait még hó fedte. Felső-Ausztriában a Salzburgtól húsz kilométerre lévő környék még békésnek tűnt. [...] Aztán április elején egyszerre minden megélénkült, német csapatok vonultak át a falun, menekültek érkeztek, s április 7-én egy ponyvával takart, porlepte, *Hangya* feliratú, Opel-Blitz teherautó a Seewirt-fogadó elé fordult, mely a koronaőrség szállása is volt. A teherautó nem keltett különösebb feltűnést, mert akkor már elterjedt a hír, hogy Szálasi Ferenc, Magyarország »miniszterelnöke« ott üti fel törzsszállását. A nyilas társaság ugyan misztikus hiedelemmel eredetileg a Bajor-erdőre gondolt, ahol a nagy »törzsszállást« berendezik, de az sem bizonyult reálisabbnak, mint a Farkasgyepű a Bakonyban. Az előzetes tervek szerint Szálasi különítményét is Salzburgban kellett volna elhelyezni, az Österreichischer-Hofban, a végén Mattsee és a Seewirt-fogadó jutott nekik, aminek azért örültek, mert nem voltak annyira szem előtt. [...] Szálasi az egyszerű fogadóval nem volt megelégedve, ezért átköltözött a közeli posta emeleti lakásába. A kíséret a fogadóban maradt, a magukkal hozott nagymennyiségű élelmet, konzervhegyeket, szalonnát, vödröket tele zsírral, mindenféle magyar csemegét, kolbászt és libamájat, ládaszám bort, fűszereket berakták a fogadó éléskamrájába. [...] Szálasi méltóságteljes elzárkózottságát és megközelíthetetlenségét Mattsee-ben is megjátszotta, az elméleti és ideológiai kérdések annyira elfoglalták, hogy gyakorlati dolgokkal nem maradt ideje és kedve foglalkozni. Szöllősi Atterseeben tétlenkedett, az egyetlen kormánytag, akit

helyzetük kedvezőtlen fordulata változatlanul aggasztott, az Kemény Gábor külügyminiszter volt, aki április 14-én jelentést küldött a nemzetvezetőnek tapasztalatairól és kifogásairól. [...] Kemény és szűkebb kísérete valahogy elérte az Enns folyót, ahol azt remélték, hogy a Führer és a nemzetvezető decemberi megállapodása értelmében a Harmadik Birodalom vendégei lehetnek. Ehelyett elvették diplomáciai útleveleiket, cigarettáikat és az autóban talált géppisztolyokat.[...] Emlékiratot szerkesztett, s azt átnyújtotta a felbukkant Veesenmayer teljhatalmú megbízottnak, mely igen erélyesen tiltakozott a velük szemben elkövetett atrocitások ellen. [...] Veesenmayer megértően hallgatta Kemény Gábor kifakadásait, miközben gúnyos megjegyzésekkel félbeszakította: maga is tapasztalta, hogy a magyarok sem viselkednek bajtársiasan, katonai részlegek viselkedése erősen kifogásolható: mi szükség arra, hogy bútoraikat magukkal hozták? Értelmetlenül több teherautót elvonnak a katonai akcióktól, vagy a menekültek szállításától, s oktalanul fogyasztják az amúgy is szűkében lévő benzint. [...]{205} Vagyis Veesenmayernak más dolga is nagyobb volt annál, minthogy a magyarokat „biztonságba helyezze".

A korona elásása

Április végére a bombázások egyre gyakoribbakká váltak, mivel a három tó jó kiindulópontot nyújtott a szövetségeseknek a visszavonuló német csapatok megtámadására. Ugyanakkor elterjedt a hír, hogy az amerikai csapatok nagyon közel járnak, mivel elfoglalták Salzburgot. Szálasi elutasította, hogy repülőgépen elmeneküljön, viszont a dolgok elintézését másokra bízta, mivel gondolatait közeli házasságkötése foglalta le. Pajtás ezredest, a koronaőrt viszont a korona sorsa foglalkoztatta. Felkereste az apátság plébánosát, Anton Strassert, hogy nem fogadná-e be a plébánia vastag, biztosnak látszó falai közé a történelemi értékeket. A plébános nyugtalankodott, hogy pillanatok alatt harctérré változhat a falu, rengeteg a menekült, a katonák is fosztogatnak, ezért nem szívesen vállalkozott a feladatra. Végül megállapodtak, hogy a korona kivételével vállalja az egyházi értékek megőrzését. Szálasi a korona ügyében úgy döntött, hogy ássák el. Erről csak hatan tudhattak: az időközben Mattseebe érő helyettese, Szöllősi,

Pajtás Ernő ezredes, Borbély János, alhadnagy és még három koronaőrző altiszt.[{206}]

34. A magyar Szent Korona az amerikai hadsereg őrizetében Frankfurtban, 1945 augusztus 3.

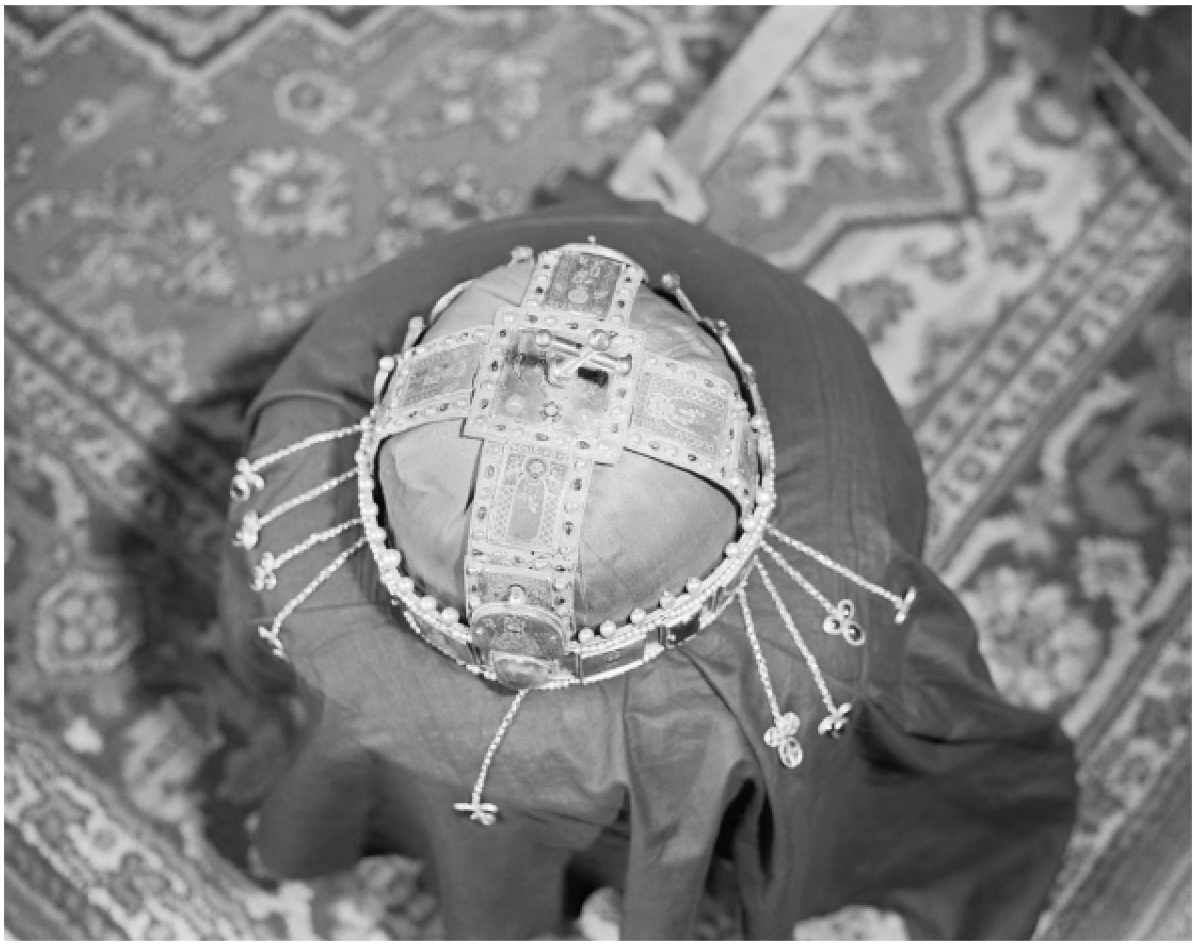

(Egyesek szerint az is felmerült, hogy a nemzetvezető szét akarta szedetni a Szent Koronát annyi részre, ahány kormánytagja volt, hogy minden miniszterének átadjon egy darabot megőrzésre, az ötletből azonban szerencsére nem lett semmi.) A korona birtoklása Szálasi számára egyfajta biztosítékot jelentett. Amikor 1945. május 1-én szűk körben tanácskozást tartott, amelyen elemezte a németek bukásának okait, praktikus parancsokat is kiadott. Kijelentette, hogy a harcoló alakulatoknak most már csak a szovjetek ellen kell harcolniuk, az angolszász erőkkel szemben szüntessék meg az ellenállást. A koronát alkupozíciója javítására használta volna fel. Május 4-én német nyelven levelet íratott báró Kemény Gábor külügyminiszterrel a brit és amerikai kormánynak, amely a berni amerikai követségen keresztül jutott el Washington DC-be. Ebben hangsúlyozzák, „hogy az államfő a magyar parlament két háza előtt [...] a hercegprímás elnöklete alatt tett esküt. Szent István koronájának, a szuverén nemzet szimbólumának birtoklása cáfolhatatlanul bizonyítja a (nyilas) kormány alkotmányosságát."[{207}]

A katonai helyzet alakulása a délnémet területeken fontos szerepet játszott a további események szempontjából. A 7. amerikai hadsereg harmadik gyalogos-hadosztálya április végén részt vett München elfoglalásában és a közeli dachaui haláltábor felszabadításában. A hetedik gyalogos-hadosztály azonban továbbnyomult Salzburg felé, és a harmadik hadsereg is dél felé fordult, így hamarabb érte el az osztrák Alpokat. Ismert volt a versengés a két hadsereg között, amely az általuk elfoglalt területek kizárólagos fennhatóságát is jelentette, és ez a műkincsekkel kapcsolatos illetékességre is vonatkozott. Ez a körülmény némi bonyodalmat okozott később a magyar műkincsek ügyében is.

A koronával történtekkel kapcsolatban – főként a magyar emigráns körök által készített interjúkat (oral history) olvasva – kissé ellentmondásos változatokra bukkanunk. Az egyik szerint a Horthy Miklós kormányzóhoz hű bankói Pajtás Ernő,[{208}] a koronaőrök parancsnoka nem akarta, hogy Szálasi és főként környezete tudomást szerezzenek az elrejtés pontos helyéről.[{209}] Ezért többen azt állítják (Pajtás ezredes is), hogy teljes titokban hajtotta végre ezt az egyébként eléggé méltatlan és kétségbeesett műveletet. Ennek azonban ellentmondani látszik az tény, hogy a koronaláda és a rajta lévő lakatok kulcsait az ezredes Szöllősitől kapta, hiszen csak a kulcsok birtokában

tudta eltávolítani a koronaékszereket a vasládából, hogy eláshassa őket. Pajtás ezredes visszaemlékezéseiben így írta le az akciót: „Április 26-ról 27-re virradó éjszaka két legmegbízhatóbb altisztemet magamhoz vettem és kimentünk a teherautóhoz, mely mellett természetesen ott állt az őr. [...] Felnyitottuk a sötétben a nagy ládát, és kivettük a szent koronát, a jogart és az országalmát.

A kincsek eredeti bőrtokjukban nyugodtak, [...] belehelyeztem őket egy kettévágott katonai benzineshordóba. A ládában csak a kardot hagytuk, (mivel a kard nem fért bele a hordóba), ládát ismét lezártuk, azután előrementünk két altisztemmel egy sziklafal előtti helyhez, amelyet nappal már megkerestünk, és amely könnyen felismerhető volt és a közelében emberi lakás nem volt. Mély gödröt ástunk, betettük a hordót, és betemettük a helyet is, hogy az ásásnak semmi nyoma nem maradt."{210}

A megbízható ember Borbély János koronaőr, alhadnagy volt, aki sokkal később „nyilatkozatot" adott ki az eseményekről. Ebből kiderül, hogy amikor Szálasi és környezete értesült arról, hogy az amerikai hadsereg Salzburg közelébe ért, arra utasította Szöllősit, hogy a koronázási palástot és a Szent István jobbját tartalmazó ereklyetartót, valamint a Budai Várból származó étkészletet Anton Strasser mattseei plébániáján rejtsék el. A plébános hajlandó volt az egyházi vonatkozású tárgyakat elrejteni, de az étkészletet nem vállalta. Szálasi megbízta Szöllősit azzal is, hogy Pajtás Ernő közreműködésével keressenek Mattsee közelében megfelelő helyet a korona elásására. „Szöllősi és Pajtás alapos szemrevételezés után egy tájolási műszer segítségével talált egy erre alkalmas helyet fenn a hegyen a sáncárokban. A sáncároknak egyik oldalában kézzel kapartak ki egy megfelelő mélyedést. Április 25. és 26. közötti éjjel Szöllősi elhozza magával a koronaláda nála lévő három kulcsát a teherautóhoz, a két legmegbízhatóbb koronaőrségi személy leemeli a kocsiról ládát, azt kinyitja, kiemelik abból a bőrtokokkal borított koronát, a jogart, az országalmát és elhelyezik egy előre elkészített, kettévágott benzines hordóba, és fedélként ráhelyezik arra a hordó szabadon álló tetejét. Egy kis négykerekű kocsin Borbély alhadnagy és Pajzs koronaőr felvontatják a falu melletti dombra a kiválasztott helyre, a sáncárok oldalába, ott a sötétség leple alatt megmélyítik a gödröt és abba temetik be a felső fedelet az ég felé fordítva, a fél hordót és az abban elhelyezett

ereklyéket. Az ásás nyomait még pirkadás előtt alaposan elsimítják úgy, hogy a különben lakott helytől távol eső területen történt ásásra nem gyanakodhatott senki."[211]

A titkos tervnek része volt a látszat fenntartása is, hogy az ékszerek még a helyükön vannak, így az üres koronaládát az őrök tovább őrizték, és a közeli Zellhof nevű majorban várták be sorsuk további alakulását.

Az amerikaiak május 6-án fogták el őket, méghozzá a magyarul is beszélő George W. Granville hadnagy különítménye, amely Seehamban állomásozott. Innen később a 7. hadsereg augsburgi kihallgató központjába szállították őket, ahol Pajtás ezredes állítólag „elismervény" ellenében átadta Paul Kubala őrnagynak, a katonai hírszerzés tisztjének a koronaládát, akinek fogalma sem volt arról, hogy a láda tulajdonképpen üres.[212]

Ezt erősíti meg az egy hónappal későbbi, 1945. június 10-ei memorandum is, amelyet a 7. hadsereg főhadiszállására küldött William W. Quinn, a hírszerző szolgálat ezredese, és amelyről egy másolatot James J. Rorimer műkincsvadász is kapott.[213]

35. Az elásott koronaékszerek rejtekhelye. Forrás: Simonsits 2002. 153.

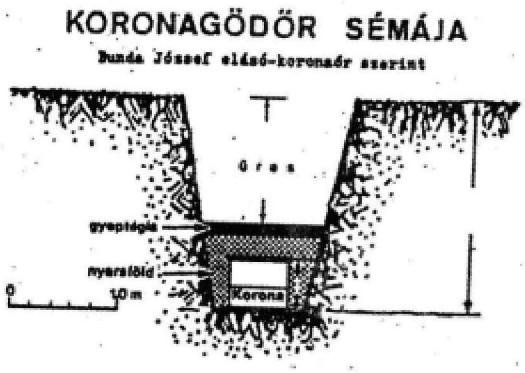

1. „Felhívom a figyelmet arra a közleményre, amelyről G-2 jelentése[214] (No. 267. 1945. május 9.) szól: egy szerzeményre, amely egy láda, és amely állítólag a magyar koronát és a koronázási ékszereket tartalmazza. A ládát elvitték a 7. hadsereg kihallgatási központjába. A ládát a hagyományos koronaőrség kísérte: egy magyar ezredes és tizenkét közkatona. Az ezredest és négy besorozott katonát őrizetbe vettek, a többieket visszavitték a hadifogoly-gyűjtőhelyre. Ettől fogva a láda és az őrök a központban maradtak.

2. A kihallatások során kiderült, hogy a láda kulcsai egyik személynek sem voltak a birtokában, amikor elfogták őket. A ládát így soha nem nyitották ki. Ki kell deríteni, hogy mi az aktuális tartalma.

3. A ládának nemzetközi vonatkozásai is vannak, ezért a kísérő őrökkel együtt kell kezelni, mielőtt végleg visszaadnánk egy törvényes magyar kormánynak.

4. Azt javaslom, hogy a megfelelő csatornákon a 12. katonai csoporttól szerezzen további instrukciókat az elhelyezéssel kapcsolatban. Addig is Row ezredes javaslatára a ládát továbbra is a 7. hadsereg hírszerző központjában őrizzék."

A korona kiásása

1945. augusztus 2-án a történetről és folytatásáról egy másik dokumentum is született, amelyet a 7. hadsereg kihallgatási központjának kihallgató tisztje, Paul Kubala őrnagy készített.[215] Ebben az áll, hogy 1945. május 7-én egy régi ládát adtak át a 7. hadsereg kihallgatási központjában.

„Ott volt még Pajtás ezredes és 12 őr a magyar hadseregtől. Pajtás ezredes azt állította, hogy az átadott láda Szent István koronáját tartalmazza. Az ezredes azt állította továbbá, hogy a koronával kellett maradnia, mivel ő a hivatalos felügyelője és védője. Arra a kérdésemre, hogy van-e tudomása arról, hogy hol vannak a ládához való kulcsok, az ezredes azt állította, hogy az eredeti kulcsokat elosztották három ember között, de hogy ezektől megszerezte a miniszterelnök, Szöllősi. Bemutattam egy képet Quinn ezredesnek[216], [...] és utasítottam, hogy kövessen el mindent a kulcsok előkerítésére. Granville hadnagy[217] lett kijelölve arra a feladatra, hogy minden magyar nemzetiségű foglyot

hallgasson ki, akinek tudomása lehet a kulcsok helyéről. Ugyanebben az időben sikertelenül kíséreltem meg többször is, hogy a ládát visszaadjam a megfelelő hivataloknak.

Július 24-én Granville hadnagynak sikerült hozzájutnia a kulcsokhoz, és a ládát kinyitottuk Granville és Zoller kapitány{218} jelenlétében, de üres volt.

Közben hívattam Pajtás ezredest, és magyarázatot kértem tőle. Pajtás ezredes azt válaszolta, hogy tudta, hogy a láda egész idő alatt üres volt, mert személyesen távolította el belőle a koronát, a jogart és az országalmát, és az utasításoknak megfelelően elásta. Felhívtam az ezredes figyelmét arra, hogy engem és az egész világot is rendkívül nehéz helyzetbe hozott, mivelhogy mindenki úgy tudja, hogy a koronaláda és tartalma a 7. hadsereg tulajdonában van, miután Pajtás ezredes felajánlotta, hogy önként a korona keresésére indul. Andrew alhadnagy, aki éppen belépett a szobába, önként az ezredessel ment. Először beleegyezésemet adtam, de megváltoztattam a véleményemet és előbb fel akartam venni a kapcsolatot az O.C of S. G-2-vel. Ezért megtiltottam Andrew hadnagynak és Pajtás ezredesnek az elmenetelt. Közben megpróbáltam még éjjel felvenni a kapcsolatot Perry ezredessel telefonon. A következő nap délben, amikor éppen telefonálni akartam, Andrew hadnagy és Pajtás ezredes beléptek a szobámba egy nyilatkozattal, amelyet ők írtak, röviddel azelőtt, mielőtt visszatértek a koronával. Egy öreg, iszappal borított benzines tartályt hoztak a szobába. A tartályt azután Pajtás vésővel kinyitotta, és három nagyon sáros és rossz állapotban lévő bőrtok került elő belőle. Ezek a tokok tartalmazták a koronát, a jogart és az országalmát. Bevittük őket a fürdőszobámba és lemostuk róluk az iszapot és a koszt, én és Pajtás ezredes. Ezután letettük őket a padlóra száradni. Miután minden darab megszáradt, visszatettük őket az eredeti ládába. Szent István kardja soha nem volt az eredeti tokban. A láda eddig a dátumig nem volt kinyitva."{219}

A nyilatkozat, amelyet Kubala őrnagy megemlít, és amelyet Pajtás ezredes írt alá, a következő: „Én, alulírott, aki 1937. augusztus 1. óta a Koronaőrség tagja, 1943. január 1. óta pedig parancsnoka vagyok, és mint a Magyar Királyi Korona őrzője és védője, kijelentem és igazolom, hogy a vasláda – amelyet koronaládának hívnak –, a következőket tartalmazza. 1) Szent István koronája 2) Jogar 3) arany Országalma és 4)

Koronázási Kard, amelyet Szent István kardjának hívnak. A ládában van még egy üres, vörös medalion láda is (a Magyar Signum Laudiának).”{220}

Pajtás nyilatkozata 1945. augusztus 1-én született. Egy következő dokumentum, amely a láda tartalmát és más átadott tárgyak leltárát rögzíti, egy, az Egyesült Államok Hadseregének Európai Főhadiszállása (G-5) Gazdasági Irodájából származó, 59. számú szállítólevél, amelyet 1945. augusztus 3-án állított ki B. S. Schilling kapitány.

„Robert P. Rowe, a 7. Hadsereg vagyonellenőrzési ezredese, ezen a napon egy vasládát adott át, amelyet koronaládának is hívnak a következő tartalommal:

»1 korona, amelyet Szent István koronájának hívnak, 1 jogar, 1 országalma, amelyet Arany Országalmának hívnak, 1 kard, amelyet koronázási kardnak hívnak. Ezekhez járulnak még a következők: 2 magyar dokumentum, 1 kicsi lezárt üveg tubus, amelynek tartalma kis mennyiségű arany, és 1 kulcs a láda nyitásához.«”{221}

Egy másik forrás is rendelkezésre áll: Borbély János koronaőr nyilatkozata a kiásás körülményeiről, amely a magyar ügyekkel foglalkozó Granville hadnagy személyéről is elárul néhány fontos információt.

36. Imrédy Béla amerikai fogságban az augsburg Kihallgató Központban. 1945. Mellette George. W. Granville hadnagy

„Amint a prior május 6-án arról értesült, hogy az amerikaiak már a szomszédos Seeham községben vannak, közölte az amerikaiakkal, hogy missziós házában egy magyar ezredes van 12 főnyi alakulatával. Erre egy amerikai hadnagyot, egy Váczi utcai divatház tulajdonosának fiát küldték ki néhány jeeppel. Az amerikai katonák elvették a magyarok fegyvereit, elvették alabárdjaikat és a teherkocsin lévő koronaládát, és az őrséget beszállították az Augsburgban lévő kikérdező központba, amelynek Kubala Pál volt a vezetője. Kubala őrnagy Pajtás kérésére megengedte, hogy Borbély alhadnagy és Pajzs nevű tisztiszolgája a koronaláda mellett maradhasson, a legénység többi tagját a Burghausenben lévő fogolytáborba szállították. Pajtás ezredes átadta a ládát, amiről az őrnagy elismervényt adott neki. Az őrnagy jelentette felsőbbségének, hogy az őrizetében van a magyar királyok koronája. A láda kulcsai azonban nem voltak az ezredesnél, mert azokat Szöllősinél hagyta, aki továbbadta Szálasi szárnysegédjének, Gömbös századosnak. Granville hadnagy meg is találta Gömböst a kulcsokkal a salzburgi fogházban. Amikor a ládát felnyitották, akkor tűnt ki, hogy a korona nincs abban. Ez nagy felháborodást váltott ki az amerikaiakból, és nagy bosszúságot jelentett Kubala őrnagy számára, mert az amerikai elnöknek is jelentették a magyar korona megtalálását. Erre Pajtás bevallotta, hogy Szálasi utasítására vette ki a koronát a ládából, és ha alkalmat adnak rá, azt elő tudja teremteni. Granville hadnagy, aki az augsburgi táborban tartott Horthy kormányzót több ízben meglátogatta, lehetővé tette, hogy Pajtás ezredes beszélhessen a kormányzóval a korona ügyében, akinek a véleménye szerint a korona nem hadizsákmány, mert nem volt összefüggésben háborús akcióval. Bonyolította a helyzetet, hogy Mattsee, ahol a korona el volt ásva, időközben a 3. hadsereg körletébe került, ahol a 7. hadsereg már kutatásokat nem végezhetett. De egy texasi hadnagy, Worth B. Andrew, Kubala őrnagy ellenzésére is vállalkozott arra, hogy a Mattseeben elásott koronát és ékszereket Augsburgba elhozza.”{222}

ELTÉRŐ LELTÁRAK:
A „HAJLÍTOTT KALAP” TOVÁBBI SORSA

1945. augusztus 8-án a koronaékszerek a frankfurti Reichsbankban voltak. Ezt bizonyítja az a dokumentum, amely Rae kapitány két nappal korábbi, a frankfurti bankban tett ellenőrző látogatásáról szól, és amelynek tárgya a „birodalmi és királyi koronázási ékszerek" voltak. Itt őrizték a magyar korona mellett a porosz koronát és a porosz királyi koporsót is, amelyeket összevetettek a leltárral. Ami a magyar leltárt illeti, ebben a jelentésben már csak négy tétel szerepel, a korona, a kard, a jogar és az országalma, a vörös medalion már nem, és sem a kicsi, lezárt üvegtubus, sem a kulcsok nem olvashatók a leltárban. A rövid leltáron kívül a jelentés 2. pontjában az áll, hogy a korona megsérült, „két drágakő kimozdult a koronából, és a jogar tokjában őrzik őket. Egy barokk gyöngy is hiányzik a koronáról, amelyet szintén észrevételeztek. A frankfurti bankhivatalnok jelentette, hogy a tárgyak leltározása a magyar koronaőrök jelenlétében folyt le, akik kérelmezték, hogy a dokumentumok másolatát továbbítsák osztályunkhoz."[223]

A leltári helyzet tovább bonyolódott, amikor Walter Horn hadnagy készített egy másik jelentést, és amely egy sokkal hosszabb listát tartalmazott. Ennek a dokumentumnak angol eredetijét érdemes teljes terjedelmében közreadni, mert tükrözi azt a káoszt, amelyért ezúttal nemcsak az amerikai tisztek voltak felelősek, és amelynek tisztázását Horn az alábbiakban igyekezett a katonai vezetés elé tárni.[224] Két hiteles másolatát is csatolta azoknak a listáknak, amelyeken George W. Selke százados aláírása szerepel, és amelyeket James W. Shea hadnagytól kapott. A lista 29 tételből állt: első tételként „egy vasláda 1608-ból Matthias II. felirattal, amely a Szentkoronát, és a koronázási jelvényeket tartalmazza" szerepelt. Ezt a listát Horn összevetette egy mellékelt másik dokumentummal, amely a salzburgi hercegprímás őrizetére bízott műtárgyak listáját tartalmazta, és amelyeket összevetve a következőket állapította meg:

„SELKE százados nem kaphatta meg SHAE hadnagytól a Szent István Koronát 1945. június 18-án, mert a korona 1945 májusától a 7. Hadsereg Kihallgatási Központjában volt őrizet alatt, ahonnan később átszállításra került Wiesbadenba és később a müncheni Gyűjtőpontba. Továbbiakban említésre kerül ebben a nyugtában:

(listázva, mint No. 9. cikk SHAE hadnagy nyugtáján)

»Arany törmelék, ami a Szentkoronáról volt lefaragva Bachruch ötvös által amikor a korona restaurálva volt stb. [...] « Ez az aranytörmeléket tartalmazó üvegfiola jelenleg szintén a müncheni Gyűjtőpontban van és, sohasem volt MATTSEE-ben.

(a) (listázva mint No. 18 darab SHAE hadnagy nyugtáján)
»Egy országalma és a jogar«. Az országalma és jogar szintén a müncheni kincsek között található.

KÖVETKEZTETÉS

5. Gondos elemzése után a leltár, amit nyugtaként is használt SELKE százados, nem alapult a valóságon. Amit kézhez kapott, az egy régi magyar leltáron alapult, amit Charles BRAUSS úr egyszerűen lefordított angolra, ahogy az jelezve is van a leltár alján: »A fordítást az eredeti magyar nyelvből angolra Charles Brauss készítette 1945. június 19-én, Mattseeben, Ausztriában«. Tehát SELKE százados aláírt egy nyugtát olyan műkincsekről, aminek a becsült értéke 2 1/2 millió arany dollár, és olyan tárgyakról, amelyeket valójában sohasem kapott meg.

JAVASLAT

a) Függetlenül a SELKE százados által aláírt leltár megbízhatatlan jellegétől, ez a leltár alapjául szolgálhat a magyar Koronakincs gondos ellenőrzésének, amely pillanatnyilag a Szent Peter kincstárban és a salzburgi raktárban van.
b) Charles BRAUSS-t ki kell kérdezni arról, hogy valójában hány tárgyra emlékszik, hogy hányat látott azok közül, amikor a leltárt készítette, illetve amikor azok a MATTSEE-i templomban kiállítva voltak.
c) BRAUSS úr fordítását össze kell hasonlítani a magyar eredetivel és ezután az összes tárgyat a Szent Péter-templomban és a salzburgi raktárban beazonosítani a listával. Ezek után lehet felvázolni a hiányzó tárgyak listáját. Charles BRAUSS SALZBURGban lakik, Sinnhubertstrasse 48, Tel 1996.
d) SELKE őrnagyot értesíteni kell a kutatás eredményéről és felkérni, hogy nyújtson be egy jelentést, amelyben a legjobb tudása szerint

tisztázza az ügyben való szerepét."[225]

Mi volt tehát a valóságos ok, amely miatt Pajtás ezredes elásta a koronát és a jelvényeket? Az egyik már említett változat azt sugallja, hogy tulajdonképpen Szálasiéktól védte a koronát, hiszen eredetileg Horthy Miklós kormányzónak esküdött fel, és vele rokonszenvezett. Létezik azonban egy másik verzió is, miszerint maga Szálasi utasította erre, aki azt remélte és úgy kalkulált, hogy visszatérve Magyarországra, eljátszhatja, hogy ő volt a korona védelmezője és ebből majd politikai tőkét kovácsolhat. Tény, hogy a korona kiásásának dicsősége nem neki jutott osztályrészül, hanem Pajtás ezredesnek és az akcióban részt vevő texasi hadnagynak, akit 1992-ben Budapesten kitüntettek, mint a „magyar Szent Korona megmentőjét"

Worth B. Andrew (1911–1998) azonban, akivel két interjút is készítettek a történtekről, meglehetős őszinteséggel és reálisan értékelte szerepét: „Ez a vállalkozás nekem és Dannynak[226] is csak egy kaland volt. Soha nem hittük és nem is gondoltunk arra, hogy mi egyszer egy történelmileg fontos eseménynek leszünk részesei. Részünkre ez csak egy kalandos vállalkozás volt. Unatkoztunk és amellett dühös is voltam, hogy ez a két ember – Pajtás ezredes és beosztottja – nem kaptak rendesebb elbánást, mint amit megérdemeltek. Valójában nem is érzem, hogy amit tettem, külön dicséretet érdemel."[227]

Münchenből, ahol két éven át őrizték a koronát és a koronaékszereket, alapos restaurálás és vizsgálat után 1949. május 13-án szállították őket tovább Frankfurtba, és a róla szóló információkat „titkos"-nak nyilvánították. A külügyi levelezésekben kódnéven emlegették a Szent Korona „hajlított kalapként", a palást pedig „öreg kabát" néven utazott.[228] Később a magyar kincseket innen is továbbszállították, végül 1953-ban a Klondike fedőnevű titkos hadművelet keretében kerültek Amerikába. Kipárnázott és rezgésmentés teherautóval szállították őket Fort Knoxba (Kentucky Állam), ahol „megkülönböztetett tulajdonként" (property of a special status) őrizték huszonöt éven át.[229] A főkoronaőr és Nagy Ferenc[230] egykori miniszterelnök kívánsága, hogy a koronát ne adják vissza, ameddig idegen hatalom uralkodik Magyarországon, nem teljesült. A korona és koronaékszerek jóval a szovjet csapatok kivonulása előtt

visszakerültek az országba. 1978. január 6-án és 7-én, Jimmy Carter és kormánya ünnepélyes keretek között visszaadta a „magyar államiság jelképét” a magyar népnek. Feltételül azt szabták, hogy a koronát úgy állítsák ki, hogy mindenki szabadon megtekinthesse.{231}

7. FEJEZET

Műkincsek mellékvágányon

A budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteményének sorsa 1945 és 1947 között

NYOMOZÁS MAGYARORSZÁG LEGÉRTÉKESEBB MŰKINCSEI UTÁN, 1945 KORA TAVASZÁN. A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM ÉS GYŰJTEMÉNYE ÁLLAPOTA

Bár Adolf Hitler Budapestet Európa egyik „legnagyszerűbb" városának tartotta, 1944 telén minden szívfájdalom nélkül romhalmazzá változtatta azért, hogy az elsöprő erejű orosz előrenyomulást megakadályozza. Januárban a német jelentések már arról számoltak be, hogy „a bolsevikek támadásai azokat a felbecsülhetetlen értékű kulturális emlékeket vették célba, amelyeknek nincs katonai szempontból jelentőségük, a Parlamentet, a Margit-szigetet is bombázzák. A Mátyás-templom tornya leomlott, és a Halászbástyát és a királyi várat is schrapneltámadás érte." Két hónappal később, 1945. március 13-án az egyik külföldi rádióadóban a következő hírt olvasták be: „Budapest, Magyarország. A királyi palota súlyosan megsérült. Az elnökségi épületet és a miniszter tanácsának épületét átlyukasztották a gránátok. A Hadügyminisztérium Duna felőli frontját elöntötte a víz. A Koronázási Templom és a Halászbástya teljesen elpusztult. A Gellért Hotel nagy része romokban hever. A pesti oldalon a Duna vonala mentén lévő épületek, és a város más részei is súlyos károkat szenvedtek, a Keleti pályaudvar romokban áll, és a Nemzeti Színházat is számos bombatalálat érte, a Szent Rókus Kórház kápolnája teljesen megsemmisült. Pest legtöbb épülete tető nélkül áll, felső emeletei beomlottak."[232]

Amikor Budapest körülzárása már küszöbön állt, a menekülő német csapatok a Dunán átívelő hidakat is felrobbantották. De tegyük hozzá, hogy a hágai konvenciót, amely többek között a műemlékek védelméről szólt, a szövetségesek bombázói sem tartották be.

Miközben a város legszebb épületei a legsúlyosabb sérüléseket szenvedték el, a Szépművészeti Múzeum épületében csodák csodájára nem esett nagyobb kár, csupán az üvegtetőt, a mennyezetet és a külső falak egyes részeit érték sérülések a becsapódó gránátok miatt.{233} A múzeum hatalmas kiállítótermei azonban üresen kongtak, mert nem voltak benne műtárgyak, hiszen nagy részüket még az előző télen evakuálták. Ami mégis az épületben maradt, az az orosz katonaság bosszújának áldozatává vált.{234}

37. A Szépművészeti Múzeum 1945 kora tavaszán

„A múzeum gyűjteményei, úgy a Sztójai-éra, mint a nyilas korszak,[{235}] valamint az ostrom és a rákövetkező zűrzavaros állapotok alatt súlyosan szenvedett [...]” – írta a múzeum állapotáról szóló jelentésében dr. Oroszlán Zoltán 1945 februárjában.

Dr. Oroszlán Zoltán klasszikafilológus, régész, művészettörténész már 1923 óta fontos pozíciókat töltött be a múzeumban, majd 1945 eleje óta ideiglenes főigazgatóként irányította az épületkárok helyrehozását, szervezte a múzeum hétköznapjait. Nagy szerepet játszott annak a kis csoportnak a munkájában is, amely ezekben a hónapokban a Dunántúlon kutatott az elhurcolt műkincsek után.[{236}] A Magyar Nemzeti Múzeum elnökéhez írott, részletes jelentésében[{237}] megvizsgálta a Szépművészeti Múzeum egyes gyűjteményeinek állapotát és keserűen állapította meg: az egyiptomi gyűjtemény csaknem teljesen elpusztult, anyagát a ládákból kiszórták, a múmiákat szétszaggatták, a gyűjtemény helyiségeit kiállítószekrényeivel együtt tönkrezúzták. Az antik plasztikai gyűjtemény főbb darabjai épek maradtak, mert kevésbé hozzáférhető helyen raktározták őket, viszont az antik terrakottákat tartalmazó ládákat az oroszok feltörték, az anyag egy részét kiszórták, összetaposták vagy elvitték.

A legsúlyosabb veszteség azonban dr. Oroszlán szerint a Régi Képtár anyagát érte, mivel azt dr. Csánky Dénes igazgató – miniszteri utasításra – Veszprémbe szállította, a Magyar Nemzeti Bank ott lévő trezorjába. Dr. Oroszlán akkori tudomása szerint 1944. november végén Csánky és néhány munkatársa négy teherautón indította útnak a Régi Képtár további kvalitásos darabjait Pannonhalmára, hogy a Vöröskereszt oltalma alatt álló kolostorba menekítse az oroszok elől. Ugyanez történt a Modern Képtár és a grafikai osztály anyagával is.

38. A romos Hatvany-palota, 1945. május 30.

A múzeumban maradt műtárgyak közül a legnagyobb veszteség a középkori magyar szoborgyűjteményt érte, mert az oltárok egy részét a katonák felaprították és eltüzelték. Dr. Oroszlán megjegyzi: „A múzeumban volt tárolva a Zsidók Zár alá Vett Műtárgyai Kormánybiztossága által a múzeumba beszállított zsidó tulajdonban volt bútorok, képek, szobrok, ezüstök és könyvek nagy része is.{238} A bútorok tetemes részét, mondhatnók legjavát Csánky Dénes kormánybiztos teherautón Felsőbalogra szállíttatta és ott ezekkel a bútorokkal rendezte be magának és családjának nyaralás céljaira a Koburg kastély néhány termét. A képek legjavát, közöttük a Herzog gyűjtemény híres Grecoit és Goyáit, a Hatvany gyűjtemény modern franciáit, és a Wolffner gyűjtemény híres magyar képeit teljes egészében Pannonhalmára vitette. Ezeknek további sorsa tehát ismeretlen."{239}

A jelentésből tehát az derül ki, hogy Oroszlán Zoltán 1945 februárjában még nem tudta, hogy a műkincsek már elhagyták az országot, és jelentésében abban reménykedik, hogy majd nyomukra akadhat Veszprémben, illetve Pannonhalmán. Ezért májusban, bár még alig csitultak el a harcok, néhány ember kíséretében elindult, hogy az elhurcolt műkincsek hollétét felderítse. Ehhez természetesen akkor már szüksége volt az orosz Katonai Főparancsnokság engedélyére. Mivel nyomozása során teljesen ellentétes híreket hallott a műkincsek hollétéről, jelentésében felháborodásának adott hangot, mert szerinte Csánky „e gyönyörű és pótolhatatlan nemzeti vagyonnal szemben" a kellő gondosság teljes megtagadásával járt el. Sem a veszprémi, sem a pannonhalmi anyagról nem hagyott hátra jegyzéket, sőt a négy leltári törzskönyvet, amelyben a „szaporulatot" (vagyis a zsidóktól elkobzott műtárgyakat) a múzeum gyarapodásáról nyilvántartották, szintén magával vitte.{240}

A MŰTÁRGYAK ÚTRA KELNEK

A különböző helyi informátorok zavaros vallomásaiból az tűnt a legvalószínűbbnek dr. Oroszlán számára, hogy a műkincsrakományok menekítését a Veszprém-, Pannonhalma-, Győr-, Csorna-, Szentgotthárd vonalon hajtották végre, valamint, hogy „a menekítést a teljes káosz, kapkodás és szakszerűtlenség jellemezte". Már az első, a mesterműveknek a múzeumból való elszállítása 1944. november 8-án is,

– jegyezte meg Oroszlán – minden elővigyázatosság nélkül, légiriadó közben és havas esőben, éjjel történt. A következő szállítmányt (grafikai műveket és zsidók zár alá vett műtárgyait) november 17-én szintén, gondatlanul, ládákba csomagolva indították el Pannonhalma felé. Az informátorok szerint december 24-én Csánky nyilas katonákkal és öt teherautóval megjelent Pannonhalmán, és az ott lévő anyagot autókra rakatta. Ő maga a légiriadó miatt azonban nem kísérte el a Csorna felé tartó konvojt, amely közül az egyik felborult, így a ládák szanaszét szóródtak, amelyeket a katonák szedtek össze és a többi kocsin osztottak szét.

A Pannonhalmán történtekről jóval később Kelemen Krizosztom főapát levélben számolt be dr. Oroszlánnak: „[...] ezt az akciót Csánky beosztottja, Balás-Piri vezette, valamint ifj. Bakay Lajos, aki valószínűleg Schütz ezredes altisztje volt. Nekünk az egész ide szállításból nem maradt másunk, mint a fájó emlék és néhány üres képkeret, amiről méltóságodék ideérkezésekor rendtársaim jelentést tettek."[241]

Műtárgylistát az apát sem tudott Oroszlán Zoltánnak átadni, mivel azt, kérése ellenére, ő sem kapott.[242] Oroszlán nyomozása során megtudta azt is, hogy a műkincsek egy része a karácsonyt végül a szentgotthárdi apátság nedves pincéjében töltötte, és Csánky csak január 19-én szállította tovább a műkincseket. A pannonhalmi anyagért, amelyben benne voltak a Wolfner-[243] és a Dobay-gyűjtemények is, ugyanő 1945. február 11-én ment vissza. A sebtében összeszedett holmit teherautókon, illetve a Csánky által az ottani német parancsokságtól szerzett vagonokban indították el Ausztria felé.

Mint írja, a Szentgotthárdon maradt ládákat megdézsmálták, a tárgyak csomagolására felhasznált kanavászt a tárgyakról legöngyölítették, így piszkosak és penészesek lettek. Kiderült még, hogy a volt kultuszminiszter, Rajniss Ferenc és más nyilasok február közepén Keszthelyről 15–16. századi műkincseket és középkori okleveleket vittek el három abroncsos bőröndben, és Szentgotthárdon a Szépművészeti anyaga mellé tették. Olyan hírek is elterjedtek, hogy a Szépművészeti Múzeum anyagát a zirci apátság pincéjében falazták el.

A MENEKÍTÉS CSÁNKY DÉNES EMLÉKIRATA ALAPJÁN PANNONHALMA ÉS SZENTGOTTHÁRD

Az Országos Szépművészeti Múzeumnak a II. világháború alatti történetét, a műtárgymozgások okait és körülményeit legutóbb Farkas Kornél rekonstruálta és foglalta össze már említett, rendkívül alapos, a korabeli forrásokat feldolgozó munkájában.{244} „A második világháborút megelőző években Magyarország a háborús felkészülés lázában égett, a politikai feszültség fokozódott. Az események kihatottak az európai és a Magyarországon belüli műtárgymozgásokra. A műtárgyakat fokozatosan biztonságba helyezték, a kivitelt pedig korlátozták." Farkas dr. Csánky Dénest az OMSZM főigazgatóját idézi a rendkívüli helyzettel kapcsolatban: „Más szokatlan és állandóan megoldhatatlannak látszó problémák elé állította a vezetőséget a modern háború ezer veszélye. Olyan megoldások, mint az első világháborúban: a gyűjtemények leszerelése, korház elhelyezése és evvel kapcsolatban az épületnek repülőtámadás elleni vöröskeresztes lobogóval való megjelölése akkor teljesen megfelelő védelmet nyújtottak. A második világháborúnak kérlelhetetlen totális jellegéről katonai szakértők már a háború előtt nyilatkoztak és a légi háború kiszámíthatatlan veszedelme kezdettől fogva a legsúlyosabb problémaként nehezedett rám és a múzeum vezetésére."{245} Farkas 1938-tól rekonstruálta a múzeum gyűjteményében bekövetkezett változásokat, de tárgyunk szempontjából most a 1944-es események a legfontosabbak.

Mint ahogy azt Oroszlán Zoltán kiderítette, a műtárgyak 1944 decemberében, többnyire keret nélkül, a szentgotthárdi apátság pincéjébe kerültek, a Magyar Nemzeti Bank előzőleg Veszprémből átszállított értékeivel együtt, amelyeket Csánky, Bogyay Tamás minisztériumi titkár segítségével, elkezdett leltározni és becsomagoltatni. Az ő összeírásuk alapján, a műkincsek száma ekkor – a keszthelyi Festetics-letéttel{246} együtt – 4144 tételből állt, amelyet ládákban csomagoltak el. A csomagolásra alkalmatlan képkereteket, mint ahogy azt Pannonhalmán is tették, az apátságban raktározták el. Közben azonban 1945 februárjában Rajniss Ferenc lemondott a kultuszminiszteri tárcáról, és feladatait Tárczay Felicides Román látta el.

Csánky már korábban sem volt a nyilas vezetés szemében elég megbízható, ezért felmentették műkincs-kormánybiztosi megbízatása alól, és egyúttal azt is Tárczay ellenőrzése alá helyezték. A műkincsek március végén folytatták útjukat: két vagonban összesen 80 ládát helyeztek el, az apátságban 45 láda maradt. A ládákat, mint később

kiderült, az udvaron hagyták, mialatt az orosz tüzérség támadta a várost. A ládákat megdézsmálták, a megmaradtak pedig az ottani kommunista párt megbízottainak kezébe kerültek, akik erről május 27-én jelentést is tettek a Nemzeti Múzeum Főigazgatóságának.{247}

Az események főszereplője, Csánky Dénes, 1945. március 12-én feljegyzést írt a nyilas kormánynak. Ebben beszámol arról, hogy a menekítés tulajdonképpen már egy évvel korábban elkezdődött, amikor a múzeumból négy ládát szállítottak el, amelyben a legértékesebb műkincseket tárolták. „...olyan képek és szobrok voltak ezek, amelyek világviszonylatban is a múzeum magas rangját biztosították. Mintegy 200 képzőművészeti alkotás és 460 grafikai mű foglalta le a négy ládát [...] ."{248} Később, 1944 novemberében, Rajniss Ferenc nyilas kultuszminiszer utasítást adott a műkincsek Pannonhalmára szállítására. A szállítás november 18. és 26. között történt a Szállítási Kormánybizottság által rendelkezésre bocsátott teherkocsikon. Ekkor elvittek Budapestről a Szépművészeti Múzeum tulajdonát képező minden olyan képzőművészeti alkotást, amely kiváló értéket képviselt és szállítható volt. „Amíg a veszprémi szállítás négy ládában történt, a pannonhalmi szállításnál a ládacsomagolásra gondolni nem lehetett, miután erre sem idő, sem csomagolóanyag rendelkezésre nem állt. Így a régi magyar szobrászat néhány kiváló értékű, már előzőleg ládába csomagolt alkotását leszámítva, a kép- és szoboranyag csomagolás nélkül érkezett Pannonhalmára" [...].{249}

Tolbuhin szovjet tábornagy meglepetésszerű és gyors dunántúli előrenyomulása miatt azonban a műkincseket innen is gyorsan tovább kellett vinni. A műtárgyakat vagonokra tették, és először a Sopron melletti Fertőtobozra szállították, majd a szövetséges bombázások miatt Rajniss elrendelte Szentgotthárdra való továbbszállításukat. A körülményekről Csánky megjegyzi: „1944. karácsony napján hat teherautóval bonyolítottam le a szállítást. A szállítás vezetésem alatt Pannonhalmáról indult ki, ahonnan az anyagnak mintegy felét tudtuk csupán felrakni. Ezt az anyagot Sopron érintésével vittük Szentgotthárdra, azzal a három veszprémi ládával együtt, amelyeket időközben, illetve az előző napon a fertőtobozi állomásról a soproni bencés óvóhelyre tudtunk szállítani. A negyedik veszprémi láda csak később, hetek múlva szállítatott, az utolsó pannonhalmi szállítás alkalmával Szentgotthárdra. E szállítások közben történt az az eset,

amikor az egyik tehergépkocsit az egyik német katonai kocsi az árokba lökte, és rakományából több kisebb láda összetört. A szállítás erős bombázások közepette zajlott le."[250]

Hahn Sándor, Bogyay Tamás és mások elbeszélésére hivatkozva azt írja könyvében, hogy a budapesti Szépművészeti Múzeumból Pannonhalmára szállított műkincsanyag 1944. december végén és 1945 januárjában fővárosi autóbuszokon került Szentgotthárdra. Bogyay miniszteri titkár volt, és ugyanebben az időben költözött a városba. A műkincsszállítmány körüli teendőkben részt vett még Csánky Dénes igazgató és fia, Csánky Miklós, szintén a Szépművészeti Múzeum tisztviselője. Hahn szerint azért készült két példányban lista a műtárgyakról, amelyeket Szentgotthárdon leltároztak és csomagoltak be, mert Bogyay tiltakozott, hogy egy, a művészettörténetben járatlan gépírónőt alkalmazzanak, akinek nehézségei lennének a nevekkel és a szakkifejezésekkel. A leltár elkészítésére maga vállalkozott, de az volt a kikötése, hogy a két példányból egyet magának megtarthasson. „A leltározás és a csomagolás 1945. januártól március végéig tartott, de a grafikai gyűjtemény fel sem lett bontva, ezeket egy korábbi jegyzék alapján vették fel a leltárba. Február 25-én érkezett Szentgotthárdra a Festetics gyűjtemény, amit külön ládákban csomagoltak el. Március utolsó napjaiban fejeződött be a leltározás és a csomagolás, és Tárczay Felicidesz Román államtitkár (aki korábban már tárgyalt Graz körzetvezetőjével parancsot adott a műkincsek Admontba szállítására. A »Nyílt Parancsban« név szerint fel voltak sorolva azok, akik a műtárgyakat kísérték. A német katonai állomásparancsnok két zárt vasúti teherkocsit, M.ü. 28868 és B. 154592, adott a műkincsek szállítására. Március 30-án kezdték el a ládákat a vonatra pakolni, de a sötétedés beálltával Csánky leállítatta a munkát, így az anyag egyharmad része az apátság udvarán maradt."[251] Hahn szerint ennek az volt az oka, hogy a vagonokban tágabb helyet akartak biztosítani a kísérők számára. Az első kocsiban a Csánky házaspár és fiuk, Csonka Ferenc mérnök, és a Bogyay házaspár, valamint a hivatalosan engedélyezett öttagú tanító család ült, akikhez még felkapaszkodtak a kultuszminisztérium alkalmazottai és családtagjaik.[252]

ÚTBAN AUSZTRIÁBA, MAJD NÉMETORSZÁGBA

Mint említettük, dr. Oroszlán Zoltán megbízott igazgató 1945. februári jelentésében még nem tudta, hogy a Szépművészeti Múzeum művészeti anyaga az elkobzott zsidó műtárgyakkal együtt – hasonlóan a koronához és a koronázási jelvényekhez – teherautókon, majd vagonokba pakolva „menekült" Ausztria felé. Csak jóval később derült ki Csánky Dénes emlékiratából, hogy a műtárgyak hova kerültek, és hogy pontosan mi történt velük, miután a magyar határt átlépték. Ez a hosszú, a szerző jellemére nézve néha nem éppen kedvező emlékirat Bogyay Tamásé mellett a legfontosabb forrása az eseményeknek.{253}

A Szépművészeti Múzeum műkincsei nagyobb hányadának Ausztriába menekítése, akárcsak a Szent Korona esetében, a kaotikus ausztriai viszonyok miatt igen hosszú ideig tartott. Tíz napba telt a Grazig vezető, mindössze 75 kilométeres út. Végül a bajorországi Chiemsee melletti Übersee városában álltak meg. Csánky reménykedése ellenére azonban a város nem mutatott segítőkészséget a magyar ügyben. „A kis város alkalmasnak látszott a letelepedésre, azonban az itteni hatóságok egyenesen elutasító magatartást mutattak ügyünk iránt. A hatóságokkal való tárgyalásnál vigyáznom kellett arra, nehogy a németek rátegyék a kezüket a rakományunkra. Támogatásukért ellenszolgáltatást nem adhattam, anélkül pedig, úgy látszik, az egész ügy nem érdekelte őket. [...] mikor a háború utolsó napjainak egyik legnagyobb légitámadása az útvonalat több helyen teljesen lebombázta, hivatalosan közöltem Tárczayval, hogy vasúton egyelőre lehetetlen Leogangba jutunk és más segítség híjján a környéken kell letelepedésünket megkísérelni. Ezúttal a marquartsteini szárnyvonal közepe táján fekvő Staudach és Grassau közös kis állomására tolattam a vagonjainkat" [...].{254}

Bogyay elbeszélése szerint viszont az utazás alatt, amelynek célállomása ekkor még az ausztriai Admont volt, végig az volt az érzése, hogy Csánky Dénes szeretett volna tőle megszabadulni, ezért azzal az ajánlattal állt elő, hogy menjen a Semmeringre, ahol a kultuszminisztérium törzse tartózkodik. Ezt Bogyay megtagadta. Admontban sok nehézség adódott, ugyanis nemcsak az apátság épülete volt a kincsek őrzésére alkalmatlan, de az ottani elöljáróság is ellenséges volt velük. Csánky és a vagonok ezért Salzburgon át a müncheni fővonalon Übersee felé indultak tovább, de a szerelvény végül a Staudach-Grassau állomás egyik mellékvágányán állt meg. „...Már három

hete vagonban éltünk és a szó szoros értelmében állandóan őriztük rakományunkat...”[255]

Az amerikaiak hetekig rá sem hederítettek a vagonokra, és Csánkynak az volt a véleménye, hogy a műkincseket nem szabad bejelenteni az amerikai hatóságoknak. Ezt a véleményét Bogyay és Csonka nem osztotta. Hahn Sándor szerint ez a két ember, Csonka és Csánky, akik mindketten párttagok (nyilasok) voltak, utazás közben még azt tervezték, hogy a grafikai anyag egy részével meglépnek Svájcba, ezért egyre inkább szembe kerültek, ami végül is tettlegességhez vezetett. Csánky és fia furcsa viselkedése arra indította Bogyayt, hogy május 17-től naponként, vagy ahogy szükség volt rá, feljegyzést készítsen mindarról, ami a szállítmány körül történt. A napló alapján Bogyay valószínűnek tartotta, hogy Csánky Dénes jelentette fel Csonka Ferencet az amerikaiaknál, mint főnyilast, és ez alkalommal azt is be kellett jelentenie, hogy mi van a vagonokban.[256]

Az amerikai 3. hadsereg előőrsei május 3-án jelentek meg a környéken. Mint Csánky írja, az amerikaiak bevonulása a kisvárosba simán zajlott le, mert az SS-katonák nem tanúsítottak ellenállást, mivel a város polgársága ezt meghiúsította. „Négy napra rá a háború véget ért, ami a vele kapcsolatos veszélyek rendkívüli gondjaitól, az ezzel járó mérhetetlen felelősségtől szabadítottak meg. Hálával adóztam a Gondviselésnek, hogy biztosította a jövő számára századok pótolhatatlan szellemi kincseit. Legfőbb gondom ezek után a műtárgyak megfelelő raktározása volt. Az első amerikai katonák, köztük egy magyar származású is, jóindulattal voltak ugyan irányunkban, de a megszállás első heteiben mégiscsak a szükséges óvatosság álláspontja mellett tartottam ki. Az értékek nagyságára való tekintettel, magasabb parancsoksággal kívántam összeköttetést keresni, de – sajnos – minden mozgási szabadság híjján teljesen helyhez voltunk kötve.”[257]

Az amerikai katonai parancsnokság május második felében tette közzé felszólítását az idegen javak bejelentési kötelezettségéről. Csánky egy ideig habozott, mert hűséges hivatalnokként még mindig úgy érezte, hogy kapcsolatba kell lépnie a nyilas kormánnyal, a „magyar konzulátussal”. De voltak, akik már nem akartak tovább várni, és a „háta mögött” megtették a bejelentést.

„Mindez akkor derült ki, midőn június 4-ének kora esti órájában a 3. hadsereg Salzburgban székelő Hungarian Sectionja részéről George W.

Granwille hadnagy kiszállt a műtárgyak átvétele tárgyában.[258] Azonnal tisztázta a helyzetet, helyben hagyta álláspontomat és megszabadított a kontrolltól. Felhasználtam az alkalmat és átadtam neki másolatban azoknak az ingóságoknak a jegyzékét, amelyeket annak idején Rajniss emeltetett ki a zárolt műtárgyakból. Az amerikai tiszt gyors közbelépésétől vártam az utóbbiak esetleges feltalálását. Az amerikaiak intézkedéseit nagy megkönnyebbüléssel vettem, mert közbelépésükre az értékek mellé ettől fogva állandó és több tagú katonai őrség került. Ugyancsak az amerikai hadsereg gondoskodott a szállítmány ideiglenes elhelyezéséről és számára a Grassauhoz tartozó Reifingben egy volt kávéházban (Café Panorama) szerzett helyiségeket..."[259]

Csánky kezdeti óvatossága az amerikai „megszállókkal" szemben láthatóan elég gyorsan megszűnt, sőt lelkesedéssé változott: „eljárásukban ugyanazt a nyugati kultúrszellemet" érezte megnyilvánulni, mint az első világháború utáni amerikai tábornokoknál, akik megmentették a budapesti Nemzeti Múzeum anyagát a „széthordástól".

Ugyanakkor saját szerepét egyáltalán nem érezte fonáknak, sőt, inkább azzal dicsekedett önmagának is, hogy „július 10-én a müncheni rádió koraesti adása számolt be és sugározta szét azt az örvendetes hírt, hogy a magyar műkincsszállítmány épen megkerült, és amelyet őrzőjének sikerült a náciktól megmenteni, az amerikai katonai kormányzat vette védelmébe."[260] A műkincsek őrzőjén természetesen saját magát értette. Mindenesetre nagy világnézeti fordulat következett be nála pár hét leforgása alatt.

De ki is volt Csánky valójában?

Csánky Dénes

Csánky Dénes (1885–1972) személye csak nemrégiben került a tudományos kutatás előterébe. Mesterségét tekintve festőművész volt, aki intenzíven részt vett a két világháború közötti magyar művészeti életben. A Szépművészeti Múzeum igazgatójának 1935-ben nevezték ki Petrovics Elek helyére. Hosszú múzeumi tevékenységének és a zsidó magángyűjtemények elkobzásában játszott szerepének megítélése még ma is meglehetősen szenvedélyes vitákat vált ki. Ennek oka éppen a

mindenkori politikai elvárásoknak való megfelelés „vágya” vagy inkább pozíciójának mindenáron való megőrzése volt, mint ahogy azt a fentiekben is láttuk. A nyilasokkal való kollaborálást a következőképpen magyarázza: „Semmi sem lehetett elég nagy áldozat, amit a fel nem mérhető magyar kultúrvagyon megmentése érdekében meg ne kellett volna hoznom. Éppen ezért a kultuszminisztérium egyik főtisztviselőjének, a nyilas párt régi belső tagjának, Tárczay Felicides Románnak tapogatózására az esetleges jövőbeli csatlakozás gondolatától, előrelátó óvatossággal nem zárkóztam el. Bár kormánybiztosi működésemmel mindenkor az állami és magán műtárgyvagyon megmentését véltem szolgálni, azonban mindent el kellett kerülnöm, hogy ezzel *az uralkodó rendszer előtt ne keltsem az üldözött faj mentésének látszatát.”*[261] „A trükk jól is sikerülhetett, mert közeledésük nyilvánvalóvá tette, hogy működésemben nem a zárgondnoki, hanem inkább politikai állásfoglalást láttak. Október 15. után még kényesebbé vált a helyzet. A szélsőjobboldali művészek már régebben beszéltek közeli eltávolításomról, sőt internálásomról is. Így a művészeti életben járatlan, egyébként mind több szerepet magához ragadó Tárczay határozott felszólítását nem utasíthattam vissza. [...]

39. Dr. Csánky Dénes mint fiatal festőművész

Tulajdonképpen az befolyásolt a legjobban elhatározásomban, nehogy az ő körükből bárki is a múzeumi anyaghoz hozzájusson, sőt a kormánybiztosság igazi munkájába beletekinthessen és azt gondosan vezetett szakmunka helyett egy zsidóüldöző politikai bázisnak használja fel. [...] Féltem bosszújuktól is, hogy a visszautasítás miatt a megkezdett és a jövőben mind fontosabbnak látszó munkakörömből sürgősen kibillentsenek. [...] A hozzájuk csatlakozás látszata nem jelentette azt, hogy intézkedéseiket vakon hajtom végre, hanem mindenkor az igaz emberi és a magyar szempontok szerint járok el."{262}

Csánky tehát úgy gondolta, hogy a nyilasokkal való együttműködése azt jelenti, hogy védelmébe vette a zsidó gyűjtőket.

Mravik László *A Holokauszt hosszú árnyéka* című írásának második részében Csánky szerepét jóval pozitívabban tünteti fel, mint dr. Oroszlán Zoltán számos jelentésében, illetve a szociáldemokrata Hahn Sándor, aki a magyar javak restitúciójának felelőse volt. Mravik a műkincsek felelőtlen kezeléséért nem Csánkyt tekinti a fő felelősnek, hanem sokkal inkább az akkori magyar politikai vezetés dilettantizmusát. „Csánkyt 1945-től kezdve csak gyalázni lehetett, jóllehet ő volt az, aki megmentette a háborútól Magyarország műkincseinek legértékesebb részét, nem csupán a Szépművészeti Múzeum anyagait és zsidó vagyonok jelentős hányadát, hanem a Nemzeti Múzeum kisebb egységeit is – például a Corvinákat. Csánky befeketítésében kapóra jött az is, hogy őt bízták meg a »Kormánybiztosság a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére« nevezetű kormányszerv vezetésével. Kettős feladatköréből adódott, hogy a zárolt zsidó tulajdonú műtárgyak zömét a Szépművészeti Múzeumban helyezte el, a keleti műtárgyakat a Keletázsiai-, a hadtörténeti emlékeket a Hadimúzeum, vagyis a szak szerinti legjobb intézmény őrizetére bízta, így kerültek anyagok például az Országos Levéltárba is. [...]"{263}

Hahn Sándor kevésbé pozitívan értékelte az igazgató tevékenységét. „Dr. Csánky Dénes, közép-magas termetű, sokak szerint az az ember volt, aki sehogy sem illett a tekintélyes hivatalához. Elődje, a rendkívül művelt, zseniálisnak is mondható Petrovics Elek örökébe lépett és ez az összehasonlítás már egymagában leszállította Csánky Dénes tekintélyét. Édesapja jónévnek örvendő történész volt, aki annakidején pártfogása

alá vette a történésznek készülő Hóman Bálintot. Amikor Hóman vallás- és közoktatási miniszter lett, hálából kinevezte egykori pártfogójának fiát, a fiatal Csánkyt – a Szépművészeti Múzeum élére. Csánky, aki festészettel is foglalkozott, Budapestet ábrázoló, néhány sikeres vízfestményén kívül nem árult el különleges tehetséget. A művészettörténet terén sem voltak kiemelkedő érdemei. Kinevezését tisztán politikai okok kísérték. [...] Csánky eleinte, – ameddig azt lehetett, titkolta, hogy nemzetiszocialista érzelmű volna. De minden kiderült 1944-ben, amikor Csánky az akkori vallás- és közoktatási miniszterrel egyetértve, Nyugatra vitte a Szépművészeti Múzeum kincseinek tekintélyes részét. [...]"{264}

Mindenesetre a Csánky által készített szentgotthárdi leltár később nagy segítséget nyújtott a magán műtárgyak azonosításában. Csánky a maga részéről mindenben igyekezett segíteni a magyar hatóságokat, de valószínűleg félelmében (akkoriban a népbíróságok már sorozatosan végezték ki a régi rendszer főszereplőit) soha többé nem tért vissza Magyarországra.

A menekítés körülményeit és célját tekintve igazat kell adni Mraviknak, aki így fogalmazta meg sommás véleményét: „Semmi taktika, semmi stratégia, csak menni, arra, amerre kevesebb a bomba, kevesebb az ágyú. Azért volt ez az egyetlen mód, mert Horthy Miklós kormányai az egész háború alatt nem tervezték meg, hogy vészhelyzetben hová menekítsék a nemzet pótolhatatlan értékeit."{265}

GRASSAUTÓL MÜNCHENIG.
A COLLECTING POINTBAN

A Szépművészeti Múzeum műtárgyainak a müncheni Collecting Pointba való szállításáról több, az amerikai 3. hadsereg tisztjeitől származó dokumentum is tanúskodik, melyek igyekeztek felfejteni a magyar műkincsek menekítésének viszontagságos és kaotikus előtörténetét.

A legkorábbi dokumentum 1945. augusztus 13-án kelt. Johnathan T. Morey főhadnagy, a Felső-Bajorországi Katonai Parancsnokság különleges egységének műemlék-tisztje feljegyzést küldött Grassauból Münchenbe az ott működő, azonos nevű és feladatú különleges egység vezetőjének, melyben arról tájékoztatta kollégáját, hogy a magyar művészeti kincseket korábban, azaz június végén a müncheni Central Collecting Pointba evakuálta.{266} Morey mellékelte a 65. páncélos

gyalogsági zászlóalj levelét, valamint dr. Bogyay Tamás nyilatkozatát a műtárgyakkal kapcsolatban.{267}

Egy jóval későbbi, 1947. május 14-én keletkezett (német-angol nyelvű) felülvizsgálati formanyomtatványból is az derül ki, hogy a budapesti Szépművészeti Múzeum műkincseit (85 láda és csomag) már 1945. június 25-én elszállították Grassauból. A nyomtatvány szerint a műtárgyak átvevője Thomas Carr Howe,{268} a 3. hadsereg műemléki embere volt, az igazoló nyomtatványt pedig dr. Rudolf Pollwein írta alá, a grassau-traunsteini körzeti hivatal vezetője.{269} Az átvételkor a Csánky által átadott magyar nyelvű műtárgylistát Howe nem írta alá. Egy évvel később megjelent könyvében hosszan leírja a Csánkyval való találkozás körülményeit és némi iróniával fűszerezi a ládaátadási ceremóniát.{270}

A magyar műkincsek az amerikai hadsereg védelmében

„Chiemsee, Prien [...].

SS-katonák jöttek le a környező hegyekből, megpróbálták kifosztani a parasztházakat. Valami incidens mindig történt, és állandó tűzveszély volt, ezért küldtek le (Münchenből), hogy a műkincseket biztonságba helyezzem. Az út egyszer csak elfogyott és egy tehén-ösvény következett. Azon gondolkodtam, milyen messzire juthatunk a két és fél tonnás teherautókkal, amikor házak kis csoportjához érkeztünk. Ez volt Grassau.

Azt mondták, hogy egy kis csapat van itt elszállásolva, így azután kinéztem a legnagyobbat a kis fehér házak között, amely a falu egyetlen kereszteződésében volt. Felhős lett az ég, és megint elkezdett esni. Amint beléptem a kapun és átmentem az udvaron, a ház ajtaját kinyitotta egy tizedes. Nem volt meglepve, amikor meglátott. Valaki üzenetet küldött Münchenből Priembe, hogy jövök. Kérdeztem tőle, hogy hol tárolják azokat a dolgokat, amikért jöttem. Betessékelt a házba, és elmondta, hogy két szoba tele van nagy tárgyakkal megrakott ládákkal. Elmondta még, hogy ő és egy másik férfi részben itt élnek a házban, mert az »anyag« itt van elraktározva. És azt az utasítást kapták, hogy tartsák a szemüket az öregen, aki felelős értük. Ez lett volna Dr. Csánky, a budapesti múzeum igazgatója, akiről azt az információt

kaptam, hogy iszonyatos patáliát csapna, ha felpakolnák az értékes ládákat.

A tizedes azt mondta, hogy az öreg és a fia az emeleti szobákat foglalta el. Megkönnyebbülten hallottam, hogy nincsenek otthon. Így a dolgok egyszerűbbek, ha a teherautók már meg vannak pakolva és elindulhatok, mielőtt megjönnek. Már jóval két óra után volt és vissza akartam indulni legkésőbb öt körül. Érdeklődtem, hogy van-e olyan helyi erő, aki segít felpakolni. A tizedes azonnal felajánlotta, hogy összeszed egy csapatot az őrségük alá tartozó, a környéken dolgozó hadifoglyokból. Amíg elment, hogy utánanézzen ennek, elrendeztem a teherautókat. Volt elég hely ahhoz, hogy a kocsik betolassanak a ház ajtajához. Néhány perccel később a tarka kompánia megérkezett. összesen nyolcan voltak, a legfiatalabb közöttük tizenhat évesnél fiatalabb, kifakult német katonaruhát viselt, de volt köztük egy sovány, hatvan körüli öregember is. Mindenesetre elég erősek voltak a munkára. Tudtam, hogy nem kérhetem meg a sofőröket, hogy segítsenek, de azt is tudtam, hogy a munka sokkal gyorsabban menne, ha ők vennék a kezükbe. Leclancher mintha olvasott volna a gondolataimban, hirtelen felajánlotta a szolgálatait. Látva a többi négy, mit csinál Leclancher, azonnal követték. összesen nyolcvanegy láda volt. Nagyon különböztek egymástól, mert néhányba szobrokat csomagoltak, és ezek nagyok és nehezek voltak, másokat festmények számára készítettek, ezek pedig laposak és szélesek voltak, de viszonylag könnyűek. Megterveztük a felpakolásukat, úgy, hogy az azonos típusú ládákat raktuk egymás mellé. Ez két ok miatt volt szükséges: először is, a ládáknak túl kellett élniük az utat és másodszor nem volt túl sok helyünk. Nagy vonalakban felvázoltam, hogyan lehetséges mindent az öt teherautóra feltenni, de csak nagyon kevés helyünk volt.

A munka simán ment egy órán át, és már majdnem készen voltunk a második teherautóval, amikor megláttam két embert közeledni. Csánky volt az, a fiával. És ez volt az, amit reméltem, hogy elkerülök. A doktor vékony kis fickó volt, fehér bajusszal és nagyon fekete szemmel. Kordbársony zakót viselt és csokornyakkendőt. A művészi hatást még fokozta, hogy barettjét hegykén, ferdén hordta. Fia kopasz volt, egy éretlen zöldfülű, kellemetlen tekintetű szemét felnagyította a szarukeretes szemüveg. Odajöttek a teherautókhoz, ahol elkezdtek fecsegni és integettek. Nem figyeltünk rájuk, módszeresen hoztuk ki az

egyik ládát a másik után, a raktárhelyiségből. Amikor a jól öltözött doktor egyenesen elállta az utamat, megálltam. Megállítottam a szóáradatát egy nem túl barátságos »Do you speak English«-sel. Üres tekintetéből nyilvánvaló volt, hogy nem, ekkor megkérdeztem németül beszél-e, de nem volt szerencsém. Úgy éreztem magam, mint a Berlitz-iskola egyik hirdetése. Azután megkérdeztem, hogy beszél-e franciául. Azt mondta, hogy »yes«, de a magyar-francia szóáradat, amely csakúgy ömlött a fehér bajusz alól, érthetetlen volt. Reménytelen volt a helyzet. Végül finoman megfogtam a vállát és félretoltam. Ez alapvetően megalázó volt, de működött. A kritikus helyzetben Csánky és a zöldfülű leléptek.

Nem tudtam, mit akartak, de amíg békén hagytak, nem érdekelt, hogy miért mentek el. Nem tudtam, mire készülnek, de nem is érdekelt. A nyugalom rövid ideig tartott. Idővel a harmadik teherautó menetkészen állt. Ekkor azonban Csánkyék erősítéssel tértek vissza: két nőt hoztak magukkal. Az egyik, a csinosabb, elegáns volt, és kilógott a paraszti környezetből. Ősz haját, amelyet vörös kendővel kötött át, magasra feltűzve hordta, és kopottas zöld selyemruhát viselt. Ennek ellenére volt benne valami parancsoló. Bemutatkozott , hogy ő Ellenlittay tábornok felesége, és tökéletes angolsággal kifejtette, hogy dr. Csánky a legnagyobb aggodalommal jött hozzá. És legyek olyan kedves elmondani neki, hogy mi történik, és így ő tudja informálni Csánkyt.

»Az Egyesült Államok 3. hadserege tábornokának utasítására elviszem ezeket a ládákat« – mondtam. Ha már ő tábornokok nevével dobálózik, akkor én is tudok egy-kettőt, és ezek közül a legjobbat. De a nő gőgös megjegyzésemre szelíden és békülékenyen válaszolt. »Kedves Uram, bocsásson meg, ha a kérdésemmel kétségbevontam a jogosultságát. De nem az én ötletem volt. Eléggé nyilvánvaló, hogy önök elviszik a képeket, de hova viszik őket? – Sajnálom, de ezt nem árulhatom el« – válaszoltam. Ez talán túlságosan fennkölten hangzott, de tartottam magam Posey figyelmeztetéséhez, hogy az ilyen kérdésekre ne válaszoljak. A nő ezt az információt átadta Csánkynak, és a hatása ijesztő volt. Csánky a kezébe temette az arcát, mire azt gondoltam, sírva fakad. Végül összeszedte magát, és folyamatosan érthetetlen hangokat hallatott. A tolmács újra hozzám fordult. »Dr. Csánky kétségbe van esve! Azt mondja, hogy ő felelős a kormánynak a műkincsek épségéért, és ha

ön ezeket elviszi, nem marad neki más választása, minthogy főbe lője magát.«

A türelmem elfogyott. Élesen azt válaszoltam, hogy mondja meg dr. Csánkynak, hogy tőlem kiloccsanthatja az agyát, ha akarja, de úgy gondolom, hogy ez butaság lenne. Tudnia kell, hogy én magam is múzeumigazgató vagyok és biztosíthatom arról, hogy semmi bajuk nem lesz az értékes képeknek. Nem kellett volna említenem, hogy valaha is betettem a lábam egy múzeumba, mert ettől a pillanattól kezdve, míg be nem fejeztük a rakodást, a kis doktor állandóan a sarkamban volt. Én voltam a »kedves kolléga«. Folyamatosan kérdésekkel bombázott, amelyeket a türelmes Madame Ellenlittay próbált lefordítani, anélkül, hogy félbeszakította volna a munkánkat. Végül felsorakoztattuk a teherautókat, és indultunk vissza Münchenbe. Dr. Csánky több hosszú listát adott arról, hogy mit tartalmaznak a ládák, és megkért, hogy írjam alá. Ezt visszautasítottam, és a tábornok feleségén keresztül elmagyaráztam neki, hogy ha veszi a fáradságot, hogy magyarról lefordítja a listát angolra, és elküldi a 3. hadsereg főhadiszállására, akkor össze lehet hasonlítani a ládák tartalmával, és idővel alá lehet íratni a hivatalos ellenjegyzőkkel.

A kis konvojunk hat órakor gördült ki Grassauból. A sarokról kétségbeesetten integető magyarok csoportja ott maradt. Éppen, mielőtt az autópályára fordultunk volna, Leclancher jelzett, hogy álljunk meg. Odajött az autóhoz, és egy üveget tartott a kezében. Gálánsan üdvözölt és azt mondta, hogy innunk kell a sikeres küldetésre. Az üvegben Calvados volt, finom és varázslatos [...] .”[271]

A múzeum anyaga a Collecting Pointban

A műtárgyak akkori állapotáról, valamint az intézményben lévő magyar műtárgyanyag kalandos útjáról legtöbb információt tartalmazó jegyzőkönyvet dr. Hans Konrad Roethel[272] művészettörténész, a CCP munkatársa állította össze 1947. január 9-én.[273]

Az előzményeket illetően ő is dr. Bogyay Tamás 1945. június 1-ei memorandumára hivatkozik, amelyből kiderül, hogy a Szépművészeti Múzeum legfontosabb műtárgyait – beleértve olyan tárgyakat és magángyűjteményeket, amelyeket magyar zsidóktól koboztak el – 1944

végén biztonsági okokból és megóvásuk érdekében Budapestről Szentgotthárdra szállították. Tekintettel azonban a szovjet csapatok előrenyomulására, a Magyar Kulturális Minisztérium{274} 1945. március 30-án arra utasította dr. Csánky Dénes múzeumigazgatót és dr. Bogyay Tamást, hogy a műkincseket szállítsák tovább Szentgotthárdból az ausztriai Admont kolostorába. Ezért másnap, 1945. március 31-én a műtárgyakat két tehervagonba rakodták (jelük: München 29.868 és Belgie 154.592 volt), és elhagyták Szentgotthárdot. Amikor azonban megérkeztek Admontba, nem találtak alkalmas helyet az elhelyezésre, így továbbmentek a bajorországi Staudach–Grassauba, „olyan helyre, ahol várakozhattak a Kulturális Minisztérium további utasítására". A kapcsolat azonban nem jött létre, így a műtárgyakat itt parkoltatták egy mellékvágányon néhány hétig. Amint az a Roethel–Bogyay-féle jelentésből is kiderül, az amerikai katonák 1945 májusában jelentek meg a Staudach–Grassau vasútvonalon, de ekkor még egy jó ideig nem történt semmi. 1945. június 1-én azonban a szerelvényt kísérő dr. Bogyay Tamás, Csonka Ferenc mérnök és Farkas Géza általános iskolai igazgató beterjesztettek egy memorandumot a felelős amerikai katonai parancsnoksághoz, amelyben jelentették, hogy a vagonok nincsenek megfelelő biztonságban és a műtárgyak állapota is aggasztja őket. „Különösen amiatt aggódunk" – írták, hogy az időjárás változás és a vagonok tetejének sérülései komoly veszélyt jelentenek a festményekre, rajzokra és a könyvekre is. A ládákon is láthatók a károsodás nyomait. Ezért sürgősnek tűnik a műkincsek biztonságos helyre való szállítása, vagy ha lehetséges, visszaküldése Magyarországra. Ha egyik sem lehetséges, kérik a katonai kormányzatot, hogy határozzon arról, mi történjen.

Dr. Roethel jegyzőkönyvének második feléből (és Csánky emlékezéseiből{275}) az is kiderül, hogy l945. június 25-én a magyar műkincseket Howe felügyeletével teherautókra rakodták, és a szállítmány (az ő leltára szerint 92 láda) 1945. június 26-án el is jutott a müncheni Central Collecting Pointba.{276} A magyar műkincsek azonban rosszkor érkeztek meg Münchenbe, mert a Collecting Pointba más helyekről érkező műtárgyak dömpingje miatt a magyar műtárgyakat tartalmazó ládákat csak az év végén, vagyis decemberben csomagolták ki. Dr. Roethel jegyzőkönyve szerint az „egyes festmények állapota valóban nem volt túl jó. Raffaello az *Ifjú képmása* című művének

lakkozása (Mu. Nr. 964/3) megszenvedte a szállítást, Greco *Szent András* című képét (Mu. Nr. 964/33) befedte a penész, Jan Lyss *Baccháns-jelenet*én a romlás jelei voltak láthatók a lakkréteg dohossága miatt. Szerencsére a műtárgyak nagy részén nem volt általános vagy súlyos a megrongálódás. Tekintettel a Collecting Point szabályzatára, írja dr. Roethel, a szükséges restaurálásokat elvégezték, minden festményt megtisztítottak a penésztől és a kosztól, a lakkrétegek sérüléseit rendbe hozták. A tárgyak listája a restaurátornál van, aki a beavatkozások részleteiről tájékoztat az CCP jegyzőkönyvében.{277}

A műtárgyakat azonban nemcsak restaurálták, hanem egyenként le is fényképezték, miközben igyekeztek a különböző listákban rendet tenni. Erről dr. von Bock, a kurátorok vezetője informálta Edwin Rae-t 1947. február 13-án,{278} és mellékelte Dr. Walter Tunk{279} ugyanazon a napon írt levelét, amelyben értesíti, hogy a magyar állományból, amely visszaadásra vár (eredetileg 250 rajz), 125 rajzot és a Biblia Pauperum 61 oldalát már lefényképezték. A további grafikák lefényképezéséhez Felbermeyer{280} további különleges papírt igényel, mert amit kapott, az túl szürke eredményt hoz.

40. Johann Felbermeyer Anthonis Van Dyck Cornelis de Vos családja *című képét fényképezi. A háttérben a Louvre-ból származó német* Mária Magdolna *faszobor, valamint a* Pihenő Hermész *márványtöredéke látható, amely Nápolyból került Németországba, 1946. január*

„A Collecting Pointban parancsolni, sürgetni nem lehet, legfeljebb kérni.”

Dr. Oroszlán Zoltán 1947. január 22-én keltezett jelentéséből tudhatjuk meg, hogyan folyt a napi munka a gyűjtőpontban.{281} Oroszlán és dr. Hahn Sándor{282} 1946. október 26-án indult Németországba, hogy a magyar műkincsek hazahozataláról tárgyaljon, de Oroszlán „a körülményes amerikai adminisztráció” miatt csak november közepén ért Münchenbe.{283}

Itt várta dr. Domán Andrea, a Szépművészeti Múzeum segédőre,{284} aki már 1946 szeptembere óta dolgozott a magyar anyagon, és kitűnően tudott angolul. Ekkor már itt volt a korona is, amelyet Rae engedélyével a két magyar muzeológus tanulmányozhatott.{285}

Oroszlán rossz angol kiejtése miatt főként németül tárgyalt Rae-vel, aki éppen akkor került az intézmény élére. A nyelvi nehézségek általában nem okoztak számára problémát. Mint írta: „a Central Art Collecting Pointban mindössze 6-7 tisztviselő volt amerikai, a többi kétszáznál is több alkalmazott mind leigazolt német volt. Németek voltak az egyes delegáltak mellé kirendelt kurátorok, akik az egyes nemzetek anyagáról készített property cardokat nézték át, és általában az anyag kiválasztásában, a listák elkészítésében, a csomagolási jegyzékek összeállításában segédkeztek: németek voltak a restaurátorok, a fényképészek, a tudományos és segéderők, akikkel tárgyalnunk kellett a különböző adminisztrációs ügyekben, és németek voltak a csomagoló munkások is, akik a pakolás nehéz feladatát végezték.”{286}

41. Raffaello Ifjú képmása *című festménye és a műtárgy property cardja*

RAFFAEL

Budapest
Mus.d.bild.K.

Bildnis eines jungen Mannes (5 Abb.)

Öl. Holz; 54x39

F: 964/33 rest.

42. Édouard Manet Gitáros *című rézkarcának property cardja*

MANET, 1861

Guitarrenspieler

Radierung

Budapest
Mus.d.bild.K.

F:940/55 rest.

43. Szinyei Merse Pál Szakállas férfi *című képének property cardja*

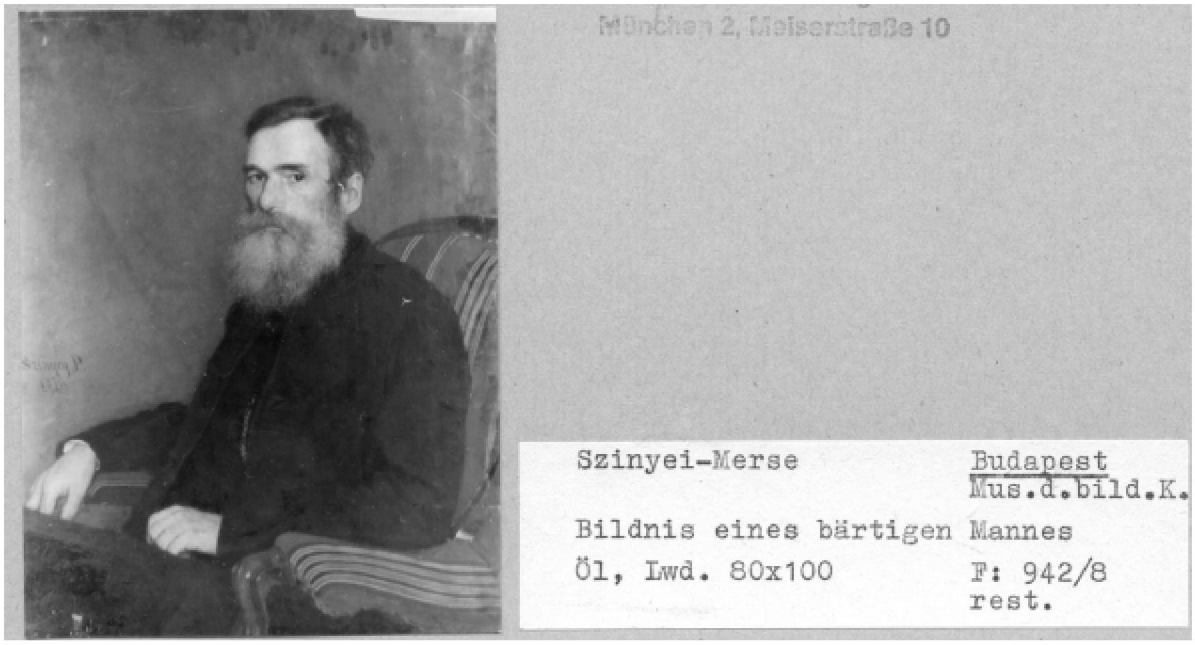

Oroszlán azt is részletesen leírja, hogyan folyt az aprólékos és fárasztó munka az intézményben. Meg volt elégedve a koszttal és a kvártéllyal, bár az bosszantotta, hogy Göring gyűjteményének befutásakor, az abban található tárgyak restaurálását helyezték előtérbe a magyar anyaggal szemben, holott az ő küldetésének legfőbb célja az volt, hogy a műkincsek jelentékenyebb része karácsonyra visszakerüljön Magyarországra. Jelentéséből kiderül, hogy a műtárgyakat – amennyiben igazolható volt hovatartozásuk –, az illető nemzet tárolási területére hordták össze, és hogy a különböző nemzetek kiküldöttei munkájukat (azonosítás, leltározás stb.) egy már korábban benyújtott lista alapján végezték: „Minden tárgyról, amely szerepel az előzetesen benyújtott igénylési jegyzéken, igénylapot. u.n. property cardot kell kiállítani. Ez különböző rovatokat tartalmaz, melyeket az igazságnak megfelelően, abszolút híven és pontosan, angol nyelven kell kiállítani. [...] Tehát, a tárgy összes ismertető és azonosítási jegyei helyet kapnak ezen az igénylapon. Az igénylési lap a kirendelt kurátornak adandó át. Ez azonosítja annak adatait a nagy kartotékgyűjteményben az illető tárgyra vonatkozó adatokkal és azután Mr. Rae rá írja az igénylapra a mindenható »yes« vagy »no« szócskát. Az előbbi a kiadást, az utóbbi a kiadás megtagadását jelenti. Ezután következik a műtárgyak lefényképezése. Műtárgyat csakis akkor adnak ki, ha előzőleg legalább egyszer lefényképezték...”{287}

44. Domán Andrea kollegák körében, müncheni Collecting Point, 1946 késő ősze

Oroszlán megjegyezte még, hogy „A Collecting Point személyzetének egybehangzó véleménye szerint nem volt még nemzet, melynek tárgyai olyan dezolált (elhanyagolt) állapotban érkeztek volna Münchenbe, mint a magyar műkincsek. Ezeket természetesen kezelés alá vették, és így további romlásukat megakadályozták."{288}

A munkát Domán Andreával úgy osztották fel, hogy Oroszlán dolgozta fel a múzeum műtárgyait, Domán pedig a magántulajdonban lévő műtárgyakat és a grafikai anyag fennmaradó részét (mivel ennek egy részét már korábban elvégezte). Megfeszített munkájuk eredményeként december 9-ére már 1200 igénylőkártyával készültek el. Ekkor jött közbe az amerikai dokumentumokban is jelzett körülmény, hogy kifogyott a speciális fotóanyag, amellyel a graikákat Felbermeyerék fényképezték, így ezek csak később kerültek vissza Budapestre.

Dr. Oroszlán, hogy a soron következő fázisokat – a festmények fényképezését, valamint a speciális csomagolást – meggyorsítsa, bevetett minden eszközt, ami a rendelkezésére állt. „Münchenben nem a márka, hanem a cigaretta a legkelendőbb valuta, amiért a müncheniek az ottani feketepiacon mindent meg tudnak vásárolni. Ezekkel buzdítottam tehát munkára a Collecting Point szervezetét, egyúttal kilátásba helyezvén nekik, hogyha a kitűzött napra, december 18-ra elkészülünk a munkával, vendégül fogjuk őket látni."{289}

Ez meg is történt, december 19-én meghívták az adminisztrációs személyzetet és még 16 embert egy „áldomásra".

Oroszlán annyira meg volt elégedve a müncheni Collecting Point munkájával, hogy 1947. január 16-i budapesti rádióelőadásában felvetette, hogy az amerikai megszálló hatóság jóindulatát megörökítendő, köszönetképpen emléktáblát kellene elhelyezni a Szépművészeti Múzeum előcsarnokában. Egyben felkérte az akkori vallás- és közoktatásügyi minisztert, Keresztury Dezsőt, hogy nyilvánítsa ki köszönetét Mr. Rae-nek és a Collecting Point egész személyzetének a gondos tárolásért és kezelésért: „...hiszen e nélkül egész Szépművészeti Múzeumunk világhírű anyagának híján negyedrangú intézménnyé süllyedt volna le."{290}

8. FEJEZET

A műkincsek hazatérnek

SEGÍTŐK A HÁTTÉRBŐL

Domán Andrea mellett dr. Bogyay Tamás is kiemelkedő szerepet játszott a magyar műtárgyak visszaszerzésében. Bogyay, aki minisztériumi titkárként kísérte el a vonatot, a Grassauhoz közeli Egerndachban lakott a feleségével, akivel egy ács özvegyénél béreltek szobát. Hahn Sándornak mesélte, hogy véletlenül ismerkedett meg dr. Wolfgang Lotzcal, a müncheni Central Art Collecting Point egyik német kurátorával 1946 nyarán, aki szintén Egerndachban élt. Bogyay a kis faluból tartotta a kapcsolatot az amerikaiakkal és a magyar hatóságokkal is, miután megtudta Lotztól, hogy van náluk egy „csomó magyar anyag", de nincs hozzá leltár. Lotz elmondta azt is, hogy Thomas Carr Howe műemléki tiszt 81 ládát szállított be a müncheni gyűjtőhelyre, de csak 40 ládát bontottak fel, és a közismert értékeket páncélszekrénybe rakták, ezek között voltak a koronázási ékszerek is. Tájékoztatta Bogyayt arról is, hogy eddig Herzog báró{291} jelentkezett a tulajdonáért, valamint Lord Rothermere-ék, Magyarországról azonban hivatalosan még senki.{292}

1946. július 19-én dr. Edgar Breitenbach, aki állandóan műkincsek után „szaglászott", meglátogatta Bogyay Tamást, és kérte a leltárt, valamint érdeklődött a koronázási kesztyűk hollétéről is. Bogyay ezután készített egy német nyelvű listát, amit július 23-án átadott Frederick A. Pleasantnek, a müncheni Collecting Point igazgatójának. Egy hónappal később egy ládák szerint csoportosított leltárt is átadott, valamint elküldött egy példányt a bajor gazdasági minisztérium jóvátételi osztályának (Wiedergutmachungs- und Wiedererstattungsabteilung), mert április 20-ától életbe lépett a műtárgy-bejelentési kötelezettség Bajorországban.

Bogyay Domán Andreához írt, 1946. augusztus 15-i leveléből kiderül, hogy már 1946 márciusában felvette a kapcsolatot a Németországban

lévő magyar javak felkutatásával megbízott Magyar Anyagi Bizottsággal, amelynek felajánlotta a szolgálatait. Jelentést írt Magyarországra a műkincsek sorsáról a szentgotthárdi összegyűjtéstől a Münchenbe szállítás napjáig, valamint három példányban elkészítette a németországi anyag leltárát.[293]

Bogyay, miután a Szépművészeti Múzeum anyagát kísérő személyzet feloszlott és szétszóródott, csak 1946 júniusában szerzett tudomást arról, „hogy dolgaink a müncheni Central Art Collecting Point őrizetében vannak, és személyes összeköttetést is találtam az intézmény egyik szaktisztviselőjével. E tisztviselő bejelentése alapján a Central Art Collecting Point sietett velem felvenni a kapcsolatot és egyik amerikai tisztviselője személyesen jött le ide Egerndachba, hogy az akkor éppen készülőfélben lévő német leltárfordításból egy példányt és több felvilágosítást kérjen. Mindeddig ugyanis az egykori szállítmány vezetőjétől semmiféle leltárat nem tudtak kapni."[294]

A COLLECTING POINTBA KERÜLT MAGYAR MŰTÁRGYAK JOGI HELYZETE

Bogyay segítségét az amerikaiak később is igénybe vették, de ő ugyanakkor a magyar illetékeseket is tájékoztatta a birtokába jutott információkról.[295]

Domán Andrea tőle értesült arról is, hogy szerinte az amerikaiak részéről mire számíthat és mire nem, valamint felhívta a figyelmét azokra a speciális problémákra, amelyek a magyar műkincsek teljes visszaszolgáltatását jogilag megnehezíthetik. Hogy tudniillik az „amerikaiak az anyagot rendesen elhelyezik (a legértékesebb dolgokat páncélszekrényekben) és hagyják pihenni, amíg a tulajdonos nem jelentkezik. A magyar anyag őket egyelőre tisztára csak a magán igények kielégítése szempontjából érdekli és foglalkoztatja. Ezért van szükségük a nálam lévő leltárra is. Mindenekelőtt azt akarnák megállapítani, hogy mi az állami, és mi a magántulajdon. [...] Mind a német szaktisztviselőknek, mind nekem, az az egyöntetű benyomásunk, hogy az amerikaiak nem látják elvi akadályát annak, hogy a Szépművészeti Múzeum szállítmányából a magántulajdont kiadják, akárhol is lakik jelenleg az illető. Nézeteim szerint itt van az első elég súlyos és megoldásra váró probléma: a Magyarországon található műkincsvagyon nemzeti vagyon volt, tekintet nélkül arra, hogy tulajdonosa milyen

állampolgár volt. Ezért a múzeumi törvény értelmében műtárgyak kiviteléhez az országból külön engedély kellett és a kiviteli engedélyt meg is lehetett tagadni, vagy feltételekhez kötni. Ez különben jóformán minden európai államban így volt. Ha tehát az Egyesült Államok kormánya elismerte a Németországba hurcolt, vagy az akkori kormány rendeletére kiszállított magyar értékeket magyar tulajdonnak, akkor el kell, hogy ismerje a magyar államnak azt a törvényben biztosított jogát is, hogy a nemzeti vagyon csorbítatlan megtartása érdekében műtárgyaknak végleges elidegenítését vagy kivitelét feltételekhez kösse vagy megtiltsa. Ez a jog a magyar államot akkor is megilleti, ha az illető tárgy jelenleg nem is pont Magyarország területén van."{296}

Bogyay nem láthatta előre a jövőt, vagyis azt, hogy azoknak a zsidó származású tulajdonosok, akiknek műtárgyait Csánky utasítására foglalták le, illetve akik önszántukból tették letétbe a javaikat, nagy része meghalt, és ha nem, akkor csak igen nehezen kapták vissza műtárgyaikat, később pedig jött az államosítás. De ez már egy másik és hasonlóan bonyolult történet, amelyet Dunai Andrea és Mravik László kutatásai tártak fel.{297} A Weiss család mindenesetre nem adta fel a küzdelmet, ahogyan ezt számos dokumentum tanúsítja. Végül, mint ahogyan Herzog Alfons megjegyezte a Richard F. Howardhoz, az MFA&A vezetőjéhez írott levelében, a festményeiket visszaszállították Magyarországra, és ez egyúttal azt is jelentette, hogy „örökre elvesztek" számukra.{298}

Levelében Bogyay figyelmeztette Domán Andreát arra is, hogy szükséges lenne a CCP-ben egy hivatalos magyar képviselőre, és ezt a Frankfurtban székelő katonai kormányzóságnál kellene elérni. „A győztes nemzeteknek megvan a módjuk rá, hogy a müncheni raktárban felhalmozott anyagból az őket illető tárgyak kiválasztását és kiadását szorgalmazzák. Ezeknek ugyanis a müncheni Military Government által akkreditált képviselőik vannak a Collecting Pointnál, általában katonák, többnyire századosi rangban, akik mellé még egy szakértő van beosztva. A Collecting Point ezeknek köteles megadni minden adatot és felvilágosítást. Nekünk, magyaroknak semmiféle hivatalos külképviseletünk itt nincs, még egy konzulátusunk sem, mint pl. az élelmesebb románoknak. Nincs tehát senki, aki megkívánhatná, hogy az egész itt őrzött magyar anyagot számba vétesse."{299}

Bogyay segített Dománnak a különböző leltári megjelölésekben való kiigazodásban is. Deák Ébner Lajos *Női fej* című képe kapcsán például így igazítja el Dománt: „Ennél nem a szentgotthárdi leltár sorszáma (358), hanem a nem múzeumi (zsidó) műtárgyaknál használt fiktív leltári szám van ceruzával a vakrámára ráírva: 6664. Szentgotthárdon ugyanis olyan sokáig tartott és olyan körülmények közt folyt a leltározás, illetve jegyzékbe vétel, hogy bizony hiányzik a képek egységes és következetes megjelölése. A cél az volt, hogy azonossági jel legyen a képen, amire ez a szám, a kép tárgyának, anyagának és méreteinek megadásával együtt, azt hiszem, elegendő."[300]

Oroszlán Zoltán és Domán megkérdezték Bogyayt, hogy miért hagyta el Budapestet, és mit keresett a szállítmány körül? Kérdésükre Bogyay, először talán bizalmatlanságból, német nyelven válaszolt, amelynek az volt a lényege, hogy mivel nem kapott katonai kiképzést, úgy gondolta, hogy mint szakember jobban tudja segíteni a minisztérium munkáját. „Hogy ezt jól gondoltam-e, az egy másik kérdés, de minden rendelkezésre álló eszközzel igyekeztem a művészeti és művészeti értékkel bíró tárgyakat a rombolástól megmenteni számunkra és az európai kultúra számára is. Ennek következményei az én személyes sorsomra nézve, nem éppen szerencsések [...]."[301] A leveléből nem derül ki, hogy a nyilas párt tagja lett volna, de az a tény, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium alkalmazásában ilyen feladatot bíztak rá, valószínűsíti, hogy a pártban volt támogatója.[302]

A fiatal Bogyay Tamás, aki a középkori magyar művészeti kutatás nagy reménysége volt,[303] jól gondolta, hogy ez a választás egész életére kihat majd. Bár egészen 1949-ig segítette a magyar restitúciós bizottság munkáját – többnyire minden ellenszolgáltatás nélkül –, a közben uralomra jutott kommunista hatalom nem kívánatos személyként kezelte.[304] Megrágalmazták a magyar nép műkincseinek elrablásában való részvétellel, később amerikai kémnek tartották. A vele készült interjú, amelyet 80. születésnapja alkalmával készítettem Münchenben, 1989-ben, nem jelenhetett meg, annak ellenére, hogy a cikk főként a román kori templomokról és más középkori kutatásairól szólt.[305]

45. Bogyay Tamás és Kovács Ágnes, Müncheni Magyar Intézet, 1989. június

A SZÁZMILLIÓ DOLLÁRT ÉRŐ MŰKINCSVONAT HAZAÉRKEZÉSE

Hahn Sándor mint a Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság vezetője és amerikai részről Edwin C. Rae 1947. április 22-én írta alá az általános visszaszolgáltatási feltételeket tartalmazó jogi nyilatkozatokat. Az úgynevezett Műkincsvonat azonban, amely a Szépművészeti Múzeum műtárgyainak nagy részét tartalmazta, már 1946. december 23-án 9 órakor begördült a Keleti pályaudvarra. A jegyzőkönyv szerint az eseményen népes küldöttség volt jelen: dr. Jeszenszky Sándor miniszteri biztos, Genthon István, a Szépművészeti Múzeum igazgatója, dr. Lőrinczy Szabolcs miniszteri tanácsos, Moranek László tanügyi tanácsos, Hahn Sándor, Halmay Zoltán a hazahozatali bizottság részéről, Mátyás János rendőrőrnagy, Czibor Ernő, a MÁV főraktárnoka és Eisler Aladár szállítmányozási vállalkozó. A ládákat Eisler bútorszállító autóira rakodták, a szállítmányt pedig, amely 1 órakor érkezett meg a múzeumba, lovasrendőrök kísérték.

A 75 láda kicsomagolása 1946. december 27-től 1947. január 7-ig tartott. Az 1946. decemberi 31-i bontás során Murillo-, Szinyei-, Lenbach-, Munkácsy-képek, olasz és németalföldi mesterek művei, valamint számos, a Wolfner-gyűjteményhez tartozó festmény került ki a ládákból.{306}

A műkincsek hazajövetele jó propaganda volt az új kormány számára, ezért jó előre beharangozták az eseményt. A jól értesült *Képes Figyelő* munkatársa azt is tudni vélte, hogy már november végén itthon lesznek „legdrágább műkincseink" Münchenből. A cikk összefoglalja a műkincsek útját a Collecting Pointig. Azt is megemlíti, hogy Münchenben a képeket restaurálják, lefényképezik és külön kartotékot készítenek róluk. Dr. Rátkai szerint „727 kép és szobor, valamint hatszáz rajz várja a hazahozatalt a porcellánokon kívül", és megemlít egy Giorgione-képet is, amelyért békeidőben egy gyűjtő két Tizian-festményt és azon kívül még 8 millió dollárt ajánlott fel. A szerző a műállomány értékét 100 millió dollárra értékelte, és a cikk végén felvetette Csánky Dénes háborús bűnösségének kérdését is.

A *Népszava* híradása szerint háromhavi gondos osztályozás és csomagolás után, szovjet, amerikai és magyar kísérettel érkezett meg

Budapestre az a különvonat, amely Münchenből, az amerikai zónából a Szépművészeti Múzeum Nyugatra hurcolt műkincseit hozta haza. A szállítmánnyal összesen 1010 műkincs érkezett, amelyet egyenesen a Szépművészeti Múzeumba vittek. A szállítmányt kísérő Nyárády Miklós pénzügyi államtitkár szerint a hazaérkezett műkincsek értéke körülbelül 100 millió dollár. Valamennyi műkincset gondosan átvizsgálnak, mivel 1944-ben nyitott gépkocsikon vitték ki őket az országból s útközben többször megáztak.{307}

Hahn Sándor nem túl szakszerű felsorolása szerint a kivitt anyag 747 képből, három láda grafikából és három szoborból állt. Külön kiemelte a képek közül Raffaello *Esterházy-Madonnáját*, Piombo *Férfiarcképét*, Rembrandt *Rabbinusát* és *Szent József álmát*, Correggio *Madonnáját*, valamint francia impresszionista képeket, Cézanne és Manet festményeit. A magyar művek közül Szinyei *Majálisát*, Paál László képeit és Munkácsy 18 vázlatát említette meg. „A három láda rajzokat, metszeteket tartalmazott. Teljes Rembrandt és teljes Dürer sorozat volt bennük. De köztük volt egy Leonardo da Vinci is. És magában foglalta a 300 darabból álló Majakovszky-féle gyűjteményt is."{308} A hazahozott műtárgyak között három szobor is volt: a legfontosabb Leonardo da Vinci kis bronz *Lovasa* volt, a másik egy olasz bronz, *Európa a bikával,*{309} a harmadik pedig Szent Katalin fából faragott alakja. Hahn szerint az amerikaiak „csak" 80 millió dollárra becsülték a Szépművészeti Múzeum Münchenbe hurcolt műkincseinek értékét.

Hahn, aki 1946 karácsonyán az amerikai kormányzó, Lucius D. Clay tábornok engedélyével, Bécsen keresztül hazakísérte a szállítmányt, úgy látta, hogy Genthon István, a múzeum igazgatója „őszinte köszönetét" nyilvánította ki Edwin C. Rae kapitánynak, aki szerinte mindent megtett a műkincsek visszaadása érdekében. Szerinte az első szállítmánnyal 640 festmény és szobor ment vissza, de 71 képet Rae visszatartott, mert sérültek voltak.{310}

AZ EZÜSTVONAT HAZAÉRKEZÉSE ÉS AZ ELTŰNT MŰTÁRGYAK LISTÁJA

A Collecting Pointban visszatartott műtárgyak az úgynevezett Ezüstvonattal kerültek haza 1947 áprilisában. A nyolc ládát április 25-én és 28-án bontották fel. Ezekben volt a múzeum teljes grafikai gyűjteménye, mint Jeszenszky Sándor írta jelentésében:

„...a Szépművészeti Múzeum grafikai gyűjteményéből 1944-ben Nyugatra szállított graikai anyag épen és hiánytalan újból a Múzeum birtokában. Például XIX. századi francia művészek rajzait magában foglaló Majovszky gyűjtemény, az olasz XV. századi firenzei rézmetszetek, Leonardo, Raffaello rajzai. A német mesterek Dürer, Schongauer rézmetszetei, a magyar mesterek művei, a Biblia Pauperum és az elveszettnek hitt, és unikumnak számító reneszánsz játékkártya lapjai is. Emellett faszobrok, festmények, a múzeum tulajdonai, valamint huszonhárom magángyűjteményekbe tartozó műtárgy. Például a Herzog gyűjteményből 9, Festetich gyűjteményből 4, Wolfner gyűjteményből 3, valamint Szegedi Múzeum és más gyűjtők egy-egy műtárgyai. Az ezüst vonat hozta vissza Dobay Aurélné két ládát megtöltő fayance gyűjteményét, amelyet egykor múzeumi letétbe hagyott Csánkynál, ezek közül egy ládányi összetört az 1944. decemberi szállítási baleset alkalmával."{311}

46. A Képes Figyelő *1946. decemberi száma a hazaérkező műkincsekről*

November végén hozzák haza
legdrágább műkincseinket Münchenből

Pár nappal ezelőtt bizottság utazott Münchenbe, hogy hazahozza a Szépművészeti Múzeum felbecsülhetetlen értékű műkincseit, amelyeket *Csánky Dénes*, ennek a nagyhírű intézménynek nyilas főigazgatója magával hurcolt. *Hoóz Sándor* fővárosi tanácsnok, akinek legutóbb a tűzoltókocsikat és Budapest több autóját sikerült hazahoznia *nyugatról*, németországi tárgyalásai során a Szépművészeti Múzeum kiszállított anyagát is felkutatta. Tárgyalt erről a kérdésről *Ngrády* Miklós államtitkár is és az ő előkészítő tanácskozásainak eredményeképpen már *csomagolják is Münchenben a Szépművészeti Múzeum hatalmas értékeit*. Hármas bizottság tartózkodik ezúttal szerinte Münchenben, hogy a hazaszállítással kapcsolatos problémákat megoldja.

A Szépművészeti Múzeum anyaga rendkívül

kalandos úton jutott el Münchenbe és valóságos isteni csodák segítségével menekült meg a teljes pusztulástól.

Az egymillió lakosú bajor fővárost, Münchent szinte teljesen összebombázták a szövetséges repülők. Teljesen elpusztult például *a két híres Pinakotéka*, a bajor szépművészeti múzeum, ahol Németország legértékesebb festménygyűjteményét zsúfolták össze.

A németek minden elfoglalt országból ide szállították az elrabolt képeket és szobrokat.

a háború folyamán a legkülönbözőbb területekről összerabolták. Összesen százhetvenkilenc műértő és restaurátor foglalkozik a festmények tulajdonjogának megállapításával és a restaurálással. Azt nem sikerült megállapítani, hogy hány műtárgy hiányzik, csak annyi bizonyos, hogy

Csánky Dénes egy SS-tisztnek egy láda porcellánt adott ajándékba.

Nagyértékű műtárgyak voltak ebben a ládában, amelyet Csánky Dénes szerint azért kellett odaajándékozni, hogy ez az SS-tiszt engedje meg a műtárgyak tovább szállítását. Az amerikaiak minden képet restaurálás előtt gondosan lefényképeztek és külön kartotékot is készítettek. Ha valahonnan Németország területéről újabb képszállítmány érkezik, meghívják az érdekelt országok képviselőit, hogy megállapítsák: kié a kép?

Most Magyarország van soron.

A berlini szövetségközi katonai parancsnokság az elmult héten értesítette a magyar kormányt, hogy műtárgyait hazaszállíthatja. Összesen 727 kép és szobor és mintegy hatszáz rajz várja a hazahozatalt, a porcelánokon kívül.

Hazakerül például egy Giorgione-kép, amelyért békében az egyik külföldi múzeum két eredeti Tizián-képet és azon kívül még 8 millió dollárt ajánlott fel.

Rembrandt: Az öreg rabbinus

Szinyei-Merse Pál: Majális

Münchenbe került ugyil a magyar Szépművészeti múzeum értékes képgyűjteménye is, amelyet a nyilas főigazgató Csánky Dénes vasúti vagonokban szállított 1944 novemberében először Szentgotthárdiba, majd három hónap mulva rendkívüli kalandok után Délbajorországba jutott és pedig a Chimsee partján lévő Grasaubа. Egy darabig itt feküdt az egész kép- és szoborgyűjtemény, majd Németország teljes leveretése után az amerikaiak biztonságba helyezték ezt a hatalmas értékű anyagot a münchení, teljes romokban heverő Königsplatzon csodálatos véletlen folytán épségben maradt SS-épületben.

A képek egy részét sietve restuaralni kellett. Ebben a münchení épületben van egyébként elhelyezve a Németország különböző részeiből összeszedett francia, belga, holland, orosz és egyéb képek gyűjteménye is, amit a németek

Rafael Madonnája megközelitő becslés szerint másfél milliő dollárt ér.

Szerepelnek a hazakerülő műkincsek között Rembrandt, Murillo, Piombo, Jordaens, Greco, Verocchio, Tizian, Van Dyck, Rubens, Pizaro, De la Croix értékes alkotásai, de itt találjuk Szinyei-Merse „Majális" és „Pacsirta "című képét is, *Munkácsy* Mihály tizennyolc festményét, köztük az „Ujoncozást" és a Miltonhoz készített vázlattanulmányt. A hazakerülő műkincsek értéke megközelíti a százmillió dollárt.

A Münchenbe hurcolt képek hazaszállítására legkorábban november végén kerülhet sor. Legalább három hétig tart ugyanis a csomagolás. *A restaurálási és csomagolási költségek a magyar kormányt terhelik*, a szállítási költségek a német jóvátétel számlájára esnek.

Egyébként Csánky Dénes a Szépművészeti Múzeum volt nyilas főigazgatója gondtalanul és háborítatlanul él Grassauban. Képeket fest. Ebből él. *Csánky nem háborús bűnös?* Ugylátszik nem, eddig még nem kérték őt ki az amerikaiaktól.

Br. Bátki Károly

MINDEN ESTE
PERTIS JENŐ
csodás, hűlő muzsikája mellett vacsorázhat a
SZIKSZAY ÉTTEREMBEN
BUDAPEST, IV., SEMMELWEIS-UTCA 7.
POLGÁRI ÁRAK!

KÁVÉHÁZ
BIARRITZ
ÉTTEREM
RADICS GÁBOR
JAZZ-EGYÜTTESE
MŰSOR TÁNC

Kulacs-vendéglő Miksa-utca 11
Magyar-szobában: Berkes Józsi | Kulacs-szobában: Seress Rezső
Kulacs-vacsorák. Szerény árak. Kitűnő borok

Szereti a szépet? Vegyen HOFFMANN-nál egy képet
HOFFMANN-képszalon IV. GERLÓCZI-utca 5

47. Benczúr Gyula: Tisza István portréja, *property card*

Szeged
BENCZUR, Gyula ~~Budapest~~
Museum

Bildnis des Tisza Kálmán

Öl, Lwd. 99,5x143,5 F: 944/1
rest.

48. Éduard Manet grafikai munkái, property card

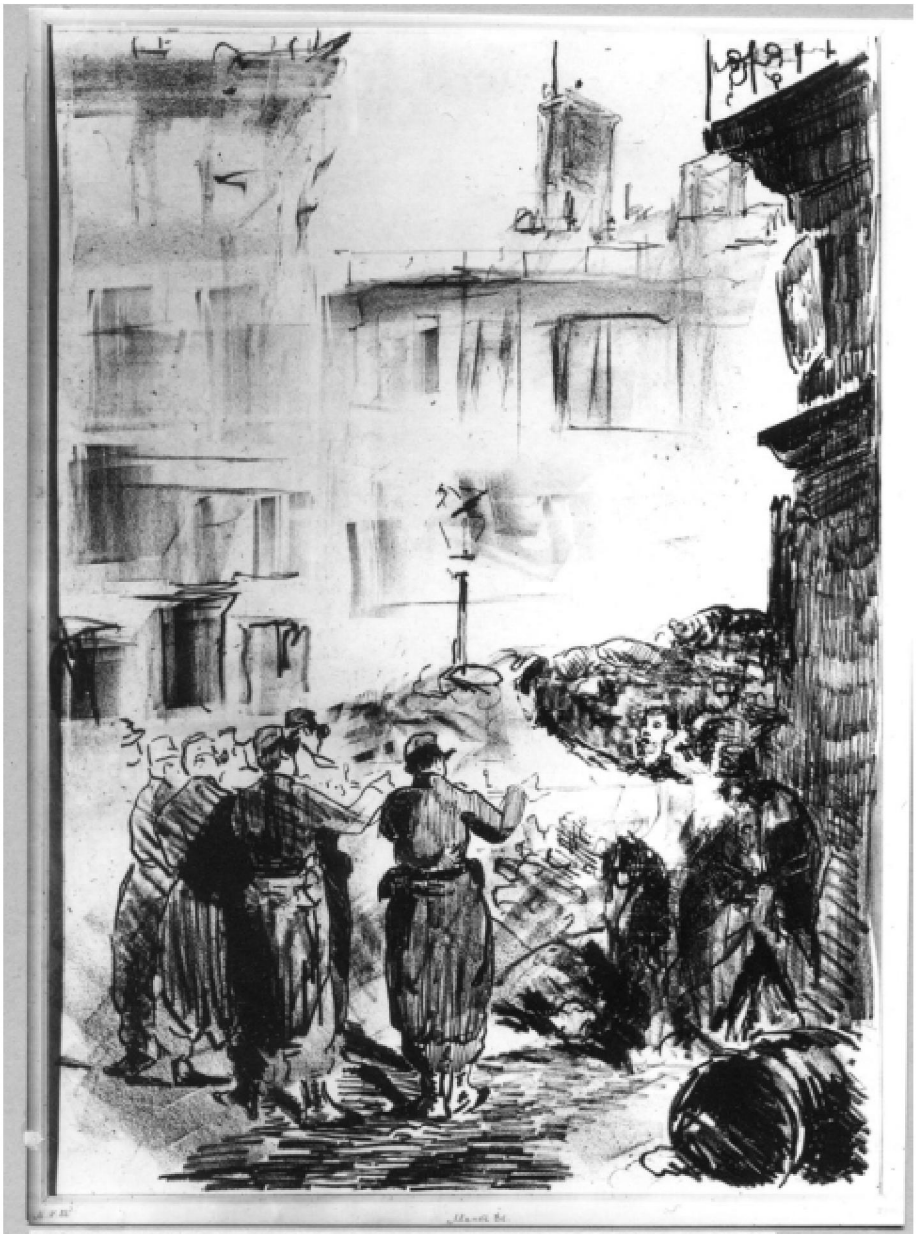

MANET, Ed.

Die
Barrikade

Lithogr.

Budapest
Mus.d.bild.K.

F: 940/287
rest.

MANET

Budapest
Mus.d.bild.K.

Barricade und Skizze dazu (Rücks.)

Aquarell, 46x32,7

F: 940/160
rest.

MANET

Budapest
Mus.d.bild.K.

Rue de Berne

Ind. Tinte, 19x35,5

F: 940/223
rest.

49. Székely Bertalan: Rómeó és Júlia, *property card*

SZÉKELY, Bertalan Budapest
Priv. Slg.

Studie für Romeo und Julia (Zeichn.)

Kohle; 59,5x44 F: 935/1 rest.

50. Szinyei Merse Pál: Faun, *property card*

SZINYEI-MERSE, Pál
Budapest
Mus.d.bild.K.
Flöteblasender Faun
Öl, Holz; 33,5x22,5 cm.
F: 904/42

A MŰTÁRGYLISTÁK ÖSSZEOLVASÁSA. ELTŰNT MŰTÁRGYAK

Jeszenszky Sándor, a miniszterhez írott beszámolójában felsorolja azokat a műtárgyakat is, amelyek hiányoztak a Műkincsvonat és az Ezüstvonat bontási jegyzőkönyveiből, amikor összevetették őket a Csánky-féle műtárgylistával. A hiányzó darabok között szerepelt Rembrandt *Kálvária szentekkel* című olajfestménye, Bazzani, Bronzino, Bartholomeus de Bruyn egy-egy képe, egy velencei Krisztus-kép, két faszobor, valamint Szinyei *Tutzingi séta* című műve, Wolffner Gyula tulajdona. „Ez a szentgotthárdi veszteség valószínűleg abból származik, hogy amikor 1944 húsvétján Csánky a Szentgotthárdról a Németországba szállítandó anyaggal, 80 ládával útnak indult és 52 ládát, mert nem fért a vaggonba hátrahagyott, 20 láda már elszállításra készen a kolostor udvarán maradt. Ezeket nem vitték vissza óvóhelyre és az egész orosz inváziót az udvaron vészelték át. A Múzeum kiküldöttei a helybeli kommunista párt helyiségében találták meg felbontva. Ez alkalommal veszhetett el Szinyei: »Vitorlás a Starnbergi tavon« című kisméretű festménye is, amely a múzeum tulajdona volt.”{312}

Csánky emlékiratában megemlítette, hogy egyes műtárgyakat Rajniss Ferenc és Szálasiék „kiemeltek” a szentgotthárdi anyagból, amelyeket később az amerikai hatóságok lefoglaltak, és amelyeknek a jegyzékét ő átnyújtotta Granville hadnagynak. Ezekből semmi nem került elő, és semmiféle nyom nem maradt fent arról, hogy mik is voltak ezek a műtárgyak. Mravik feltételezése szerint Josephine császárnő Biennais által készített híres „ananászkészletét” nem Granville hadnagy, hanem feltehetően az amerikai tábornoki karból valaki más „mentette” meg. Ezenkívül feltételezhető, hogy egyes amerikai tisztek mohóságának estek áldozatul más, Magyarországról indított vagonok is, amelyek szintén iparművészeti tárgyakat szállítottak, de nem tartoztak a Szépművészeti Múzeum állományába. Hahn Sándor emlékei szerint az Ezüstvonattal 340 metszet és rajz, valamint 62 klasszikus festmény (köztük 5 Greco) jött vissza.

Eredetileg a Szépművészeti Múzeum tulajdonában voltak azok a festmények is, amelyeket a Német Birodalom vezetőinek ajándékozott a

magyar kormány. A már említett Szinyei Merse-képet, a *Vénasszonyok nyará*t, Horthy Miklós kormányzó vitte magával németországi látogatása alkalmával, amikor Adolf Hitlernek ajándékozta. A műtárgyat 1938. augusztus 19-én adták át, és ez év október 15-én törölték a múzeumi leltárból. A magyar állam egy metszettel ajándékozta meg Fritz Werkmeister távozó német követségi tanácsost is, de Herzinger *Ofen und Pest* című metszete több példányban is megvolt a múzeumban, és csekély értékkel bírt. Nem volt azonban ilyen olcsó Franz von Lenbach Otto von Bismarchot ábrázoló portréja, amelyet Joachim von Ribbentrop német birodalmi külügyminiszter kapott ajándékba, amikor 1942 januárjában látogatást tett a budapesti Szépművészeti Múzeumban. Csánky Dénes a kép értékét 10 000 pengőben határozta meg, amelyet a múzeumnak a Magyar Királyi Miniszterelnökség térített meg. A festményt dr. Bárdossy László miniszterelnök ajándékozta a műkedvelő külügyminiszternek, aki ezen felül dr. Hóman Bálint óhajára, ráadásként egy Edvi Illés Aladár-festményt is ajándékba kapott, amelynek ezer pengő volt az értéke.

A német birodalmi vezetők közül Hermann Göring sem maradt ki a magyar kormány nagyvonalú ajándékozásából. 1943 elején Kállai Miklós miniszterelnök érezte úgy, hogy egy műalkotással kell kedveskednie a birodalmi marsall 50. születésnapja alkalmából. A miniszterelnökség ez alkalommal három kép közül választhatott: Franz von Stuck *A tavasz,* A. Pettenkofen *A szolnoki vásár* és Adam Franz *Sétalovaglás* című festményei közül. Végül ez utóbbi mellett döntöttek. A kép értékét 30 000 ezer pengőben állapították meg, amit a Miniszterelnökség a kép átvételekor azonnal kifizetett.{313}

51. Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter látogatása a Szépművészeti Múzeumban, mellette Bárdossy László, bal szélen Hóman Bálint, jobbra Csánky Dénes, 1942

52. Nyárády Miklós pénzügyminiszter és Key altábornagy a SZEB a Visszaszolgáltatási Bizottság búcsúestélyén Key altábornagy mellett Tildy Zoltánné

Ezek a festmények külön történetet alkotnak a háború utáni magyar restituciós követelések kissé komikus történetében, és a magyar illetékesek minden igyekezete ellenére sem kerültek vissza a múzeum tulajdonába, főként azért, mert nem kényszer hatására, hanem ajándékként kerültek Németországba.{314}

AZ OROSZ-AMERIKAI VISZONY MEGROMLÁSA

Hahn visszaemlékezéséből tudjuk, hogy amikor az Ezüstvonat megérkezett a Keleti pályaudvarra, óriási ünnepélyes fogadást tartottak, amelyen jelen volt Arthur Schoenfeld amerikai követ, George H. Weems tábornok, szovjet részről Morozov és Ljovuskin tábornokok, valamint a magyar kormányt képviselő Nyárádi Miklós, Gerő Ernő és Vas Zoltán. „Szép szavak, bíztató kijelentések hangzottak el, de nem tudták elfojtani a már élesedő amerikai-szovjet viszonyt, melynek egyik eleme éppen a magyarországi helyzet romlása volt."{315}

Az amerikai katonai kormányzat a Magyar Visszaszolgáltatási Bizottságot egy évvel később, 1948. április 15-én, válaszul egy barátságtalan magyar lépésre, kiutasította Németország amerikai megszállási övezetéből. Ezután különböző magyar emigráns szervezetek igyekeztek a magyar javak nyomára bukkanni, illetve a visszaszolgáltatásukról gondoskodni, de a hivatalos restitúciós igényt ettől fogva már Magyarországról kellett benyújtani. Mivel azonban a diplomáciai kapcsolatok megszakadtak, ez igen nehézkessé vált.

Így nem meglepő, hogy az a bizonyos, Oroszlán által javasolt emléktábla, amely az amerikai hadvezetés és a Collecting Point munkatársainak mondott volna köszönetet, soha sem készült el.

A müncheni Collecting Point ezután még sokáig tovább végezte korántsem konfliktusok nélküli munkáját, miközben a többi kisebb gyűjtőpontot fokozatosan bezárták. 1949 októberére már „csak" 10 800 tárgy marad az intézményben, és a fölöttük lévő rendelkezési jogot az amerikai hatóságok átruházták az akkori bajor miniszterelnökre. Ezek közül a linzi múzeum számára elrabolt műtárgyak, valamint a bécsi mester, Rudolf von Alt Martin Bormann gyűjteményébe tartozó tizenkét festménye és 598 grafikája voltak a legértékesebbek. De itt volt még többek között Göring 339 üveg finom borból és likőrből álló

gyűjteménye, amely szintén kapott müncheni számot és property cardot. Az italok nagy részét a bajor állami kancellária kapta meg számla ellenében, az eltűnt 23 üveg kártyáján pedig, amelyen az állapotot kellett feltüntetni, ez állt: „Na, ja!”

Függelék

Az angol nyelvű dokumentumokat az Egyesült Államok washingtoni levéltárából (NARA, M.1947. Ardelia Hall Collection, General Records 1945–1952. [AI, Entry 492 M1947. Roll 00008]. www.archives.gov/research/holocaust/finding-aid/military/reg-260-3.html), a Szépművészeti Múzeum Központi Irattárából és a Magyar Országos Levéltár témához kapcsolódó irataiból válogattam. Az angol szövegek tartalmát vagy fordítását időnként a fő fejezetekben közlöm, jelölve, hogy az eredeti hol olvasható, illetve honnan származik.

A Szent Koronával és a Szépművészeti Múzeummal kapcsolatos szövegek időrendi sorrendben (1945, 1946, 1947) követik egymást. Ugyancsak forrásként kezeltem Hahn Sándor *A Szent Korona útja és sorsa* című 1984-ben New Yorkban megjelent könyvét. Hahn személye döntő fontosságú volt a háborút követő restitúciós folyamatban, mivel ő volt a Magyar Visszaszolgáltatási Misszió vezetője 1946-ban. Tárgyalt Münchenben a katonai kormányzat megfelelő szervével (OMGUS), és ő azonosította a Collecting Pointban a Szent Koronát és az amerikai hadsereg kezére került többi magyar vonatkozású műkincset, melyeket a németek raboltak el a zsidó származású magyar állampolgároktól, illetve Szálasi Ferenc nemzetvezető megbízásából vittek külföldre.

Források és dokumentumok jegyzéke 1945–1947

1945

A MAGYAR SZENT KORONÁVAL KAPCSOLATOS DOKUMENTUMOK

1945/1. William W. Quinn ezredes memoranduma (HEADQUARTERS SEVENTH ARMY office of the A.C. of S, G-2) a 7. Amerikai Főparancsnokságnak (A. C. of S., G-5.), amelyről az MFA&A tisztje, James Rorimer is kapott másolatot,
1945. június 10.

Leírja, hogy a koronaládát, valamint az azt kísérő koronaőröket és egy ezredest átvitték a 7. hadsereg kihallgatóközpontjába. A kihallgatás folyamán kiderült, hogy a láda kinyitásához szükséges kulcsok nincsenek a birtokukba, ezért a láda tartalma nem ismert.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

File - Ant Rec'd by 7-A

Copy H. Rosimer
HUNGARIAN CROWN

COPY

HEADQUARTERS SEVENTH ARMY
Office of the A. C. of S., G-2
APO 758 US Army

COPY

LEP/hek

10 June 1945

10

MEMORANDUM :

TO : A. C. of S., G-5
Headquarters Seventh Army
APO 758, US Army

1. Attention is invited to the announcement made in G-2 Periodic Report No. 267, 9 May 1945, of the acquisition of a chest alleged to contain the crown and/or crown jewels of Hungary. This chest was brought to the Seventh Army Interrogation Center by the Hungarian officials whose apprehension was announced in the same report. Accompanying the chest were its traditional guards consisting of one Hungarian Colonel and 12 enlisted men. Of these, the Colonel and 4 of the enlisted men were retained and the remainder returned to prisoner of war channels. Since that time the chest and the guards have remained at Seventh Army Interrogation Center.

2. From interrogation it has been learned that none of the persons in whose custody the chest arrived, had the necessary keys to permit it to be opened, nor have any persons possessing such keys since been apprehended. The chest has therefore never been opened to ascertain its actual contents.

3. Because of the international implications of this chest and the traditions associated with its accompanying guard, it is believed desirable to dispose of the chest pending its ultimate return to a legitimate Hungarian government, in such a manner as to permit simultaneous accomodation of the chest and the guard personnel.

4. It is suggested that you may wish to take this matter up through appropriate channels with 12th Army Group in order to obtain further instructions as to its disposition. In the meantime, on the advise of Colonel Rowe of your section, the chest is being kept under guard at Seventh Army Interrogation Center.

WILLIAM W. QUINN
Colonel, G. S. C.,
A. C. of S., G-2

1945/2. Pajtás Ernő ezredes, koronaőr nyilatkozata a koronaékszerek átadásáról 1945. augusztus 1.

Pajtás ernő, aki 1937 óta a koronaőrség ezredese, elismeri, hogy átadta a koronaládát, amely tartalmazta szent István koronáját és koronázási jelvényeket.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

I, the undersigned, since 1 Aug 1937 with the Royal Hungarian Crown Guard, since 1 Jan 1943 its appointed Commandant and as such entrusted with the guarding and protection of the Royal Hungarian Crown, declare and certify that the iron box - the so-called Crown Box - contained the following:

1) The Holy Crown of St Stephan
2) The Scepter
3) The Gold State Apple, and
4) The Coronation Saber, also called St Stephan's Saber.

The box also contained an empty red medallion box (for the Hungarian Signum Laudis)

1 August 1945

/s/ v. PAJTAS, Ernst

/v/ v. PAJTAS, Ernst, Col
Commandant of the Roayl
Hungarian Crown Guard

1945/3. Paul Kubala őrnagy nyilatkozata a 7. Amerikai Főparancsnokság Kihallgató Központjának (SEVENTH ARMY INTERROGATION CENTER, US. ARMY APO 758.)
1945. augusztus 2.

Paul Kubala őrnagy nyilatkozata a koronaláda tartalmáról, Pajtás ezredes hamis állításáról, miszerint a koronaékszerek a ládában vannak. Ez nagyon kínos volt a 7. hadsereg számára, mert már elterjedt híre, hogy magyar Szent Korona az ő őrizetük alá került. A későbbi eseményekről is nyilatkozik: Pajtás ezredes és két amerikai az éj folyamán kiásták a koronázási jelvényeket és a koronát, és behozták a parancsnokságra, ahol megtisztították őket az őrnagy fürdőkádjában. Felmerül Granville hadnagy neve is, aki megszerezte a ládák kulcsait, és felnyitotta, de üres volt stb.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

SEVENTH [redacted]Y INTERROGATION CENTER ([redacted])
APO 758 US ARM[redacted]

HI

2 August 1945

S T A T E M E N T

On or about 7 May 1945, an ancient box was delivered to the Seventh Army Interrogation Center by Col PAJTAS and twelve guards of the Hungarian Army.

Col PAJTAS stated, upon delivery of the box to me, that the box contained the Holy Crown of St Stephan of Hungary. The Colonel stated further that he must remain with the crown inasmuch as he was the official custodian and guardian. Upon being questioned as to the whereabouts of the keys to the box, the Colonel stated that originally the keys were distributed among three people, but that they had all been acquired by Prime Minister SZOLLOSI. I presented this picture to Col Quinn, the former A C of S, G-2, Seventh Army, and was instructed to make every effort to obtain the keys. 2nd Lt Granville of this organization was assigned the task of interrogating all Hungarian nationals that could have had knowledge as to their location. In the meantime I made several unsuccessful efforts to turn the box over to proper authorities.

On or about 24 July, Lt Granville succeeded in obtaining the keys and the box was opened in the presence of Lt Granville and Capt Zoller and was found to be empty. I immediately called for Col PAJTAS and asked him for an explanation. Col PAJTAS then explained to me that he knew that the box was empty all the time, having personally removed the crown, the scepter and the Holy Apple and buried them in accordance with instructions. I pointed out to the Colonel that he had placed me in an exceedingly difficult position inasmuch as the whole world knew that the box was in the possession of the Seventh Army, whereupon Col PAJTAS volunteered to go after the Crown at once.

In the meantime, 2nd Lt Andrews of this organization, who had entered into the room, volunteered to go with the Colonel. I agreed first to let them go, then changed my mind so that I might contact the A C of S, G-2 beforehand and therefore forbade Lt Andrews and Col PAJTAS to go. I made four efforts that night to contact Col Perry by phone. The following day about noon, as I was writing a letter to Col Perry, Lt Andrews and Col PAJTAS stepped into the room with the statement that they had left quietly the night beofre and now returned with the crown. An old mud-covered gasoline drum was brought into the room. The drum was then chiseled open by Col PAJTAS and three very muddy and deteriorated leather covered boxes removed therefrom. These boxes were falling apart. The crown, scepter and Holy Apple were then carried to my bathroom where all mud and dirt was washed off. This operation was performed by Col PAJTAS and myself. We then placed the items on the floor to dry. After all the items were dried thoroughly, they were then placed into the original box. The sword of St Stephan had never been removed but was in another container in the original box. The box has since this date not been opened.

PAUL KUBALA
Major, MI

A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUMMAL KAPCSOLATOS DOKUMENTUMOK

1945/4. Dr. Oroszlán Zoltánnak, a Szépművészeti Múzeum ideiglenes vezetőjének jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum elnökéhez, valamint az e témakörhöz tartozó iratokról készült jegyzetek.{316}
1945. február 27.

13/1945
Elnök Úr!

Február hó 26-án szóban közölt rendelkezése értelmében az ideiglenesen vezetésemre bízott Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állapotáról szóló rövid összefoglaló jelentésemet a következőkben terjesztem elő:

A) Épületkárok:
A múzeum épülete aránylag nem szenvedett helyrehozhatatlan károkat. Ezt a múzeum részéről Nemerkényi János műszaki tanácsos, valamint a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnöke által kiküldött Soós Aladár műépítész is megállapították. A legfontosabb és minél előtt végrehajtandó munkálat a múzeum üvegtetejének befedése lenne, ahol a kárt 30-40%-osra becsülhetjük. Az üvegtető hasadékain keresztül szabadon ömlik be az eső a múzeum épületébe, feláztatja és hullámossá teszi a linóleum padlózatot, amely így súlyosan szenved és anyaghiány miatt előreláthatólag hosszú hónapokon keresztül nem lesz javítható. Fontos volna az épület belsejében gránát becsapódások okozta mennyezetmunkák elvégzése is, mert ez hasonló károsodással fenyegeti a múzeumot.
Aránylag a legkisebb kár esett a múzeum külső frontjain, ahol kisebb fajta kőfaragó munkával, továbbá a raktári faredőnyök mielőbbi pótlásával a szembetűnő károk nagyjából eliminálhatók.

B) Személyzeti ügyek:
Ez idő szerint a múzeum személyzete a következőkből áll: Jelentést tevő, mint a múzeum jelenlegi vezetője, dr. Pigler Andor igazgatóőr,

egy.m.tanár, Varju Domokos múzeumi segédtiszt, aki egyúttal a háztömbmegbízott szerepét is betölti, mint házgondnok, ő lakott bent különben a múzeumban az ostrom egész ideje alatt... [*mint Rajniss-Csánky megbízottja*]

továbbá B. Pap Imre műszaki, Vercse Mihály szak-, Giczei István, Hafner István, Kreider György I. oszt., Lénárd István, Lakatos András, Révész Gyula II. oszt. altisztek, Tóth József fűtők. Ezzel a redukált létszámú személyzettel a múzeum takarítási munkálatait elvégezni egyszerűen lehetetlen... [*amit számunkra különösen kezdetben igen megnehezített az orosz őrségnek nem megfelelő és munkánkat erősen hátráltató viselkedése is. Többszöri különféle hatóságoknál tett feljelentésünk és panasztételünk eredményeként jelenthetem, hogy az őrség ma már rendesebben viselkedik, csak az illetéktelen személyeknek a múzeumba való behatolásánál nem tanúsít még kellő erélyességet. Ha egy jó tolmácsot lehetne szerezni a múzeum számára csak pár napra is, aki ezeket az úgy látszik, jó akaratú legényeket útbaigazítaná, hitem szerint a meglevő súrlódások is hamar elenyésznének.*

Gondoskodni kívántunk arról is, hogy magyar rendőrőrszemek tartsanak szolgálatot a múzeumban. Ez ügyben személyesen jártam el dr. Szimon Istvánnál a főkapitány helyettesénél, akinek intézkedésére négy őrszem meg is kezdte szolgálatát, ezeket azonban az orosz őrség kiutasította azzal, hogy a múzeum épületébe való tartózkodásra nincs megfelelő írásbeli parancsuk az orosz katonai parancsnokságtól. Sürgősen gondoskodni kell egy ilyennek megszerzéséről, hogy az őrszemek a mi épületünkben is megkezdhessék szolgálatukat.

Még két súlyosan égető kérdést kell itt e helyzetjelentésben megrögzítenem. Az egyik az, hogy nem állt módunkban idáig a személyzet számára olyan igazolványt szerezni, amely alkalmazottainkat mentesítené a robotra való elhurcolástól, úgy magyar úgy orosz részről. Felkérem Elnök Urat, hogy a Nemzeti Múzeum minden tekintélyével szíveskedjék oda hatni, hogy ily mentesítési igazolványok beosztottjaink kezébe kerüljenek, hogy bántatlanul jöhessenek munkahelyükre.]

A másik munkánkat igen károsan és mindig súlyosabban érintő problémája személyzetünknek az élelmezés kérdése. A mai napon megjelent és Budapest élelmiszer ellátásáról szóló kormánybiztosi rendelet sem oldhatja meg a múzeum ellátottságának kérdését. Olyan emberektől, akik naponként csak egyszer egy tál ételt (leves, vagy

főzelék) vagy 10 dkg kenyeret ehetnek a rendelet értelmében, értékes fizikai munkát várni, amire ma nekünk szükségünk van, nem lehet. Ha ezt az igen szűkre szabott élelmezési fejadagot nem tudjuk a múzeum részéről megfejelni, akkor hamarosan olyan csiga-lassúságúvá fog változni tisztogatási munkánk, hogy napokon keresztül semmi látszatja nem az emberek munkájának...

C) Gyűjtemények:
A múzeum gyűjteményei úgy a Sztójay-éra, mint a nyilas-korszak, valamint az ostrom és a rá következő zűrzavaros állapotok alatt súlyosan szenvedett. Ezeket a károkat alább lesz alkalmam az egyes gyűjteménycsoportoknál a ma megállapítható állapot szerint részletezni, itt egyelőre csak egy pár megjegyzést kívánok tenni azokról. A múzeumban lévő anyagnak nagy része az alagsorban van elhelyezve. A hely eléggé biztos, azonban a múzeumban a most tavasszal fokozottan jelentkező csőrepedések miatt állandóan az elázás veszélyének vannak kitéve, sőt nagyobb tavaszi esőzések is alaposan rongálják azokat. Eddig világító eszközök teljes hiánya miatt nem tudtuk a bennük esett kárt pontosan megállapítani. A mai napon sikerült az Elektromos Művek Igazgatóságától az alagsor raktári helyiségeinek világítását kieszközölni úgy, hogy a közeljövőben a károkat pontosan ellenőrizni tudjuk. Azért sürgős volna a kiállítási helyiségek mielőbbi rendbe hozása, hogy az anyagot végre felhordhassuk a napvilágra és megkezdhessük rendszeres szétválogatásukat.

1) Egyiptomi gyűjtemény
Csaknem teljesen elpusztult [*...anyagát a ládákból kiszórták, múmiáinkat szétszaggatták, a gyűjtemény helyiségeit kiállító szekrényeivel együtt tönkrezúzták.*

Úgy látszik, hogy a gyűjteménynek csak igen kis százalékát lehet majd a jövőben ismét kiállításra bocsátani, ami annál is sajnálatosabb, minthogy az ország egyetlen ilyen nemű gyűjteménye volt...]

2) Antik plasztikai gyűjtemény
Főbb darabjai épek. A kár, minthogy a gyűjtemény márvány anyaga nehezebben hozzáférhető helyen volt elraktározva, eddig nem volt

megállapítható [*... Az antik terrakottákat tartalmazó ládákat az oroszok feltörték, az egy részét kiszórták, összetaposták és elvitték.*] Mindenesetre remélem, hogy az anyagnak nagy része megmenthető lesz, további kiállítások céljára.

3) Régi Képtár

Ez a gyűjteményünk szenvedte a legsúlyosabb károkat a Sztójay-éra és a nyilasok alatt. Állítólag miniszteriális utasításra az elmúlt év késő tavaszán Veszprémbe, a Magyar Nemzeti Bank trezorjába szállították a múzeum világhírű remekeit. Ezeknek listáját Csánky Dénes hivatalos titokként kezelte, magánál tartotta és senkinek nem mutatta. B. Papp Imre műszaki altisztünk szerint, aki a csomagolásban részt vett, (négy ládát töltöttek meg ezek a remekek) 90–93 elsőrangú festményt, közöttük körülbelül 65 régi képtári anyag került ily módon Veszprémbe és ezek között ott voltak:

Raffael, Bellini, Giorgione, Boltraffio, Piombo, Fetti, Greco, Velazquez, Brueghel, Rembrandt, Hals, Cuyp, Dürer, Altdorfer, Claude Lorrain stb. művei is, szóval mindazok a művek, amelyek képtárunkat világszerte híressé tették.

Ha ezek a képek, amelyek tudomásunk szerint azóta Németországba szállítattak, a szállítás alatt nagyobb kárt nem szenvedtek volna, akkor lenne reményünk arra, hogy a későbbi tárgyalások során azoknak egy részét visszaszerezhessük múzeumunk számára. November végén Csánky Dénes, Balás Piri László közreműködésével négy teherautón indította útnak a régi képtárnak további első vonalbeli darabajit Pannonhalmára, hogy azokat állítólag ott őriztesse meg... [*az orosz elől.*]

Amikor Balás Piri László Balatonlelléről december havában visszatért Budapestre, nekem, mint főigazgató helyettesének jelentést tett arról, hogy a Pannonhalmán őrzött anyag igen dezolált állapotban van. Az autóra való felrakás, szakadó esőben, minden csomagolás és elővigyázat nélkül történt, és az egymás mellé sűrűn összerakott képeket a hideg eső egész éjszaka ott verte a múzeum előtt, így vitték le azután az anyagot Pannonhalmára, ahol megint szárítás nélkül nagy gyorsasággal rakták be azokat az apátság által rendelkezésre bocsátott helyiségbe. Azóta ennek az anyagnak hollétéről biztos értesülésünk nincs. Mindenesetre már most

sürgősnek tartom, hogy abban az esetben, amint a front túlhaladja Pannonhalmát, azonnal leutazzunk a múzeum részéről az anyag esetleges átvétele végett. A múzeum alagsorában őrzött többi anyag sorsa biztosítottnak látszik és ezek legfeljebb a csőrepedések, a pince nedvessége és a többszöri ide-oda hurcolás által szenvedhettek károkat... [*valamint az orosz katonaság által okozott károk is ide számíthatók lesznek, amelynek megállapítására majd az anyag felhordása után fog sor kerülni.*]

4) Régi szobor gyűjtemény.
Anyagából egy ládányi művet, közöttük Leonardo kis lovas szobrát annak idején Veszprémbe szállították. Az többi részét ládákba csomagolva az alagsorban őrizzük... [*a ládákat a harcoló csapatok felbontották és így az okozott károk csak később lesznek megállapíthatóak.*]

5) Régi magyar képtár. Középkori magyar szoborgyűjtemény.
A jelentős darabok, a fent már vázolt körülmények között Pannonhalmára kerültek. Az anyagnak egy részét, főleg táblaképeket és szobrokat Varjú Domokos a múzeum alagsorában elfalaztatta [... *ellenben* a *nagy oltároknak egy részét az orosz csapatok felvágták és eltüzelték...*]

6) Modern képtár.
A francia képek közül néhány Veszprémbe és Pannonhalmára vitetett, a többi az alagsorban van.

7. Modern magyar képtár.
Ennek anyagából Benczúr Gyula Dubaryné-ja, Szinyey Merse Pál Majális-a és Pipacsos tája, Munkácsy Mihálynak több képe, Pál Lászlónak híres Fasor-a, Borsosnak Bál után-ja, Barabásnak Nikolitsné-ja, továbbá egy-két Markó kép Veszprémbe került, míg Pannonhalmára egyéb értékes anyagot vitetett el Csánky. Itt kell említenem, hogy a folyó leltár is elvitte magával a volt főigazgató, úgy hogy igen nagy nehézségek lesznek az anyag rendbe szedésénél és a hiányok megállapításánál, mert éppen az a leltár fog hiányozni, ahova a vétel sorrendjében kerülnek be a múzeum új szerzeményei a megszerzés körülményeinek pontos feltűntetésével...

[*ennek a tettnek az okát semmiképp nem tudom magamnak megmagyarázni, hacsak nem azzal, hogy nem akarta a volt főigazgató, hogy az utóbbi hónapok esztelen és tisztán pártpolitikától irányított beszerzéseinek a bizonyosságát a következő korok szeme elől elrejtse.*]

8) Modern magyar szoborgyűjtemény.
Néhány szobor...[*a harcoló csapatok*] összetörték egyébként a múzeum földszinti raktár helyiségeibe épségben megmaradt.

9) Grafikai osztály.
Rajzgyűjteményének legjelentősebb anyaga Veszprémbe és Pannonhalmára került. Rajzgyűjteményének további részét – és a metszet-gyűjtemény is – a grafikai osztály raktáraiban őrizzük... [*nagy részét szétdúlták*] a veszteséget csak ezután tudjuk megállapítani.

10) Magyar és külföldi művészeti adat és ereklye tár.
Anyaga ládákba csomagolva az alagsorban fekszik [...a *ládákat feltörték, anyagukból az éjjeli látogatásokhoz szükséges világító fáklyákat készítettek, sőt még piszkosabb célokra is felhasználták.*] Valószínű, hogy ez a pótolhatatlan anyag, közöttük a Munkácsyra vonatkozó anyag is tetemes kárt szenvedett.

[*...A múzeumban volt tárolva a Zsidók Zár alá vett műtárgyai Kormánybiztossága által a múzeumba beszállított zsidó, képek, szobrok, ezüstök és könyvek nagy része. A bútoroknak tetemes részét, mondhatnónk legjavát, Csánky Dénes kormánybiztos teherautón Felsőbalogra szállíttatta és ott ezekkel a bútorokkal rendezte be magának és családjának nyaralás céljaira a Kóburg Kastély néhány termét. A képek legjavát, közöttük a Herzoggyűjtemény híres Greco-it és Goyá-it a Hatvany gyűjtemény modern franciáit, és a Wolfner gyűjtemény híres magyar képeit teljes egészében Pannonhalmára vitette. Ezeknek további sorsa tehát ismeretlen. Az így begyűjtött anyag többi része, elsősorban a szőnyegek, ezüstök csaknem mind elvesztek, a könyvtárak nagyrészben tönkre mentek és a képek között is kevés van, amelyik nem szenvedett.*]

Elnök Úr! A fentiek kívántam Elnök Urat tájékoztatni múzeumunk mai állapotáról. Ez a tájékoztatás tudom nagy részében sötét, sőt vigasztalan képet nyújt múzeumunk helyzetéről. Azonban remélnünk kell, hogy már a legközelebbi jövő is az itt felvázolt helyzetet

enyhíteni fogja és a múzeum gyűjteményéből sokkal több tudunk majd – különösen a Veszprémbe és Pannonhalmára szállított anyag esetleges visszaszerződés esetében – az utókor számára megmenteni, mint azt itt az első helyzetrajz kapcsán vélhettük. Fogadja Elnök Úr kitűnő tiszteletem nyilvánítását.

Budapest, 1945. évi február hó 27.

Dr. Oroszlán Zoltán
egyetemi ny.rk. tanár,
múzeumi igazgatóőr
a múzeum ideigl. vezetője

1945/5. Supka Géza, a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke levele Budapest Főváros Szovjet Katonai Városparancsnokához
1945. március 31.

Igen Tisztelt Városparancsnok Úr!
A Vörös Hadsereg bámulatos győzelmei során immár Pannonhalma, a magyar bencés-rend 1000 éves székhelye is felszabadult. A Szálasi-féle kormány egyik legutolsó gaztette volt, hogy a pesti Szépművészeti Múzeum legfontosabb és nemzetközileg is ismert műkincseit, festményeit a magyar fővárosból elszállítatta és értesülésünk szerint Pannonhalmára vitette [...]

az lenne most a tiszteletteljes kérésünk, méltóztassék az illetékes orosz hadtestparancsnokságnál odahatni, hogy a Szépművészeti Múzeum vezetője, dr. Oroszlán Zoltán egyetemi rk. tanár, továbbá Kákay Szabó György restaurátor festő, valamint Lénárd István múzeumi altiszt eljuthassanak – esetleg a hadparancsnokság szívességéből rendelkezésükre bocsátott autón – Pannonhalmára, ahol a létükben fenyegetett és az egész emberi kultúrára nézve feltétlenül értéket jelentő műkincseket nyomban megvédhessék, és eredeti helyükre visszaszállíthassák. Tudom, hogy az orosz hatóságokban minő nagy megértésre talál a kultúra és a művészet minden kérdése és ezért abban a biztos reményben juttatom el a tekintetes Városparancsnoksághoz ezt a kérésemet, hogy hatalmas támogatásával módját ejti a nemzetközileg is fontos műkincsek megmentésének.

1945. március 31én.

Mély tisztelettel: Supka Géza elnök

1945/6. Részlet Csánky Dénesnek, a Szépművészeti Múzeum igazgatójának emlékiratából a múzeum műtárgyainak átadásáról és az amerikaiak intézkedéseiről
1945. április 5.

Csánky Dénes: Emlékirat a Magyar Művészeti Kincsek megóvása tárgyában.{317}

XII–XIII. rész

A Szépművészeti Múzeum anyaga Ausztriában és amerikai kézre kerülése.

[...] Kötelességemnek éreztem tehát, hogy a műkincseket olyan biztos helyre irányítsam, ahol emberi számítás szerint nem kerülhetnek ilyen harcok központjába. A pillanatnyi hadihelyzet ismeretében úgy láttam, hogy ez a hely elvileg Németország keleti és nyugati arcvonala között keresendő s így esett választásom a Salzburg–München vonalon, a Chiemsee mellett fekvő kis Übersee helységre, ahová még akkor külön engedély nélkül is el lehetett jutni. Az út egy napig tartott. Az Übersee szomszédságában, Grabenstättbe kitelepített magyar főkonzulátuson közölték, hogy a kultuszminisztérium nyilas vezetői Salzburgban az österreichischer Hofban tartózkodnak. A letelepedési engedély kieszközlése miatt újból hozzájuk kellett fordulnom és pénzt is kértem tőlük. Tárczay ekkor arra utasított, hogy a letelepedés ügyében a magyar főkonzulátussal egyetértőleg járjak el és a márka kiutalást újra megtagadta a kormánybiztosság részére kiutalt pengőösszeg elszámolásáig. Az elhelyezés ügyében a konzulátus tekintélye és segítsége értéktelennek bizonyult. A folytonos repülőfelvonulások veszélyére való tekintettel már az Überssee-i pályaudvar sem volt biztonságos és ezért a vagonokat az innen kiinduló szárnyvonal végállomására a félreeső Marquartsteinre tolattam ki. A kis város alkalmasnak látszott a letelepedésre, azonban az itteni hatóságok egyenesen elutasító magatartást mutattak ügyünk iránt. A hatóságokkal való tárgyalásnál vigyáznom kellett arra, nehogy a németek rátegyék kezüket rakományunkra. Támogatásukért ellenszolgáltatást nem

adhattam, anélkül pedig, úgy látszik az egész ügy nem érdekelte őket. Csupán helyiségeket nem akartak kiutalni. A környékre kitelepült múzeumigazgatók gyanús közeledése fokozott óvatosságra intett és teljesen elzárkóztam előlük.

Már három hete vagonban éltünk és a szó szoros értelmében állandóan őriztük rakományunkat. Itt már kevés remény kínálkozott a letelepedése. Április 23-án két minisztériumi tisztviselővel kézbesítette Tárczay rendelkezését végleges letelepedésünk ügyében. Eszerint a salzburgi tartományban, a tiroli határhoz közel eső Leongang-ban kaptunk helyet. Ez a parancs ismét kellemetlen és nehéz helyzet elé állított. Az újabb hosszú és veszélyes utazás nagyon megfontolandó volt. Csak abban az esetben szánhattuk rá magunkat, ha az út gyors járhatóságát biztosítva látjuk. Ez azonban megbukott. Vagonjaink pillanatnyilag ismét az Übersee-i pályaudvaron várták Leongang felé a csatlakozást, mikor a háború utolsó napjainak egyik legnagyobb légitámadása az útvonalat több helyen teljesen elbombázta. Hivatalosan közöltem tehát azonnal Tárczayval, hogy vasúton egyelőre lehetetlen Leogangba jutnunk és más segítség hijján a környéken kell letelepedésünket megkísérelni. Ezuttal a marqaurtsteini szárnyvonal közepe táján fekvő Staudach és Grassau közös kis állomására tolattam vagonjainkat. Hivatalos iratokkal felszerelve sem tudtam azonban egyik helységben sem letelepedést találni. Csak hitegettek. Az esztelen német ellenállás egyre tovább tartott és a harcok közeledése még e félreeső, de mégiscsak nyílt terepen mind több aggodalomra adott okot. Május 2-án az egyre jobban észlelhető kavarodás közepette megjelent egy magát Królnak bemutató magyar konzul nyilas egyenruhában és felszólított, hogy adjam ki a legértékesebb ládákat. Ezt kereken megtagadtam. Vállalkozott ugyan arra, hogy a Budapestről elhozott Beszkárt autóbuszokkal az egész anyagot a hegyeken át Leogangba szállítja, de ezzel az ígérettel aztán végleg el is tűnt. Másnap délután pedig már az amerikai előőrsök jelentek meg az állomáson.

XIII.

A III. amerikai hadsereg védelmébe veszi a műkincseket.

Az amerikaiak megszállása szerencsére simán zajlott le, mert az SS katonák tervezett ellenállását a város polgársága meghiúsította. Csupán másnap, tőlünk mintegy 3 km. fekvő Marquartstein közelében került rövid ideig tartó élénk tűzharcra sor. Több lövedék éppen a pályaudvarra csapott be és tüzeket okozott. Jó előérzetnek bizonyult, hogy nem itt, a hegyek bejáratánál, a barátságtalan Marquarsteinben állapodtunk meg, hanem a síkabb vidéken. Négy napra rá a háború véget ért, ami a vele kapcsolatos veszélyek rendkívüli gondjaitól, az ezzel járó mérhetetlen felelősségtől szabadítottak meg. Hálával adóztam a Gondviselésnek, hogy biztosította a jövő számára századok pótolhatatlan szellemi kincseit. Legfőbb gondom ezek után a műtárgyak megfelelő raktározása volt. Az első amerikai katonák, köztük magyar származású is, jóindulattal voltak ugyan irányunkban, de a megszállás első heteiben mégiscsak a szükséges óvatosság álláspontja mellett tartottam ki. Az értékek nagyságára való tekintettel, magasabb parancsnoksággal kívántam összeköttetést keresni, de – sajnos – minden mozgási szabadság hijján teljesen helyhez voltunk kötve.

Május második felében jelent meg itt a katonai kormányzat 52.sz. törvénye, mely többek között az idegen javak bejelentési kötelezettségét rendelte el. Az ezzel járó kényes lépésben, a felelősséget a magyar konzulátussal kívántam megosztani, sőt a régebbi megállapodás erre kötelezett is. A kíséret tagjai álláspontomat azonban félreérthették és a hátam mögött külön bejelentésre készültek. Mindez akkor derült ki, midőn június 4-ének kora esti órájában a III. hadsereg Salzburgban székelő Hungarian Section-ja részéről George W. Granwille hadnagy kiszállt a műtárgyak átvétele tárgyában. Azonnal tisztázta a helyzetet, helyben hagyta álláspontomat és megszabadított a kontrolltól. Felhasználtam az alkalmat és átadtam neki másolatban azoknak az ingóságoknak a jegyzékét, amelyeket annak idején Rajniss emeltetett ki a zárolt műtárgyakból. Az amerikai tiszt gyors közbelépésétől vártam az utóbbiak esetleges feltalálását. Az amerikaiak intézkedéseit nagy megkönnyebbüléssel vettem, mert közbelépésükre az értékek mellé ettől fogva állandó és többtagú katonai őrség kerül. Ugyancsak az amerikai hadsereg gondoskodott a szállítmány ideiglenes elhelyezéséről és számára a Grassauhoz tartozó Reifingen egy volt kávéházban (Café Panorama) szerzett helyiségeket. Ezzel végeszakadt 75 napos vagonéletünknek is.

Az őrzést az új fedél alatt továbbra is az amerikai katonák látták el. A ládák kirakása után Kern amerikai kapitány, aki a magán- és közvagyon védelembevételével és összegyűjtésével volt ebben az övezetben megbízva kihallgatott és jelezte, hogy az anyag összpontosított helyre fog kerülni. Ez ugyane hó 25-én történt meg. A sanfranciscoi múzeum igazgatója Capt. How vett át a ládákat és azokat 5 teherautón rendeltetési helyére szállította. Biztosított arról, hogy a szárazabb és védettebb helyen fognak őriztetni, szakszerű kezelést kapnak, amíg azokat vissza nem szolgáltatják. Erről az eseményről rövidre rá, Julius 10-én a müncheni rádió koraesti adása számolt be és sugározta szét azt az örvendetes hírt, hogy a magyar műkincsszállítmány épen megkerült, és amelyet őrzőjének sikerült a náciktól megmentenie, az amerikai katonai kormányzat vette védelmébe.

Eljárásukban ugyanazt a nyugati kulturszellemet éreztem megnyilvánulni, amely már az első világháború után Bandholz amerikai tábornok közbelépésére mentette meg a széthordástól a M. Nemzeti Múzeum anyagát. Ez a szellem élt tovább a béke éveiben is. Nevezetesen az elmúlt évtizedekben külföld felől úgyszólván kizárólagosan angolszász gyűjtők, pl. lord Rothermere, Sir Joseph Duveen, A. L. Nicholson gyarapították a Szépművészeti Múzeumot.

1945/7. Jelentés a Szentgotthárdon megtalált műkincsekről 1945. május 27.

Jelentés a Szentgotthárdon megtalált műkincsekről.[1]

A Magyar Kommunista Párt szentgotthárdi szervezetének levele a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsához.

Magyar Nemzeti Múzeum Főigazgatóságnak!

Tisztelettel értesítjük a Főigazgatóságot, hogy a Nemzeti Múzeum tulajdonát képező kiszámíthatatlan értékű műkincsek vannak megőrzésünk alatt, mely műértékeket ilyen rendkívüli időkben csak a legnagyobb nehézségek mellett tudtuk a pusztulástól megmenteni. Ezen műértékek Nemzeti Múzeum rendelkezésére állanak és kérjük a Főigazgatóságot, hogy minél előbb ideküldöt hivatalos bizottság vegye át Budapestre való visszaszállítás céljából a műkincseket.

Dr. Szentmesényi Béla úrnagy Úr párthelyiségünket felkereste és mint műtörténeti bölcsészdoktor, igen nagy örömmel vette fenntieket tudomásul és igérte, hogy szívesen el fog járni Főigazgatóságnál és személyes tájékoztatást ad a Párt őrzésében felvő nemzeti múzeumi értékekr

Kérve a Főigazgatóság mielőbbi szives intézkedéseit és értesítését

vagyunk kiváló tisztelettel

Szentgotthárd, 1945. évi május 27-én.

SZABADSÁG!

Kátai István és Monek József

járási megbizottak

1945/8. Dr. Bogyay Tamás, Csonka Ferenc és Farkas Géza levele az amerikai főparancsnokságnak
1945. június 1.

Bogyay többek között tájékoztatja a főparancsnokságot arról, hogy a staudach-grassau-i állomáson a Szépművészeti Múzeum anyaga és zsidó műgyűjteményekből származó műalkotások, középkori iratok, a Festetich család gyűjteménye stb. már hónapok óta a legnagyobb veszélynek vannak kitéve (időjárás, bombázások), és kéri a parancsnokságot, intézkedjen a műkincsek sorsáról.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

FOR THE MILITARY GOVERNMENT
OF GERMANY !

In referring to the law Nr. 52 we announce the following:

On the 30th of March, 1945 the Ministery of Culture of Hungary asked us to accompany the transport of the art treasure from Szentgotthard in Hungary to Germany in order to guard it. This transport stands under the order of Director Dr. Denes Csanky who has the responsibility and the control for it.

In account of the law No. 52, article III. a./ /ii/ and 4. and in respect of the responsibility to save for the Hungarian and European culture those famous art treasures we announce the following:

The said transport left Szentgotthard in two wagons Nr. Munchen 29.868 and Belgie 154.592 on the 31 of March and should be let to admont in Austria on account of the suddenly advancing Soviet Armies and to secure it in this little mountain village against air craft bombardements. In arriving there, we saw that this place was not at all suitable from both points of view. So we went on to Staudach-Grassau, a place we could stay, awaiting the further orders of the Hungarian Ministery of Culture. The wagons are here since the 27th of April.

The wagons contain, besides our personal luggage, an important part of those pieces of art, which were brought in winter 44/45 from the Museum of Fine Arts from Budapest to the convent of Szentgotthard. We think that this material falls under the law Nr. 52, article I. 1. and II. c. and d. of the Military Government. Most of those pieces of art belong to the National Museum of Hungary, some of them were lent from privates to the Museum years ago, others belong to private collections, which have been blocked from the Director Dr. Denes Csanky as commissioner on account of the law for blocking and preserving of Jewish fortune. Further on the wagons contain a collection of books and documents of the Hungarian middle ages, which belong to the family of the Prince Festetich, who gave it under the responsibility of the Ministry of Culture.

The wagons are quite insufficient to guaranty the security and to keep in condition the pieces of art. Especially we fear, that the markedly change of temperature and the damaged roof of the wagons are a severe danger for the paintings, the drawings and the books. We can see traces of damage on the chests. It seems urgent, to lodge the material in a really suitable place, or to return it, if possible to Hungary. Being not able to do the one or the other, we ask the Military Government, to decide what shall be done. We are not aware, if there exists any Hungarian representative in Germany, which can give us any information and to whom we feel responsible. We should be very grateful for an answer in this question.

We present this report by the Town Commander in four copies and we ask him to return kindly three of it with his signature to enable us to give an account to our government later on.

Staudach-Grassau, Railroad Station, 1. June 1945.

/s/ Dr. Phil. Thomas Bogyay	/s/ Francis Csonka	/s/ Geza Farkas
/Dr.phil.Thomas Bogyay	/Francis Csonka/	/Geza Farkas/
Secretary in the Ministery of Culture of Hungary	Engineer	Director of Public School

attendants of the transport.

1945/9. A dr. Bogyay Tamás, csonka Ferenc és Farkas Géza által átadott műtárgylista egy oldala
1945. június 1.

List of the Hungarian pictures of the Fine Arts Gallerey of Budapest taken to Germany.

/The numbers before the names are those of the register and are to be found on the back-sides of the pictures./

1./	1394	Borsos, Joseph: Girls after a ball.
2./	1395	Sellény, J.: The amphitheater in Pola.
3./	1398	Schön, A.: Wallachian village.
4./	1401	Löffler, Radymno Leopld: Family scene.
5./	1482	Borsos, Joseph: The portrait of Duke Paul, Duke Esterházy.
6./	1488	Brocky, Charles: Kmetty, George.
7./	1489	" " Mészáros, Lazarus.
8./	1493	Kovács, Michael: Tárkányi, Béla.
9./	1506	Margitay, Tihamér: After duel.
10./	1508	Szlányi, Louis: Under fruit-trees.
11./	1531	Liezen-Mayer, Alexander: Hunyady, Matthias.
12./	1536	Nadler, Robert: Kitchen-garden.
13./	1540	Pállik, Béla: Cows on the fen.
14./	1544	Spányi, Béla: Portrait.
15./	1557	Kimnach: Geese.
16./	1569	Márk: In the studio.
17./	1573	Brocky, Charles: woman's head.
18./	1574	" "
19./	1598	Bosznay: In autumn.
20./	1603	Kegyes, Joseph: A good drink.
21./	1605	Brocky, Charles: Woman's picture.
22./	1606	" "
23./	1608	" " Love-song.
24./	1609	" " Knight drinking wine.
25./	1617	Hegedüs: Enemy.
26./	1653	Liezen-Mayer, Alexander: Study of landscape.
27./	1654	Szlányi., Louis: Willows on the bank of the Zagyva.
28./	1657	Böhm, Ritta: Whist.
29./	1664	Boruth, Andrew: Portrait.
30./	1665	Skutetzky, Döme: Summer holiday-makers.
31./	1669	Koroknyay, Ottó: Self-portrait.
32./	1671	Aranyossy, Akos: Little visitor.
33./	1683	Ujvári, Ignác: Evening in the ferry.
34./	1693	Márk: Temptation.
35./	1719	Munkácsy, Michael: Study to the "Recruits".
36./	1741	Mihalik: Winter-landscape.
37./	1761	Iványi Grünwald, Béla: God's sword.
38./	1762	Papp, Alexander: Silence.
39./	1763	Klöber, Julius: Pedlar.
40./	1765	Baditz: woman's head.
41./	1766	Kardos, Julius: Study to portrait.

1945/10. Dr. Hans K. Roethel levele
1945. június 1.

Dr. Roethel dr. Bogyay Tamás, csonka Ferenc és Farkas géza 1945. június 1-i tájékoztatása alapján beszámol arról, hogy mi történt a szépművészeti Múzeum műkincseinek szállítása közben: Bogyay levelét János c. Atherton százados továbbította a 65. Armored Infantry Battalion traunsteini parancsnokságára, 1945. június 1-én. A magyar műkincseket Lt. Howe vette át, és 1945. június 26-án és teherautókon beszállította a müncheni collecting Pointba. A ládákat 1945 decemberéig nem pakolták ki, ezért a műtárgyak állapota nem volt túl jó. Felsorolja, hogy giorgione portréja, greco *Szent András*a és Jan Lyss festménye is restaurálásra szorul.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

STAUDACH — Gra

9 January 1947

Report on the Hungarian Art Treasure in the Central Collecting Point, Munich

Dr. Roethel

According to a memorandum of Dr. Thomas Bogyay, dated June 1st 1945, the most important objects of the Museum of Fine Arts in Budapest, including some private collections and confiscated property of Hungarian jews were brought to the monastery of Szent-Gotthard for safedkeeping during the winter of 1944/45.

In view of the advancing Soviet army, Director Dr. Denes Csanky, first-in-charge, and Dr. Thomas Bogyay, second-in-charge, were ordered by the Hungarian Ministry of Education on the 30th of March 1945 to remove the art treasures from Szent-Gotthard to the monastery of Admont in Austria.

On March 31st 1945 they loaded two freight cars (Muenchen 29.868 and Belgie 154.592) and left Szent-Gotthard. When they arrived at Admont they thought the place not suitable and proceeded to Staudach-Grassau in Bavaria, " a place we could stay, awaiting further orders of the Hungarian Ministry of Culture ". The freight cars arrived in Staudach-Grassau on April 27th 1945.

On June 1st Dr. Thomas Bogyay, secretary of the Ministry of Culture, Francis Csonka, engineer, and Geza Farkas, director of Public School, submitted a memorandum to Military Government stating that " the wagons are quite insufficient to guarantee the security and to keep in condition the pieces of art. "Especially we fear " so they wrote, " that the markedly change of temperature and the damaged roof of the wagons are a severe danger for the paintings, the drawings and the books. We can see traces of damage on the chests. It seems urgent, to take the material in a really suitable place, or to return it, if possible , to Hungary. Being not able to don the one or the other, we ask the Military Government to decide what shall be done."

This letter war transmitted by Capt. Janos C.Atherton,

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

Hg, 65th Armored Infantry Battalion, APO 444, U.S. Army, to Military Government Traunstein on June 1th 1945.

On June 25th 1945 the Hungarian art treasures were taken over by Lt. HOWE, USNR, and shippe by trucks to the Munich Collecting Point., where they arrived on the 26th of June 1945. 92 crates were inventoried on arrival cards.

In December 1945 the crates were unpacked. The condition of the paintings was indeed not very good.
The varnish of Giorgiones Portrait of a youth (Mun. Nr.964/3) had suffered during the transport, Cranachs St. Andrew (Mun.No.1099/3) was covered with mould, Jan Lyss, Bacchantic Scene showed traces of deterionsation in the varnish caused by dampness. But, fortunately, no serious or lasting damage was discoversd. According to the rules of the Collecting Point emergency restoration was given to all paintings showing traces of mould, dirt or damaged varnish. A list of the objects handled by the restorer, giving details of the treatment is with the records of the COP.

Dr.H.K. Roethel
Chief Advisor
Intelligence Dept.

1945/11. Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát levele dr. Oroszlán Zoltánnak, a Szépművészeti Múzeum igazgatójának
1945. június 15.

Pannonhalmi Főapát[{318}]
435/1945

Méltóságos Uram!
Hálásan nyugtázom hozzám írt levelét. A Szépművészeti Múzeum Pannonhalmára hozott óriási értékeinek helyt adtunk, rendtársaimmal az elhelyezés és pakolás munkájában készséggel részt vettünk, s az értékeknek Hazánkban való visszatartását valóban igen energikusan sürgettem. Egyben elítéltem azt a lelkiismeretlenséget, a hogy a képek zsúfolva egymás mellé voltak téve az idehozó s hasonlóképpen az elvivő teherautón. A képek megáztak és súrlódtak egymáshoz útközben. Az embernek vérzett a szíve azért a rengeteg kincsért, amelyben annyi magyar veríték, munka gyümölcse volt. Nemcsak a magyar mesterek műveire gondolok, hanem azoknak a dolgos embereknek a filléreire, amelyektől a képek vásároltattak. A múlt évi karácsonyomat valóban elrontotta a többi között az a körülmény, hogy Csánky Dénes kormánybiztos úr megjelent Schütz ezredessel és katonáival s a képeket újra vándorútjukra kellett bocsátani. Hogy minél szakszerűbben és kim életesebben történjék – már amennyire lehetséges volt télvíz idején kevésszámú teherautóra kíméletesen pakolni – természetesen megint rendtársi asszisztenciával.

Balás-Piriék valóban többször ígérték, hogy mihelyt a leltározással elkészülnek, én a leltárt megkapom, amelyet egyébként Csánky Dénestől szóban és írásban hiába kértem, azonban a leltárt én tényleg sem ifj. Baksy Lajostól, sem Balás-Piriéktől mindez ideig meg nem kaptam, így legnagyobb sajnálatomra nem is bocsáthatom rendelkezésre. Nekünk az egész ide szállításból nem maradt másunk, mint a fájó emlék és néhány üres képkeret, amiről Méltóságodék ideérkezéskor rendtársaim jelentést tettek. Az elrablott kincseket valóban én is pótolhatatlannak tartom. Közös szomorúságunkban az rám nézve vigasztaló, hogy a Szépművészeti Múzeum olyan úr gondozásába került, aki fájdalmas szeretettel gondol vissza a nagy veszteségre.

Mély tiszteletemnek kifejezésével vagyok Méltóságodnak
készséges híve
Pannonhalma, 1945. június 15.
Kelemen Krizosztom
Méltóságos

Dr. Oroszlán Zoltán Urnak
a Szépművészeti Múzeum igazgatója,
egyetemi rk. tanár,
Expressz. Ajánlott

1945/12. Nyilatkozat egy a német hadsereg által elfoglalt területről elszállított tulajdon helyzetéről
1945. június 25.

Csánky Dénes átadta Howe századosnak az anyagot: 80 láda, két doboz. A ládák és dobozok festményeket, grafikai munkákat, néprajzi tárgyakat, 852 darab magyar vonatkozású régi kéziratot, 195 könyvet, a keszhelyi kastély műkincseit tartalmazták stb. A dokumentumot Robert Keeler civil, Bilingual Supervisor írta alá, egy évvel az átadást követően.

DECLASSIFIED
Authority 775057
By NND NARA Date 1977

Investigation

DECLARATION OF PROPERTY REMOVED FROM AN AREA OCCUPIED BY GERMAN FORCES

OFFICE OF MILITARY GOVERNMENT Bavaria (LAND) DATE 25.6.1946

DECLARATION NO ;10 84o
REGISTER NO none-none
CLASS C 20 - 21 (A,B OR C)
ORIGIN Hungary (COUNTRY)
LOCATION unknown
VALUE unknown
CONDITION handed over to III. U.S.Army Mr. Cpt. How

NAME OF ORIGINATOR Denes Csanky
ADDRESS Grassau 95 1/9
NAME OF HOLDER Mr. Capt. How
ADDRESS unknown
DATE ACQUIRED 1945

25 FEB 47

DESCRIPTION OF PROPERTY.

8o boxes and 2 packets packed in paper . contents of the cases and packets : paintings,pictures graphic-works, items of handicraft and ethnography etc. files 1673, books 195 documents 852 . All goods are public- and museum property . List is in hands of Mr. Capt. How . III. USA Army.	public museum of forming arts in Budapest, fuerstl.,herzogl. Palais , in Keszthely	handed over to III USA Army Mr. Cpt. How	On June 25th,1945

+ NAME INDEX CARD
+ TRANSLATOR 35
+ PROPERTY CARD 53/36
+ CHECKER 5o

Robert Keeler
ROBERT KEELER
Civilian,
Bilingual Supervisor
CHIEF CLERK

GDP-1

REPORT OF INSPECTION

for

REPOSITORY OF CULTURAL OBJECTS .

REPOSITORY : Name : **Grassau - Staudach**
Verlagerungsstelle:

Address : **Grassau - Reifing, Café Panorama, Gemeinde Grassau, Landkreis Traunstein.**

Contents : Owner :
Inhalt : — Eigentümer: —

(appr.number and nature of items, whether crated or not, etc., which at this date are still in the repository:
(ungefähre Anzahl und Natur der Gegenstände, ob verpackt oder nicht etc, und was sich z.Zt. noch i.d.Verlg.St. befindet):

Institutions : private:

Die Kunstschätze des Museums der schönen Künste in Budapest (ca. 85 Kisten und Pakete) wurden am 25.6.45 vollständig entfernt. Übernehmer war angeblich: Cpt. How (von der 3. Armee)

Name of subcustodian of repository:
Name des örtlichen Verwalters der Verlagerungsstelle : -

Security
Sicherheit : -

I HEREBY DECLARE THAT I INSPECTED PERSONALLY AND THOROUGHLY THE ABOVE REPOSITORY. THE REPOSITORY DOES NOT CONTAIN ANY CULTURAL PROPERTY WHICH HAS NOT BEEN LISTED BY ME ABOVE.

Ich erkläre hiermit, dass ich die obige Verlagerungsstelle persönlich und gründlich besichtigte. Die Verlagerungsstelle enthält ~~ausser dem oben angeführten~~ kein ~~anderes~~ Kulturgut mehr.

INSPECTED BY : Dr. Rudolf Pollwein
Besichtigt durch: (Dr. Rudolf Pollwein)
Custodian for LK: **Traunstein**
Address : **Landratsamt Traunstein**
Tel.No. : **221**

Date of Inspection : **14.5.47**
Datum d.Besichtigung:

1945/13. Jonathan T. Morey levele
1945. augusztus 13.

Jonathan T. Morey (Military Government Detachment F1 H2. Regierungsbezirk Oberbayern. AP 658) levele az RMGO Monuments, Fine Arts and Archives tisztjének a magyar műkincsek tárgyában, miszerint azokat evakuálták a müncheni Collecting Pointba. Mellékelve Bogyay, Csonka és Farkas nyilatkozata.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

1972-F1H2 CO1 · 14/8-'45

(14)

file (R)

MILITARY GOVERNMENT
DETACHMENT F1 H2
CO H, 2d ECA REGT
Regierungsbezirk Oberbayern

APO 658

MFA/JTM/ks

13 August 1945.

SUBJECT: Repository Hungarian Art Treasures at Grassau.

TO : R M G O Det. E1F3 Munich
(attn. Monuments, Fine Arts, and Archives Officer)

With reference to attached letter HQ 65th ARMORED INFANTRY BATTALION dated June 10th 1945 and attached statement of Dr. phil. Thomas BOGYAY. Semi-monthly Monuments and Fine Arts report Third US Army dated June 30th states that subject art treasures were evacuated to Munich collecting point in June.

Received [illegible]
14 Aug 1945
HQ E1F3,3d ECAR

Jonathan T. Morey

JONATHAN T. MOREY
1st Lt. C. E.
Monuments, Fine Arts,
and Archives Officer

Distribution:
1 - file
2 - Det. E1F3

1946

A MAGYAR SZENT KORONÁVAL KAPCSOLATOS DOKUMENTUMOK

1946/1. John H. Allen ezredes (OFFICE OF MILITARY GOVERMENT Economic Divison, Restitution Branch, APO 742.) memoranduma Mr. Donald R. Hath-nak, a politikai osztály főnökének figyelmébe
1946. február 23.

Allen felhívja a figyelmet az ekkor a Wiesbadenben lévő magyar Szent Korona politikai jelentőségére, hogy visszaadásának feltételei vannak, valamint arra, hogy informálták a Szentszéket arról, hogy Szent István koronáját az Amerikai Egyesült Államok hadserege őrzi stb.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

HDMG/am

H1
12

OFFICE OF MILITARY GOVERNMENT FOR GERMANY (U.S.)
Economics Division
Restitution Branch
APO 742

23 February 1946

MEMORANDUM

SUBJECT: Crown of St. Stephen

TO : Office of Political Advisor, Office of Military Government for Germany (U.S.), APO 742, U.S.Army,
ATTN: Mr. Donald R. Heath.

1. The Crown of St. Stephen is in United States custody and is presently held under guard at Wiesbaden Collecting Point. This crown was turned over to MFA&A by AC of S, G-2, 7th Army, through ACof S G-5, 7th Army. Only a brief account of its receipt into U.S. custody was made available at that time.

2. Restitution is not presently being made to Hungary. However, before releasing the crown from United States custody an investigation should be made regarding the circumstances which occasioned presence of crown in Germany and also regarding the history of ownership of the crown. Such investigation is being undertaken.

3. It is suggested that the Holy See be informed that the Crown of St. Stephen is in custody under military guard in the United States Zone of Occupation. Further that investigation is being conducted relative to presence of crown in Germany and the history of ownership of crown. The Holy See might also be invited to present any available information regarding the history of ownership.

JOHN H. ALLEN
Colonel, GSC
Chief

Telephone BERLIN 43255

MFA&A Section file copy

44X

130

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

~~CONFIDENTIAL~~ EL/ADMG/jub L-18

OFFICE OF MILITARY GOVERNMENT FOR GERMANY (U.S.)
Economics Division
APO 742

ED 007 (RES/MFAA) 24 June 1946

SUBJECT: Hungarian Imperial Regalia (Crown of St. Stephen).

TO : G-2 Division
Headquarters, U. S. Forces European Theater
APO 757, U. S. Army

1. The Hungarian Imperial Regalia, presently held at Munich Central Collecting Point, was originally taken into custody by U. S. Seventh Army. Memorandum from A. C. of S., G-2 to A. C. of S., G-5, Headquarters Seventh Army, dated 10 June 1945 states that announcement of the acquisition was made in G-2 Periodic Report No. 267, 9 May 1945, and that the Hungarian Crown Guard (Colonel Pajtas and twelve enlisted men), taken into custody at same time, were questionned at Seventh Army Interrogation Center.

2. Because of policy decisions presently under discussion, it is necessary to marshall all possible information regarding subject materials,,and it is requested that a copy of the G-2 Periodic Report No. 267, 9 May 1945, and interrogation reports of Col. Pajtas and Crown Guard personnel be made available to this headquarters.

FOR THE DIVISION DIRECTOR:

Telephone BERLIN 42384

JOHN H. ALLEN
Colonel GSC
Chief, Restitution Branch

MFAA Files

~~CONFIDENTIAL~~

6624
26 1130

1946/2. John H. Allen ezredes (Office of Military Government for Germany – Economic Division, APO 742.) levele a G-2 Divisionnak 1945. június 24.

Értesítés arról, hogy a magyar koronázási jelvények, amelyek az eredetileg a 7. hadsereg kezelésében voltak, jelenleg a müncheni Collecting Pointban vannak, és mivel viták alakultak ki e tárgyban, minden lehetséges információt be kell róla szerezni, beleértve Pajtás ezredes és más koronaőrök kihallgatási jegyzőkönyveit is.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

~~CONFIDENTIAL~~ RL/ADMG/jub L-18

OFFICE OF MILITARY GOVERNMENT FOR GERMANY (U.S.)
Economics Division
APO 742

ED 007 (RES/MFAA) 24 June 1946

MFA&A Files

SUBJECT: Hungarian Imperial Regalia (Crown of St. Stephen).

TO : G-2 Division
Headquarters, U. S. Forces European Theater
APO 757, U. S. Army

1. The Hungarian Imperial Regalia, presently held at Munich Central Collecting Point, was originally taken into custody by U. S. Seventh Army. Memorandum from A. C. of S., G-2 to A. C. of S., G-5, Headquarters Seventh Army, dated 10 June 1945 states that announcement of the acquisition was made in G-2 Periodic Report No. 267, 9 May 1945, and that the Hungarian Crown Guard (Colonel Pajtas and twelve enlisted men), taken into custody at same time, were questionned at Seventh Army Interrogation Center.

2. Because of policy decisions presently under discussion, it is necessary to marshall all possible information regarding subject materials,,and it is requested that a copy of the G-2 Periodic Report No. 267, 9 May 1945, and interrogation reports of Col. Pajtas and Crown Guard personnel be made available to this headquarters.

FOR THE DIVISION DIRECTOR:

Telephone BERLIN 42384

JOHN H. ALLEN
Colonel GSC
Chief, Restitution Branch

~~CONFIDENTIAL~~

668 X
26 1130

1946/3. George W. Selke százados (Office of Military Government for Germany) jelentése a magyar koronázási kincsekről Mr. Rober M. Millernek, az ausztriai MFA&A képviselőjének
1946. július 5.

Selke kapitány Miller figyelmébe ajánlja James W. Shea 1945. június 16-án kelt levelét, amelyben Shae beszámol arról, hogyan vették át a Mattsee mellett a koronázási jelvényeket és más fontos történeti és hivatalos iratokat, amelyekről listákat is készített, amelyeket mellékelt. Ezeknek magyarról angolra fordítását Charles Brausse készítette el 1945. június 19-én. Felhívja a szakember figyelmét arra is, hogy bizonyos tárgyak a salzburgi érsek őrzésére lettek bízva (például a Szent Jobb és a koronázási palást).

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

SUBJECT: Discovery of parts of the Hungarian Crown Treasure in MATTSEE, Austria, by 2nd Lt.James SHEA, 3 July 1946, "(Cont'd)".

The two boxes were left in father STRASSER's custody, with four men from my team on guard.

Immediately thereafter I contacted Lt.Col.Tom LEWIS, Commander of the Field Artillery Unit stationed in this area. At my request Col.LEWIS ordered my guards to be released by a detachment from his own command. The same afternoon Col.LEWIS and I drove to SALZBURG and contacted Capt.SELKE, then in charge of Education and Religion and Monuments and Fine Arts, SALZBURG.

The same evening, upon orders of Col.LEWIS, I presume, all cases were moved to the church of MATTSEE which was guarded by Col.LEWIS's detachment.

On 18 June 1945, the persons listed in Enclosure 1 met in the church of MATTSEE, where part of the treasure was handed over to the Prince Archbishop of SALZBURG for custody as specified in the document reproduced in Encl.1

On the same occasion an inventory of all of the Hungarian material found in MATTSEE and exhibited in the church of MATTSEE was taken by Charles BRAUSS and a receipt was made out to me, signed by Capt.SELKE. The original of this receipt which specifies the items turned over by me to Capt.SELKE is in my possession. Certified copies of this original are attached (Encl.2).

With the removal of the treasure from MATTSEE to SALZBURG and its further disposition I had nothing to do.

James W. Shea

JAMES W.SHEA,
2nd Lt. INF.
Fiscal Branch

2 Incl.:
(1) Document of transfer of certain parts of the Hungarian Crown Treasure to the Prince Archbishop of SALZBURG.
(2) Receipt and inventory of items of Hungarian Crown Treasure turned over to Capt.SELKE by Lt.SHEA.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

Enclosure 2 (continuation) 26

THIS IS A CERTIFIED TRUE COPY:

Received from Lt. JAMES W. SHEA: (this part written in longhand by Capt. Selke)

17. One red velvet svordholder.

18. The landapple and scuptor /: ? :/ holders in red velvet.

19. The svordholder of the coronation with copper decoration.

20. The same belonging with the old leathercover.

21. Three pieces of gold fringes.

22. Two pieces of teared crown lining.

23. One piece big red velvetcover.

24. One piece of yellois silkmaterial which was used to cover the coronation dress.

25. One piece of silk strip.

26. Sixteen pieces of different material, goldtrimming and finger.

27. Old coverpieces was used to seel the coronationbox.

28. In the coronationbox was one pair of gloves which was worn by king Charles IV. at his coronation.

29. The coronation box included the following specified description-inventory from the year of 1638, 1647, 1655, 1681, 1712, 1714, 1741. 1790, 1790, 1790, 1712, 1714, 1792, 1805, 1808, 1806, 1808, 1820,1825, 1862, 1867, 1867, 1867, 1880, 1896, 1896, 1917, 1920.

The actual discribtion made at 1929 24th of November and countersigned by the primeminister Count Bethlen Istven and Dr.Homan, Balint Director of the Hungarian National Museum and as well signed by Görgey Miklos Colonel, commander of the crownguards says: "Different anumerated articles were divided and guarded at different places." This inventory 4/1929 /from the safe/ include all specification.

Translation made from original Hungarian to English at Mattsee, Austiry, June, 19th, 1945. by Charles Brause.

/s/ signature

Mil.Govt.Land Salzburg

GEORGE W. SELKE
Capt. AUS
(signature Capt.Selke) Educ.Religious,Fine Arts and Mon. Section

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

Enclosure 2 (continuation)

THIS IS A CERTIFIED TRUE COPY:

Received from Lt. JAMES W. SHEA: (this part written in longhand by Capt. Selke)

17. One red velvet avordholder.

18. The landapple and scuptor /: ? :/ holders in red velvet.

19. The evordholder of the coronation with copper decoration.

20. The same belonging with the old leathercover.

21. Three pieces of gold fringes.

22. Two pieces of teared crown lining.

23. One piece big red velvetcover.

24. One piece of yellois silkmaterial which was used to cover the coronation dress.

25. One piece of silk strip.

26. Sixteen pieces of different material, goldtrimming and finger.

27. Old coverpieces was used to seel the coronationbox.

28. In the coronationbox was one pair of gloves which was worn by king Charles IV. at his coronation.

29. The coronation box included the following specified description-inventory from the year of 1638, 1647, 1655, 1681, 1712, 1714, 1741. 1790, 1790, 1790, 1712, 1714, 1792, 1805, 1808, 1806, 1808, 1820,1825, 1862, 1867, 1867, 1867, 1880, 1896, 1896, 1917, 1920.

The actual discribtion made at 1929 24th of November and counter-signed by the primeminister Count Bethlen Istven and Dr.Homan, Balint Director of the Hungarian National Museum and as well signed by Görgey Miklos Colonel, commander of the crownguards says: "Different anumerated articles were divided and guarded at different places." This inventory 4/1929 /from the safe/ include all specification.

Translation made from original Hungarian to English at Mattsee, Austiry, June, 19th, 1945. by Charles Krause.

/s/ signature

Mil.Govt.Land Salzburg

GEORGE W. SELKE
Capt. AUS
(signature Capt.Selke) Educ.Religious,Fine Arts and Mon. Section

1946/4. Walter Horn főhadnagy (üffice of Military Government for Germany) jelentése a G-5-nek a magyar koronázási kincsekről
1946. július 5.

Horn leírja a különböző problémákat, miszerint Selke egykori jelentése fordítási hibák miatt hamis listát tartalmazott. Selke nem láthatta a Shae által 1945. június 18-án leltározott Szent Koronát és koronázási jelvényeket, mivel azok már 1945 májusától a 7. hadsereg őrizetében, majd később a wiesbadeni és müncheni gyűjtőpontokban voltak.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

Point in MUNICH and all of which have never been in MATTSEE.

(c) (listed as item No 18 in Lt SHAE's receipt)
"The Landapple and Scuptor"
State Apple and Sceptre are both part of the Munich treasure.

CONCLUSION:

5. The inventory used as receipt by Capt SELKE was not based upon a careful analysis of the objects received by him. It is based upon an old Hungarian inventory which Mr. Charles BRAUSS simply translated into English, as is indicated by the annotation "translation made from original Hungarian to English at MATTSEE, Austria, June 19, 1945 by Charles BRAUSS". Capt SELKE signed a receipt for works of art of an estimated value of 2 1/2 Million Gold Dollar, objects which he had actually never received.

RECOMMENDATION:

a) That notwithstanding the unreliable nature of the inventory signed by Capt SELKE this inventory be used as a basis for a careful check of all items belonging to the Hungarian Crown Treasure which are presently stored in the Treasury of St. Peter and the SALZBURG warehouse.

b) That Charles BRAUSS be questioned as to how many of the items listed in his inventory he actually remembers to have seen at the time he made this inventory and when all the objects found in MATTSEE were exhibited in the church of MATTSEE.

c) That Mr. BRAUSS's translation be compared with the Hungarian original and that, after all the items in the treasury of St. Peter and the SALZBURG warehouse have been identified a list of all the missing items be drawn. Charles BRAUSS lives in SALZBURG, 48 Sinnhuberstrasse, Tel. 1996.

d) That Major SELKE be informed of the result that he be requested to submit a report and to clarify the matter to the best of his ability.

Walter W Horn
WALTER W HORN
1st Lt Inf
Art Intelligence Officer

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

OFFICE OF MILITARY GOVERNMENT FOR BAVARIA
APO 170

3 July 1946

SUBJECT: Discovery of parts of the Hungarian Crown Treasure in MATTSEE, Austria, by 2nd Lt. James SHEA.

TO : 1st Lt. Walter W. HORN, Art Intelligence Officer, OMGUS, Econ. Div., MFA & A Section, APO 742.

On 17 June 1945, I, 2nd Lt. James SHEA, at that time head of the Intelligence team of the 1st Bn., 242nd Inf. went to MATTSEE, Austria in an attempt to locate the members of the Hungarian puppett regime alleged to be hiding out in that area. I was accompanied by my entire team. Through Interrogation of two Hungarian cooks, formerly belonging to Admiral HORTHY's staff, we found out that a box with valuables of Hungarian origin was hidden in a local carpenter shop on the fringe of Lake MATTSEE. The key to the box was secured from father Anton STRASSER, the priest of MATTSEE, who took our party to the hut, in which the box was hidden, and pointed out its location. It was a heavy box with iron fastenings (or possibly entirely iron). The box was opened on the spot after the key had been obtained from the driver of Captain GOMBOS, ruler in exile of the Hungarian puppet regime. It was found to contain heavy plates (silver?). The opening was witnessed by father STRASSER, Charles KRAUSS, a Hungarian interpreter working with my team, myself and all the other members of my team. Upon summary inspection the box was locked and put under guard.

Our party then proceeded to father STRASSER's home, with the exception of the two guards left in the carpentershop. In a room on the upper floor of father STRASSER's home we discovered a large wooden box, covered by a rubbercasing fitted to size. The rubber casing was stripped off and the hinges of the two iron locks of the box were unscrewed. Upon opening the box was found to contain a large roll of material. This roll was not taken out of the wooden case or taken apart on that occasion.

After the lid of the case had been closed again, our party went to a room on the groundfloor of father STRASSER's home. There father STRASSER conducted us to a small wooden box, which when opened, was found to contain the holy hand of St. STEPHEN, well packed.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

(2) The State Sceptre (XI century) kept in a leather box (XX century).

(3) The Orb (XIV century) kept in a velvet lined plywood box (XX century). Apart from the Orb this box also contains a small red kaligo etui containing a sealed glass tube with a fragment of gold clipped off the Holy Crown when the latter was repaired by the Hungarian jeweller BARUCH, as is evidenced by a letter from Julius HALASZ to Count Bela SZECHENY, dated 6 January 1917 which is also to be found in the plywood box.

(4) The Sword of St. Stephan (XVI century) with its sheat lined with red velvet (XVI century) kept in a leather box (XX century)

5. From the above description it results clearly that none of the Hungarian Crown Insignia stored in MUNICH is in its original container. The iron chest is modern (XX century) together with all of its internal subdivisions and containers. The Central Collecting Point in MUNICH is also in possession of the keys to the chest.

Walter W. Horn

WALTER W HORN
1st Lt Inf
Art Intelligence Officer

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

Point in MUNICH and all of which have never been in MATTSEE.

(c) (listed as item No 18 in Lt SHAB's receipt)
"The Landapple and Scuptor"
State Apple and Sceptre are both part of the Munich treasure.

CONCLUSION:

5. The inventory used as receipt by Capt SELKE was not based upon a careful analysis of the objects received by him. It is based upon an old Hungarian inventory which Mr. Charles BRAUSS simply translated into English, as is indicated by the annotation "translation made from original Hungarian to English at MATTSEE, Austria, June 19, 1945 by Charles BRAUSS". Capt SELKE signed a receipt for works of art of an estimated value of 2 1/2 Million Gold Dollar, objects which he had actually never received.

RECOMMENDATION:

a) That notwithstanding the unreliable nature of the inventory signed by Capt SELKE this inventory be used as a basis for a careful check of all items belonging to the Hungarian Crown Treasure which are presently stored in the Treasury of St. Peter and the SALZBURG warehouse.

b) That Charles BRAUSS be questioned as to how many of the items listed in his inventory he actually remembers to have seen at the time he made this inventory and when all the objects found in MATTSEE were exhibited in the church of MATTSEE.

c) That Mr. BRAUSS's translation be compared with the Hungarian original and that, after all the items in the treasury of St. Peter and the SALZBURG warehouse have been identified a list of all the missing items be drawn. Charles BRAUSS lives in SALZBURG, 48 Sinnhuberstrasse, Tel. 1996.

d) That Major SELKE be informed of the result that he be requested to submit a report and to clarify the matter to the best of his ability.

Walter W Horn
WALTER W HORN
1st Lt Inf
Art Intelligence Officer

A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUMMAL KAPCSOLATOS DOKUMENTUMOK

1946/5. Dr. Csikszenthy minisztériumi osztálytanácsos levele dr. Keresztury Dezső vallás- és közoktatási miniszternek
1946. június 2.

Dr. Keresztúry Dezső Vallás- és Közoktatási miniszternek{319}
Átirat: 1946. július 3.
Tárgy: Ausztria és Németország amerikai megszállási övezeteibe kiutazó bizottságba tagok jelölése.
Vallás- és Közoktatási Miniszter Úrnak
Budapest
A fenti tárgyban 131.477/1946. és 131.554/146. ügyszámok alatt megküldött átirataimra való utalással értesítem Miniszter urat, hogy Dr. Nyárádi Miklós államtitkártól mai napon érkezett távirati értesítés szerint a Németország amerikai megszállási övezetébe kiutazó bizottság egyik tagja a Szépművészeti Múzeum kiküldöttje kell, hogy legyen. Felkérem tehát Miniszter Urat, hogy a szóban lévő tagkijelölés iránt haladéktalanul intézkedni és ennek megtörténtről – a kijelölt tag nevének és hivatalai állásának közlése mellett – lehetőleg 24 órán belül engem értesíteni szíveskedjék, tekintettel arra, hogy a bizottság kiutazására előreláthatólag már f. évi Julius hó 10-e körül sor fog kerülni. Megjegyzem, hogy a kiküldöttnek az elhurcolt műkincsek teljes jegyzékét hiteles angol fordításban magával kell vinnie.

Tájékoztatására egyben közlöm, hogy a fentebb hivatkozott korábbi átirataim értelmében a Miniszter Úr vezetése alatt álló tárca képviseletében kiküldendő egy-egy bizottsági tag kiküldésére, a fent említettek szerint előreláthatólag már folyó évi Julius hó 10-e körül kiutazó bizottság keretében, egyelőre nem kerülhet sor. Ebből az alkalomból tehát csupán a Szépművészeti Múzeum kiküldöttje utazhatik ki. A tárcabizottsági tagok kiutazásának szükségességét és időpontját a fejleményekhez képest annak idején külön közölni fogom Miniszter úrral.

Budapest, 1946. július 2.

A miniszter rendeletéből: Dr. Csikszenthy s.k. min. osztálytanácsos

1946/6. Genthon Istvánnak, a Szépművészeti Múzeum igazgatójának levele dr. Keresztury Dezső vallás- és közoktatási miniszternek
1946. július 3.

Genthon István Dr. Keresztury Dezsőnek
fogalmazvány
Tárgy: Ausztria és Németország amerikai megszállási övezeteibe kiutazó bizottságba a tagok kijelölése{320}.

Miniszter Úr!
Az egyetemi és tudományos ügyosztály vezetősége rövid úton értesített Miniszter Úr rendeletére arról, hogy a M. Pénzügyminiszter Úr 131892/946 K. V.M.J. rendeletével a vezetésem alatt álló O.M. Szépművészeti Múzeum részéről egy tagnak a megnevezését kéri Németország amerikai megszállási övezetébe kiküldendő bizottságban való részvétel végett.

Miniszter Úr! Két teljes telet és már a második nyarat tölti egyenlőre ismeretlen helyen, ismeretlen módon tárolva a Szépművészeti Múzeum nyilas vezetősége által Németországba kihurcolt műkincseinek egész tömege. Éppen ez a sok ismeretlen körülmény teszi számunkra műkincseink állapotát fölöttébb aggályossá, hiszen egyáltalán nem tudhatjuk, hogy azok milyen állapotban, mennyi sérüléssel és milyen fokú javításokra szorulva állanak mai őrzési helyükön. A Szépművészeti Múzeum részéről egyetlen kiküldöttnek részvétele a Szépművészeti Múzeum szempontjából a kérdést nem oldhatja meg.

A kiküldöttre ugyanis rettentő felelősség hárul. Meg kell ugyanis minden egyes darabról állapítania, hogy milyen állapotban van, szállítható-e, avagy sürgős felületes restaurálásra szorul. Senki nem vállalhatja szakember azt a felelősséget, hogy műkincseinket továbbra is pusztulni hagyja, mivel nincs megfelelő módja és képzettsége ahhoz, hogy a további pusztulást megakadályozza. Éppen ezért tisztelettel arra kérem Miniszter Urat, méltóztassék oda hatni, hogy a Sz. Múzeum részéről négy alkalmazott és pedig: két tudományos tisztviselő és két restaurátor utazhassék ki, már ez alkalommal a kiküldendő bizottsággal. A fenti idézett pénzügyminiszteri rendelet szerint a műkincsek hiteles angol fordítási jegyzékét is magával kellene vinni az illetőnek. Ez

nyilván avval fog járni, hogy a képeket darabonkint kell majd átvenni: e célból tehát esetleg fel kell bontani a ládákat és azokat újra kell csomagoltatni. Most már nyilvánvalóan lesz jó néhány műtárgyunk olyan mizerábilis állapotban, hogy azonnali restaurátori beavatkozást fog igényelni, mert ennek elmulasztása esetén a kép már visszacsomagolása alkalmával esetleg gyógyíthatatlan sérüléseket szenvedhet. A műtárgyakat Miniszter Ur csakis a legnagyobb óvatossággal és gondossággal lehet a Sz. Múzeum részéről kezeltetni, különösen akkor, hogy az az esztelen menekítés miatt feltehetőleg olyan súlyos sérüléseket szenvedett, amelynek azonnali reparálása szükséges. A sérült kép vagy faszobor, nem bírja el a helyváltoztatást anélkül, hogy állagában súlyos defektust ne szenvedjen. Nekünk pedig felelősség teljes kötelességünk, hogy a műtárgyak esetleges további romlását azonnal helyszínén megakadályozzuk, és ha az utasítás úgy szólna, hogy a műtárgyakat azonnal haza kell hoznunk, akkor műtárgyainkat transzportábilis állapotba helyezzük, ha pedig úgy szólna, hogy egyelőre valami biztos helyen gyűjtenénk össze azokat, akkor is meg kell akadályoznunk, hogy a helyváltoztatással együtt járó további sérüléseket szenvedjen. Itt az ország kulturális anyagának egyik legfontosabb és legértékesebb részéről van szó, amelynek viszonylag jó állapotban való hazakerülése minden egyéb vonatkozása mellett országunk idegenforgalma szempontjából is véghetetlenül szükséges.

Miniszter Úr! felelősségem teljes tudatában kérem tehát, szíveskedjék oda hatni, hogy a bizottságba a Sz. Múzeum részéről a következő négy tisztviselő utazhassék ki műkincsek átvétele és esetleg hazahozatala céljából: Dr. Oroszlán Zoltán, a múzeum volt főigazgató helyettese, jelenleg a budapesti egyetem nyilvános rendes tanára, dr. Pigler Andor, a régi képtár igazgatója, Kákay Szabó György konzervátor és Varju Domokos restaurátor. Ez utóbbi kiküldésére annál inkább szükség van, mert ő az egyetlen, aki Dr. Csánky Dénes volt főigazgató, mint kormánybiztos által a zsidó tulajdonban volt műtárgyak közül a múzeumba behozott műkincseket Csánky parancsára leltározta és így legnagyobb részében megismerte. Ugyanis a Csánky által küldött átadási műkincs-jegyzék egyáltalán nem tekinthető teljesnek, a múzeum anyagában is sok differencia van, a másik anyag, a zsidó magántulajdonból átvett műkincsek pedig igen hiányosan vannak abban feltüntetve.

A legnagyobb felelősséget vállalja az, aki az itt körvonalazott elővigyázati szabályok nélkül nyúl a külföldre hurcolt műkincseinkhez azoknak esetleg további pótolhatatlan pusztulását idézve elő. Lelkiismeretes, szakértelemmel bíró múzeumi ember csakis a fenti javaslat alapján vállalhatja el kiküldését.

Fogadja tiszteletemet.

Genthon sk.

1946/7. Dr. Bogyay Tamás levele Domán Andreának
1946. október 23.{321}

Miss A n d r e a D o m á n
Representative of the Hungarian Mission
for Restitution
Central Art Collecting Point M ü h c h e n

28.

Kedves Andrea!
A multkori látogatáskor mutatott Mednyánszky, Székely képekre és az ismeretlen festő női portréjára vonatkozólag a leltárban az alábbi adatokat találtam, amelyek nézetem szerint elegendő alapot nyujthatnak az azonositásra.
A német forditásban a 3 kép 949,95o és 1656.szám alatt található.
949.95 c M.K. 14oo
Ladislaus v.Mednyánszky:Trübes Wetter.
Ö.Lw. 28 x 34 cm.
95o.88 c M.K. 14ol.
Bartholomäus Székely:Landschaftskizze mit Bäumen.
Ö.Pd. 29 x 34 cm.

ÚJ MAGYAR
KÖZPONTI LEVÉLTÁR

Mindkét képen hátul, a vakrámán található ceruzával ráirva a szentgotthárdi leltári szám: 14oo illetve 14ol.Ezek,valamint a kép tárgya,anyaga és méretei, a Mednyánszky képnél a szignatura is, azt hiszem elég alapot adhatnak az azonosság megállapitására.
A női arckép a Nachtrag-ban a 81.oldalon található:
1656.6664 M.K. 358.
Ludwig Deák-Ébner?:Frauenkopf.
Ö.Lw. 42 x 34 cm./Kiste III./
Ennál nem a szentgotthárdi leltár sorszáma /358/, hanem a nem muzeumi /zsidó/ tárgyaknál használt fiktiv leltári szám van ceruzával a vakrámára ráirva: 6664. Szentgotthárdon u.i.olyan sokáig tartott és olyan körülmények közt folyt a leltározás,illetve jegyzékbe vétel, hogy bizony hiányzik a képek egységes és következetes megjelölése. Mint ez az eset is bizonyitja, hol a leltár sorszámát, hol a fiktiv jelzést irták rá a képre.A cél az volt,hogy azonossági jel legyen a képen, amire ez a szám,a kép tárgyának,anyagának és méreteinek megadásával együtt azt hiszem, elegendő. Ilyen ceruzával irott, rendszerint,ha Csánky maga irta rá, bekarikázott szám valószinüleg csak azokon a tárgyakon nem található,amelyek már ládába csomagolva érkeztek Szentgotthárdra és tartalmukról Budapesten készült jegyzék is volt, tehát felbontásuk feleslegesnek látszott. A leltárba a pesti jegyzék alapján gépeltem be őket. Megtörtént ugyan, hogy a pesti jegyzék hiányosnak

bizonyult, ilyenkor nem tudtam a képnek minden adatát beirni. Ilyen esetre többre akadhat, ha átnézi a leltárat.

Egyeseknek esetleg nehezen mehet a fejébe, hogy miért van a leltárban annyiféle szám: jobb oldalon, baloldalon s még a muzeumi leltári számok. E.Breitenbach-nak megmagyaráztam a németre forditott leltár szerkezetét és beosztását és a magyarázatot irásban is csatoltam. Ha ez sem volna elég, rendelkezésre áll még a teljes szentgotthárdi leltár, amelyben a képek legtöbbjének hátán található ceruza számozás mint folyószámozás található. Szükség esetén ezt a leltárat is lefordithatom, habár a német forditásban beadott leltár nem más mint ennek kivonata, amely csak azokat a tárgyakat tartalmazza, amelyek adataim szerint itt kell, hogy legyenek.

A Vilshofen melletti dolgok ügyében irtam Balogh Istvánnak, aki azonban szokása szerint nagyon keservesen válaszol, igy még nem utazhattam oda, mert nem tudom, kinél kell elkezdenemó

Feleségem igen köszöni a kedves küldeményt. Eddig még nem tudtunk sajnos eladó almát felhajtani, de reméljük sikerül. Lehet az Arcisstr.lo.alá Magának csomagot küldeni? Ha igen, akkor az esetleges eredménynyel nem kellene addig várnom, amig alkalmilag fel megyek Münchenbe. Addig is további jó munkát kivánva kezeit csókolom

Egerndach, 1946.lo.23. Bogyay Tamás

Abs.:Dr.Thomas v.Bogyay
Egerndach 42 1/3
/13 b/ Post Staudach /Chiemgau/
Oberbayern

ÚJ MAGYAR KÖZPONTI LEVELTÁR

1946/8. Dr. Oroszlán Zoltán levele dr. Hahn Sándor székesfővárosi tanácsnok úrnak, a frankfurti magyar delegáció vezetőjének
1946. november. 7.

PRO MEMORIA{322}
az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Münchenben tároló műkincseinek hazaszállításának ügyében.
Dr. Hahn Sándor szék.föv. tanácsnok úrnak
a frankfurti magyar delegáció vezetőjének

Höchst a.M.

F. hó 6.án dr. Domán Andreától nyert telefonértesülés szerint Münchenben állítólag szó van arról, hogy az O.M. Szépművészeti Múzeumnak (a továbbiakban Sz. M.) Csánki Dénes által Németországba szállított műkincsei közül két vaggonra való anyagot az Amerikai Hatóságok) rövidesen visszaadnak és azonnal elszállítható lesz Magyarországba. A szállítás föltételeit és módját – eddigi tapasztalataim szerint – nevezett hatóságok fogják megállapítani. Minthogy azonban engem a Vallás- és Közoktatási Miniszter Úr és a Magyar Nemzeti Múzeum tanácsa az anyag átvétele és hazaszállítása ügyében szakértőként küldött ki, szükségesnek tartom ebben az ügyben álláspontomat, mely a Múzeum álláspontja is, leszögezni, és kérem Tanácsnok Urat, hogy az alább kifejtett módozatokat az anyag átvételére és hazaszállítására nézve az Amerikai hatóságokkal való megbeszélések és tárgyalások alkalmával, a legnagyobb eréllyel képviselni szíveskedjék.

A Münchenben tároló műkincsanyag két részre oszlik: egyfelől a Sz.M. kihurcolt műtárgyaira (festmények, szobrok, grafikai művek), másfelől a magyar magántulajdonból, különösen zsidó műgyűjtőktől a hajdani zsidók zár alá vett műtárgyainak kormánybiztossága által (vezetője ugyancsak Csánky Dénes volt) elszedett műtárgyak, ezek között azonban az említett műkincs fajták mellett előfordulhatnak porcellánok, ezüstneműek stb. is.

Hazaszállítás szempontjából mindkét kategóriába tartozó műkincsek egyformán fontosak, azonban a megadott kereteket elsősorban a Sz.M. anyagával kell betöltenünk, s csak ha ez kimerült, kellene a

magántulajdonból való anyagot figyelembe vennünk. Minthogy értesüléseim szerint annak idején két vagy három vaggon-nal és két teherautóval szállították ide kincseinket, a hírek szerint adandó keretek között az anyagnak több a fele hazaszállítható lenne ez alkalommal, míg a többiről egy később adandó alkalommal lehetne szó. A Sz.M. legnagyobb kincseit ez alkalommal kellene hazaszállítanunk. Az ország közvéleménye nyilván nagy örömmel venné tudomásul, hogy művészeti kulturanyagunk legkiemelkedőbb darabjai hosszas és végzetes hányódás után végre hazakerültek, azokból azonnal kiállításokat rendezhetnénk, melyeknek bevétele Múzeumunk palotájának helyreállítási költségeihez igen lényeges módon hozzájárulhatna. Ebből az álláspontunkból semmi esetre sem volna szabad engednünk, még akkor sem, ha az ellenzésre találna. A súlyosan sérült képeket is lehet kellő elővigyázattal hosszabb távolságra is szállítani, amint az az alábbiakban kifejtem. Tehát Giorgione, Raffael, Piombo, Rembrandt, Vermeer, M.S. mester, Szinyei (Majális) stb. képeit most kell hazavinnünk.

Most pedig legyen szabad a hazaszállítás módjára vonatkozóan kifejtenem véleményemet. A legmegfelelöbbnek a teherautókon való szállítás látszanék. Ez azonban csaknem kizártnak tekinthető, mert erre nekünk, alig ha fognak járműveket rendelkezésünkre bocsátani. Maradna tehát a vaggonokban és a Tanácsnok Úr által tervbe vett autóbuszokon való szállítás. Ez utóbbinak anyagi előnye az volna, hogy így hazakerülhetnének a Főváros nagy autóbuszai, a kocsik belseje temperálható, tehát a hideg a képeknek nem árthat. Ezzel szemben áll, hogy autóbuszokon nagyobb méretű képeket ládákba csomagolva a felszálló ajtók viszonylagos keskenysége miatt szállítani nem lehetne. Így esetleg kimaradhatna olyan anyag, melynek mostani hazaszállítását nagyon nélkülöznék otthon. A legjobb szállítási eszköz tehát esetünkben a vasúti kocsi maradna: ebben az esetben azonban, amint arról már beszéltünk, temperálható u.n. pakk-kocsikban kéne a szállítást lebonyolítani. Azonfelül kérni kellene a lehető leggyorsabb továbbítást vagy külön szerelvény alakjában, vagy pedig valamilyen fenn akadás nélkül továbbítandó szerelvényhez való kapcsolás útján (pl. az arlberg-expresshez kapcsolni Salzburgban vaggonjainkat). Télen a rendes tehervonati további tás esetleg a már amúgyis meglevő kárainkat újabbakkal tetézhetné.

Ez általános szempontok rögzítése után az anyag átvétele és hazaszállítása ügyében a következőket terjesztem elő:

I. Az anyag átvétele.

A Münchenben tároló anyag átvétele jegyzékkel történne. Ez tartalmazná a műtárgyra vonatkozó adatokat magyar és angol nyelven, mint az otthon készített claimeken történt, elsősorban a műtárgyakon található leltári számokat. Ki kell itt fejtenem, hogy Csánki annak idején a kormánybiztosi minőségében a Múzeumba beszállított magántulajdonban levő műtárgyakat is múzeumi leltári számokkal látta el, ez azonban másféle számozással történt és általunk könnyen felismerhető. Megkönnyítené munkánkat, ha a Grassuban élő Csánki Dénestől vissza szerezhetnők a Múzeum kurrens leltárát, melyet Pestről való távozása alkalmával ide kihozott magával. Ezt feltehetőleg nem adta át idegen hatalomnak, személyes tárgyalás alkalmával esetleg meggyőzhető volna arról, hogy ezt a múzeumunk számára olyan becses forrást adja vissza nekünk. A készítendő jegyzékben az idegen tulajdonból származó anyag egy részét (porcellánt, ezüstöt) csak sommásan kellene felvenni, pl. 12 személyes ezüstevőkészlet XY monogrammal, VZ megállapítható ezüst mesterjeggyel, 48 darabból álló meisseni porcellán-készlet, stb. Ezt az átvételi jegyzéket nevezném törzsjegyzéknek. Ezzel egyezne meg végeredményben azoknak az egyes ládákba teendő részjegyzékeknek az összessége, melyek az egyes ládák anyagát tartalmaznák. Erre a részjegyzékre feltétlenül szükségünk van. Egyfelől ezzel ellenőriznénk az egyes ládáknak tartalmát, ami esetleges szállítási baleset előfordulása esetén azonnal megállapíthatóvá tenné károsodásunkat, másfelől ezeknek összessége kontroll volna abból a szempontból, hogy azonnal látnánk, minden becsomagoltatott-e a nagy átvételi jegyzéken feltüntetett tárgyak közül. Ezeket a jegyzékeket több példányban készítenők el Domán Andreával és azokból egyaránt kapna az intézkedő amerikai hatóság, mint mi, az átvevők. A ládák otthoni kicsomagolását is rendkívül megkönnyítené a jegyzékeknek ilyen módon való elkészítése, mert azonnal nyilvánvalóvá tenné a szállítmány egyes ládáinak az úton történt esetleges megbolygatását. Nagyon kérem, Tanácsnok Urat, hogy ennek a kérdésnek hathatós szorgalmazását a megfelelő hivatalos helyen képviselni szíveskedjék.

Az anyagról készített átvételi jegyzékkel egy időben az átvett képeket alapos vizsgálat alá kell vennünk. Ez a múzeumokban a restaurátorok dolga. Kérnünk kell tehát a müncheni amerikai illetékes hatóságtól, hogy ha már mi ilyen szakembert nem hozhattunk magunkkal, nekünk ilyet rendelkezésünkre bocsássanak. Ennek volna kötelessége a sérült képeket, különösen az u.n. felhólyagosodott részeket, amelyek a képek és festett szobrok romlásának kezdetét jelentik, védő leragasztással ellátni. Az ilyen képkezelés a sérült képeket is alkalmassá teszi a szállításra anélkül, hogy hosszadalmasabb restaurálási eljárásnak kellene őket alávetni, amit szívesebben végeztetnék el otthon kitűnő szakembereinkkel, mint itt kint idegenekkel, akik fölött nem mi rendelkezünk. Ahol természetesen már elvégeztek bizonyos restaurálási munkákat, ott ezt köszönettel vesszük tudomásul. A műtárgyaknak ez az átvizsgálása elkerülhetetlen előfeltétele a szállításnak is, és ha ez nem volna lehetséges, máris kijelentem, hogy kénytelen leszek Domán Andreával minden egyes ily esetről jegyzőkönyvet felvenni, mert a felelősséget elsősorban önmagammal szemben nem vállalhatnám. Ilyen téren az esetleges felületesség vagy hanyagság súlyos következményekkel járna, amit mindenképpen kerülnünk kell valamennyiünknek, akiket a hazaszállítás körül egyetemes felelősség terhel.

II. <u>Az anyag csomagolása</u>

Az anyagot deszkaládákba kell csomagolni. Ezeknek egymáshoz zárt deszkalapok kell készítve lenniök. u.n. rekeszek erre a célra nem alkalmasok, ilyenek ellen eleve tiltakoznunk kell. A legkitűnőbb darabokat jó volna esetleg bádoglemezekből készült tartályokba szállítani, melyeket alaposan kitöltenénk előzőleg papírral. Ez képeinket mindennél jobban biztosítaná. Azonban ilyenekre nem számíthatván, ragaszkodnunk kell a deszka-ládákban való szállításhoz. A ládákat előzően belülről ki kell bélelnünk papírral. Erre a legjobb volna a hullámos u.n. dupla kéregpapír: ilyen nem létében megfelelne azonban jó erős csomagoló papír is. Képeinket mind be kellene burkolnunk zsípapír-szerű és csomagoló papírral, azon felül a képeket sarkain hurkákkal kell ellátnunk, hogy egymásra ne nyomódjanak. Előre tiltakoznunk kell a képek csomagolásánál szijács és hasonló töltelék

anyagok alkalmazása ellen, amelyek igen alkalmasok arra, hogy a képek felületét összekarcolják és megsértsék. A hurkákat is puha papiros anyagokból kell készítenünk. A csomagoláshoz kérnünk kell képzett csomagoló munkásoknak az alkalmazását, akiket szükség esetén megfelelő módon doppingolni is kell, mert a csomagolás a szállítás legfontosabb etappja, és azon áll vagy bukik képeink jó állapotban való hazaérkezése. Ha a szállítás vasúton történnék, akkor alkalmazhatunk nagy felületű ládákat is: ebben az esetben azonban gondoskodnunk kell arról, hogy megfelelően alkalmazott belső, jól beszögezett keresztlécekkel biztosítsuk az elhelyezett anyagot a megcsúszás és így az összekeveredés ellen. Az ügyesen alkalmazott keresztlécek segítségével a legkülönbözőbb alakú képek ügyesen és a sérülés legkisebb veszélye nélkül szállíthatóak és így megtakaríthatnók a sok kis apróbb ládákba való csomagolás vesződségét. De természetesen fenn kel tartanom azt a fenti állításomat, hogy a súlyosabb értékű képeket lehetőleg egyedül vagy kevesedmagukkal kell csomagolnunk. A ládákat számoznunk kell. A grafikai lapokat nagyobb ládák elkerülésével inkább cukorláda formájú deszkatartályokba kell csomagolnunk. A lapokat egymástól zsírpapírral vagy erősebb selyempapírral kell elválasztanunk. Ha az anyag egyik vagy másik rekeszt nem töltené meg, úgy itt is alkalmaznunk kell a keresztléceket az anyag lerögzítéséhez.

A szobrokat erős puha papírból készült védőburkolattal kell ellátnunk, melyeket zsineggel erősítünk a szobor köré. Az így előkészített szobrokat lehetőleg egyesével fektetjük a deszkarekeszekbe és az elcsúszás vagy megmozdulás veszélye ellen szintén keresztlécekkel rögzítjük meg. Tömő anyagul akár papiros, akár finom fa-szijácsot alkalmazunk. Ha a szobrok egyes végtagjai könnyen lejárnak vagy nagyobb fáradság nélkül levehetők, helyesebb azokat ugyanabban a ládában kellő biztosítással csomagolni külön-külön.

Az átvételre vonatkozólag még megjegyzem, hogy a magántulajdonból Németországba került anyag nagyjából ismeretes előttem, azonban kisebb gyűjtők birtokából könnyen kerülhettek ide olyan épek vagy egyéb műtárgyak, amelyeket otthon nem ismerhettem. Ezekben az esetekben az álláspontom az, hogy habozás nélkül hazaiaknak fogom az esetleges kétes eredetű darabokat minősíteni, inkább vallván a hibás ismeret hiányát, mint elmulasztani egyes prominens fontosságú daraboknak visszaszállítását.

Tanácsnok Úr! Ezekben teszem meg előterjesztésemet műtárgyaink hazaszállítására vonatkozólag és kérem, hogy ezeknek megvalósítását a megfelelő hivatalos tárgyalások alkalmával, eréllyel képviselni szíveskedjék. Az itt előadottak a műtárgyak szabályos átvételének és hazaszállításának olyan primer feltételei, amelyek nélkül nem lehetünk fedve fölötteshatóságaink előtt. Tudjuk, hogy az előzetes sajtóinformáció után a magyar közvélemény milyen feszült érdeklődéssel várja az ország legfontosabb kulturális műkincseinek hazavitelét. Mindent el kell tehát követni arra, hogy az átvétel és hazaszállítás a legtökéletesebb, ma legtökéletesebb körülmények között történhessék meg.

Kiváló tisztelem nyilvánításával vagyok Tanácsos Urnak

Höchst a.M. 1946. november 7.-én

Dr. Oroszlán Zoltán
egyetemi nyilv.r. tanár

1947

A MAGYAR SZENT KORONÁVAL KAPCSOLATOS DOKUMENTUMOK

1947/1. John H. Allen ezredes jelentése a magyar koronaékszerek visszatéréséről a müncheni Collecting Pointba
1947. január 28.

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

CONFIDENTIAL

CMF/dg 2

Hungarian Coronation Jewelry

1 CDPA Rest.Br. 28 Jan 47 ED

1. A formal claim, No. 491, dated 20 January 1947, has been received from the Hungarian Restitution Mission for the return of the Hungarian Coronation Jewelry (crown, scepter, imperial globe and sword), now in American custody at the Central Art Collecting Point, Munich.

2. In view of the present unsettled political situation in Hungary, it is considered essential to know if in fact this application is made by the Restitution Mission at the explicit wish of the Hungarian Government, which earlier, specifically at the time of St. Stephen's Day celebrations in August 1946, had not desired the return of this property.

3. In view of the fact that a Peace Treaty with Hungary is now in process of being signed, it is not believed there can any longer be justification for withholding this property if in fact the Hungarian Government desires its return.

4. It is requested that an expression of his views on this matter be obtained from the United States Minister at Budapest. Following is the text of a cable being sent to the War Department;

"Formal claim has been made by Hungarian Restitution Mission for return of Hungarian coronation jewelry including crown of Saint Stephen now in U.S. custody at Art Collecting Point Munich. In view of earlier doubtes to wishes of Hungarian Government in this connection please advise as to War Department wishes. Office of Political Affairs this headquarters is requesting advice from U.S. Minister to Hungary."

FOR THE DIVISION DIRECTOR;

JOHN H. ALLEN
Colonel GSC
Chief, Restitution Branch

Telephone 42384
Rm 1055 Econ Bldg

- -

NBBX
01110

CONFIDENTIAL

A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUMMAL KAPCSOLATOS DOKUMENTUMOK

1947/2. Dr. Oroszlán Zoltán beszámolója a magyar Vallás- és Közoktatási Minisztériumnak a Collecting Point-beli munkájáról 1947. január. 27.

Dr. Oroszlán Zoltán egyet. nyilv.r. tanár
Jelentése a VKM-nek a Németországba hurcolt múzeumi és egyéb magyar Műkincseknek hazaszállítása céljából elrendelt kiküldetése alatt végzett munkájáról és annak eredményéről.{323}

Miniszter Úr!
Miniszter Úr rendelete és a minisztertanács hozzájárulása alapján a németországi amerikai övezetben, elhurcolt műkincseink hazahozása végett tett utamról, munkámról és annak eredményéről szóló jelentésemet az alábbiakban terjesztem elő:

Dr. Nyárády Miklós államtitkár úr szóbeli rendelkezése alapján 1946. október hó 26-án déli fél 12-kor indultunk útnak és pedig a frankfurti vissza hozatali bizottság vezetőjének, Dr. Hahn Sándor székesfővárosi tanácsnoknak intézkedése folytán autón. Az első két napot Bécsben töltöttük az amerikai zónába való beutaláshoz szükséges hivatalos engedélyek és papírok szerszerzésével. Ezután Linzen át Passauba, majd onnan Regensburgba mentünk. Innen Ingolstadton, Nürnbergen keresztül Fürthbe, majd Würtzburgon keresztül Frankfurtba utaztunk, ahova november 1-én érkeztünk meg. Itt már másnap jelentkeztem az amerikai főparancsnokság Restitution Brancheának vezetőjénél, Clusse ezredesnél és Dr. Hahn azonnal beadta kérelmünket, hogy Münchenbe utazhassak, és ott a Central Art Collecting Pointban megkezdhessem munkámat. Az amerikai körülményes adminisztráció miatt engedélyemet csak 10 nap múlva kaptam kézhez és így a Frankfurt-müncheni amerikai futárvonattal csak november hó 13-án hajnalban értem Münchenbe. Itt várt reám a Szépművészeti Múzeum segédőre, Dr. Domán Andrea, aki már szeptember 27-e óta dolgozott Münchenben. Ő haladéktalanul magával vitt a müncheni Königsplatz tőszomszédságában emelkedő, Hitler építette Verwaltungsbauban /:

pontos címe: Arcis-strasse 10.:/ elhelyezett Collecting Pointba, ahol még azon délelőtt bemutatkoztam az intézmény vezetőjének Mr. E. C. Raenek.

Előre kell bocsátanom, hogy angolul rossz kiejtésem miatt lehetőleg nem beszéltem, hanem franciául és németül tárgyaltam minden alkalommal. Főleg az utóbbi nyelven kellett sokat tárgyalnom, mert a Central Art Collecting Poinban mindössze 6-7 tisztviselő volt amerikai, a többi kétszáznál is több alkalmazott mind leigazolt német. Németek voltak az egyes delegáltak mellé kirendelt kurátorok, akik az egyes nemzetek anyagáról készített property cardokat nézték át, és általában az anyag kiválasztásában, a listák elkészítésében, a csomagolási jegyzékek összeállításában segédkeztek: németek voltak a restaurátorok, a fényképészek, a tudományos és segéderők, akikkel tárgyalnunk kellett a különböző adminisztrációs ügyekben, de németek voltak a csomagoló munkások is, akik a pakkolás nehéz feladatát végezték.

Már a bemutatkozásomkor megemlítettem Mr. Rae-nek, hogy nagyon szeretnénk műkincseinket még a karácsonyi ünnepek előtt Budapestre juttatni. Rae szívesen fogadta kérésemet, s ekkor én meghívtam őt, hogy a szállítmánnyal együtt ő is jöjjön Budapestre, és kilátásba helyeztem, hogy Dr. Hahn annak idején személyesen fogja elhozni számára a Magyar Kormány meghívását. Rae a meghívást szemmel láthatóan kellemesen meglepve fogadta, mert még egyetlen nemzetnek sem jutott eszébe, hogy ennek az intézménynek vezetőjét, amelynek köszönhetjük alapjában véve műkincseink összegyűjtését, megőrzését és visszaadását, meghívja pár napi tartózkodásra az ország fővárosába.

Hogy áttekinthető legyen a munka, melyet végeznünk kellett, az alábbiakban szeretném vázolni a Central Art Collecting Point szervezetét és az ott folyó munkát. A németországi amerikai zónában bárhol fellelhető, vagy felbukkanó kulturális, művészeti anyagot, /: kép, szobor, grafika, szőnyeg, porcelán, ezüst, ékszer, könyv, oklevél, stb.:/, amely Hitler seregei idegen országból vittek Németországba, ebben a müncheni intézményben gyűjtik össze és tárolják. Amint valahonnan az anyag beérkezik, azonnal ellátják a szállítmány minden egyes darabját u.n. müncheni számmal és azon túl ezen a számon fut a darab, ezen a számon történik az átadási listába való foglalása és kiadása is. Ha egyes darabok rossz, sérült állapotban vannak, azokat a restaurátorok azonnal munkába veszik, és a sérüléseket legalább is annyira orvosolják, hogy az

tovább ne terjedjen, és további károkat ne okozhasson a műtárgyban. /: ennek a rendelkezésnek szigorúságát és minden egyes esetben való végrehajtását a saját bőrünkön kellett éreznünk. Amikor az egész restaurátori és fényképező laboratórium a mi szállítmányunk előkészítésének munkájával volt megbízva, futott be a Göring gyűjtemény egy része. Ezek között voltak hatalmas 16x30 négyzetméteres felülettel bíró barokk vásznak is, melyeket természetesen felgöngyölve szállítottak a Collecting Pointba. Ezek egy némelyike erősen megsérült a szállítás alatt, mire a restaurátoroknak a sérüléseket azonnal meg kellett ideiglenesen javítaniok, és így a mi képeinkkel másfél napig nem foglalkozhattak. :/ A tárgyakat azután, amennyiben megállapítható hova tartozandóságuk, az illető nemzet tárolási területére hordják össze. Persze elkerülhetetlen marad, hogy különösen kezdetben, amikor tömegével futottak be Németország minden tája felől az idegen eredetű műkincsek, némi összekeveredés, zavar ne álljon elő, ezeket aztán a delegátusoknak kell helyrehoznunk és a műtárgyak azonosításával igazunkat bizonyítanunk. A nemzetek kiküldöttjei munkájukat a már előbb benyújtott igénylési lajstrom alapján végzik. Amikor az anyagot a maguk számára azonosították és osztályozták, akkor kezdődik a visszaigénylés munkája, amely nem annyira nehéz, mint hosszadalmas. Minden tárgyról, amely szerepel az előzetesen benyitott igénylési jegyzéken, igénylapot, u.n. property cardot kell kiállítani. Ez különböző rovatokat tartalmaz, melyeket az igazságnak megfelelően, abszolút híven és pontosan, angol nyelven kell kiállítani. Ennek a property cardnak rovatai: a műtárgy megnevezése, szerzője, méretei, a műtárgyon látható leltári szám, vagy egyéb azonosítási jegy pontos felöntetése, címe, tárgyának rövid ismertetése /: pl. a festményeken a tárgy rövid ismertetése:/ az anyag megnevezése, a műtárgy állapota elhurcolás előtt és az igényjegy kitöltésekor, /: ebből feltehetőleg az amerikaiak nyilván olyan delegátusokat vártak Münchenbe, akik a műtárgyakat még elhurcolásuk előtt is jól ismerték:/, a tárgy müncheni száma, az írott, vagy nyomtatott katalógus adatainak megnevezése, amelynek alapján a műtárgy tulajdonjoga igazolható, egyúttal az igényjegyzék megfelelő adatának megnevezése /:oldal-, vagy tételszám:/. Tehát a tárgy összes ismertető és azonosításai jegyei helyet kapnak ezen az igénylapon. Az igénylési lap a kirendelt kurátoroknak adandó át. Ez azonosítja annak adatait a nagy kartotékgyűjteményben az

illető tárgyra vonatkozó adatokkal, és azután Mr. Rae ráírja az igénylapra a mindenható „yes, vagy „no" szócskát. Az előbbi a kiadást, az utóbbi a kiadás megtagadását jelenti.

Ekkor következik a műtárgyak lefényképezése. Műtárgyat csakis akkor adnak ki, ha előzőleg legalább egyszer lefényképezték: a jelentősebb tárgyakról azonban több részfelvételt is csinálnak. Sőt, ha a műtárgy annyira sérült, hogy nincs szállításra alkalmas állapotban, akkor sérült, majd restaurált állapotban is lefényképezik. Mint fentebb már megjegyeztem, amikor valamely műtárgy szállítmány beérkezik, azonnal átnézik, és a tovább romlást megakadályozandó, a súlyosabban, vagy fenyegetőbben sérült képeket azonnal kezelés alá veszik. A Collecting Point személyzetének egybehangzó véleménye szerint nem volt még nemzet, melynek tárgyai olyan dezolált állapotban érkeztek volna Münchenbe, mint a magyar műkincsek. Ezeket természetesen azonnal_kezelésbe vették, és így további romlásukat megakadályozták. Azután folyton szemmel tartva az anyagot, az esetleges újabban jelentkező sérüléseket, vagy kit ütköző romlásokat fokozatosan és állandóan rendbe hozzák. Itt tűnik ki, ez az amerikai intézmény igen nagy és fontos kulturális érdeme. A vezetőség és az alkalmazottak igazi humanitásból és kultúraszeretettől fűtött, óvatos és körültekintő munkájának köszönhető, hogy Európa műkincsállománya itt már nem szenvedett kárt: ami Münchenbe, ebbe az intézetbe került, az már meg volt a jövő és a műtárgytulajdonos nemzet számára mentve.

Ezek után következik a kiadás és csomagolás munkája. Csomagolás előtt még egyszer átnézi az illető nemzet képviselője és a kurátor a műtárgyat, és csak ha szállításra alkalmasnak véleményezik, csomagolják be a ládákba. A csomagoláshoz szükséges ládákat, rendszerint az illető nemzet eredeti ládáit, valamint papírt, az intézmény bocsátja rendelkezésre, ami annyival is nagyobb jótétemény, mert papíros dolgában, Németországban is szörnyű a szegénység. Szoktak azonban a csomagoláshoz egyebet kérni, ami hiányzik nekik. Tőlünk Münchenben szintén alig kapható szeget és facsavart kértek. Azt Dr. Hahn közvetítésével a magyar hajók anyagraktárából kaptuk meg igen hamar, úgy, hogy itt nem szenvedtünk késedelmet. Az egyes ládákba csomagolt tárgyakról, leltárak listák készülnek, ezeket a müncheni számok szerint összesítik, és ez képezi a végleges átadási

jegyzéket, amelyekben foglalt műtárgyaknak tehát egyezniük kell az egyes ládákról felvett csomagolási jegyzékek összességével.

A Collecting Point ezzel a maga részéről befejezte a munkát. Amint a kapun kívül viszik a ládákat, vagy műtárgyakat, az már az elszállító nemzet felelősségére történik, minden ezután adódó károsodás annak számláját terheli. A Collecting Point szervezete azonban módot nyújt arra is, hogy az eddig elő nem került, de feltételezhetőleg a németországi amerikai övezetben lappangó műtárgyak fellelhetőek legyenek. Az intézménynek nyomozói /:invesitgatorai:/ vannak, akik a bejelentett adatok alapján utána mennek a műtárgyaknak, és az amerikai hatóságok segítségével a legtöbbször eredményesen dolgozva, szerzik vissza műkincseket tulajdonosaik számára.

Ez a rövid ismertetés szükséges volt, hogy munkánkat, annak nehézségeit ismertethessük. A legnagyobb baj az, hogy egyszerre több nemzet dolgozik a Collecting Pointban és mind azon van, hogy műtárgyait, muzeális kincseit minél hamarább hazajuttattassa. Tehát hosszú hetekkel, sőt hónapokkal előre kell bejelenteni a szállítási dátumot, hogy Collecting Point személyzete is beoszthassa a munkát. Mikor mi dolgoztunk ott, ugyanakkor az oroszok, olaszok, csehek, belgák, hollandok, franciák is ott dolgoztak, s készítették elő különféle szállítmányaikat. Ezért azután úzussá vált az is, hogy nagyobb méretű tárgyakból, pl. képekből, szobrokból álló szállítmányokat legfeljebb 1000 darabig engedélyeznek elvitelre. Ennek feldolgozása, /: restaurálása, fényképezése, csomagolása/ ugyanis annyi időt vesz igénybe, hogy ez alatt a többi nemzetek a maguk anyagát készíthetik elő. Tehát a Collecting Pointban parancsolni, sürgetni nem lehet, legfeljebb kérni.

Mikor a bemutatkozási nap után megkezdtem a munkát, előbb alaposan tájékozódtam a dolgok menetéről, azután megbeszélést tartottunk Domán Andreával. A magyar műkincsek ekkor már nagyjából együtt voltak, csak az adatokkal való azonosítás és a property cardok kiállítása hiányzott a végső kiigényelésre. Én a múzeum műtárgyainak property cardjait készitettem el, míg Domán a magántulajdonban levő műtárgyakat, valamint, a grafikai anyag részét vette munkába. Hivatalosan is bejelentettem a szállítási időt december 18-20-a közötti napokban. Előbb nem lehetett terminust kérnünk, mert a franciák december 10-15-e között már bejelentették egy nagyobb szállítmány elindítását. Még így is csak Mr. Rea különös előzékenységének

köszönhetjük, hogy kérelmünket ilyen formában, erre a z időpontra nézve elfogadta, és rendelkezéseit ilyen formában adta ki személyzetének.

Ekkor rendkívüli irammal fogtunk munkához. Naponként, a vasárnapot is beleértve, reggel 9-től este 6-ig, olykor tovább dolgoztunk, én még az ebédet is elhanyagoltam munkám érdekében, és többnyire 1-2 szendviccsel elégedtem meg. Az angol nyelven property cardokból december 9-éig kb. 1200 drb.-ot nyújtottunk be, feldolgozva ebben kint lévő grafikai anyagunknak is kb. a felét. Amikor azonban a kiadás engedélyezésére került a sor, kiderült, hogy a grafikai anyagot speciális fotóanyaggal szokták fényképezni, amely épen elfogyott, és így az elkészített graikai anyagra ez alkalommal nem számíthatunk. Abba azonban beleegyeztek, hogy metszeteinket, köztük nagy értékű Rembrandt-, Dürer-, stb. sorozatainkat már most elhozhassuk mivel ezeket, több példányban lévén ismeretesek, lefotografálni nem szükséges. Sajnos a már feldolgozott rajzainkat és aquarelljeinket ez alkalommal nem hozhattuk haza, azok egy későbbi alkalommal fognak egyéb tárgyainkkal hazakerülni.

Munkánkat megkönnyítette, hogy Mr. Rea a Collecting Point egyik legszolgálatkészebb, leggondosabb munkaerejét, frl. Dr. Mersmannt bocsátotta segítségünkre. Azonban még ennek a lelkes, munkabíró hölgynek a szorgalmát is próbára tette a mi iramunk, és sokszor mondogatták, hogy ilyen irammal dolgozni még nem láttak egyetlen nemzetet sem. Fűtött engem azonban az, hogy be akartam váltani Dr. Nyárádi államtitkárnak tett igére temet, hogy a műkincsek legjelentékenyebb része karácsony előtt haza fog kerülni Magyarországra.

Minden más esetben a visszatért javak kiengedéséről a frankfurti bizottságunk szokta volt az értesítést megkapni. A mi esetünkben azonban ettől eltértek, és november 25-én a következő másolat mellékelt Interofice Memorandumot kézbesítették nekünk ki. /:

Tisztelettel kérem a Miniszter Úr hozzájárulását, hogy a memorandum eredetijét a Szépművészeti Múzeum irattárában helyezhessem el, ahol műkincseink elhurcolásáról és visszaszerzéséről való összes feljegyzéseinket és dokumentumainkat is őrizzük.:/ Ennek értelmében minden kulturális javunkat, kivévén a koronázási jelvényeket és a Herzog gyűjteménynek Münchenben lévő tárgyait,

hazavihetjük. /Ez tehát a hivatalos release műtárgyaink visszajuttatásáról.:/ Ugyanebben megszabják az átvétel módozatait, amelyeket különben előterjesztésem fentebbi részében már ismertettem, novum csak az, hogy ahol a szállításra való alkalmasság állapotát nem ismerjük el egyöntetűen, ott alá kell írnunk egy nyilatkozatot, hogy a nevezett műtárgyat saját felelősségünkre és veszélyünkre visszük el Münchenből. Erre egyetlen esetben került sor, az a műtárgyunk is baj nélkül érkezett haza.

A Herzog gyűjteményre vonatkozólag a Colleting Point egy amerikai alkalmazottjától azt az értesülést szereztük magánúton, hogy azt a New Yorkban tartózkodó br. Weiss Alfonzné tiltotta le az U.S.A megfelelő szervei által a berlini amerikai kormányzó hatóságoknál.

A koronára vonatkozólag jelentem, hogy a jogarral és a karddal együtt eredeti páncélládájában Münchenben őriztetik ugyanezen hivatalban. A koronázási jelvények a hosszú szállítás alatt semmi kárt nem szenvedtek. A sceptrum hegyikristályokból készült gömbje azonban nyeléről /: aranyozott ezüstből való igen iligrán nyél:/ letört és most csak a köréje fűzött és fanyélhez erősített pánt tartja. Mint biztos forrásból értesültem, a koronázási palástot a salzburgi Collecting Point őrzi annak idején tehát a bécsi bizottságunk útján onnan lesz kikérendő. A nevezett műtárgyak visszaadásának időpontjára nézve Mr. Rae nem nyilatkozott, aki a tárgyakat több mint egy órán keresztül hozzáférhetővé tette számunkra, úgy hogy azt bőségesen volt időnk tanulmányozni.

December 9-én adtuk be az utolsó property cardjainkat, ezen az időponton túl nem fogadtak el tőlünk a szállítmányra nézve újabb igénylőlapokat. Most a fényképezés és a szállításra való előkészítés vette kezdetét. Minthogy a München áramszolgáltatás órákra kihagyott és megakadt, Mr. Rae elrendelte, hogy a fényképészek anyagukat éjjel is állandóan fotografálják. Ez azután nagy munkatöbbletet jelentett a restaurátoroknak és a fényképészeknek. Itt javunkra szolgált az, hogy Budapestről 500 drb cigarettát, valamint 3 üveg barackpálinkát és 4 üveg brandyt vittem magammal a pénzügyminisztérium beavatott tisztviselőinek szíves figyelmeztetésére, amint ezt a minisztérium egyetemi és múzeumi osztály vezetőjének és referenseinek is bejelentettem, amihez azután még kaptunk Frankfurtból is valamit. Münchenben nem a márka, hanem a cigaretta a legkelendőbb valuta,

amiért a müncheniek az ottani feketepiacon mindent meg tudnak vásárolni. Ezekkel buzdítottam tehát munkára a Collecting Point szervezetét, egyúttal kilátásába helyezve nekik, hogyha a kitűzött napra, december 18-ra elkészülünk a munkával, vendégül fogjuk őket látni.

Itt kell megemlítenem, hogy a cseheket kivéve, minden nemzet itt dolgozó delegátusával a legjobb kollegiális viszonyban voltunk, ami Dr. Domán Andrea előkészítő munkájának is köszönhető. A kollegiális viszony ápolására és elmélyítésére szükségünk van azért is, mert ezek legtöbbje hosszú hónapok óta dolgozván a Collecting Point útvesztőhöz hasonló épületében, tőlük sok becses értesülést nyerhettünk munkánkra és műtárgyainkra vonatkozólag is. Ennek a kollegiális viszonynak ápolására hívtam meg két ízben az olasz, holland, belga és a francia delegátusokat magunkhoz, és egy-egy üveg magyar ital mellett együtt üldögélve vacsora előtt szobámban, ahol a jövő együttműködés szállait szövögettük. Kezdeményezésünket hamarosan a holland, majd francia delegátus is viszonozta, és igen jó kollegiális viszony alakult ki körünkben, amelynek esetleg a jövőben is hasznát láthatjuk.

December 11-én megkezdtük a csomagolást is, mely kisebb-nagyobb megszakításokkal azután egészen 20-ig tartott. December 19-én, minthogy akkor már az anyag csaknem teljesen szállításra készen állott, meghívtuk d.u. 5 órára hivatalunkba Mr.Raet, Mr. Neithot a szervezet adminisztrációs vezetőjét és más 16 alkalmazottat barátságos áldomásra. Azt hiszem, a jelenlévők mindig szívesen fognak erre a másfél órára visszaemlékezni, melyet Mr. Rae másnap is, mint nagyszerűt és különösen sikerültet emlegetett. Látszott, hogy tetszett neki a mi gesztusunk, hogy a sürgetett és hajszolt iramáért ilyen kedves és ott szokatlan módon mondtunk köszönetet.

Magam ellenőriztem minden szobrot, minden képet, mielőtt a ládába betettük volna. Ha a csomagolás módjával nem értettem egyet, azt azonnal a pakkoló munkások tudomására hoztam, akik legtöbbször ellenvetés nélkül adtak helyet kifogásaimnak, és utasításaim értelmében végezték a csomagolást. Végül is a 8 munkásnak egy liter italt, és még valami kétszáz cigarettát adtam jutalmul ugyanazon a napon, mikor a tisztviselői személyzet számára „partyt" rendeztünk.

Közben Dr. Nyárády Miklós államtitkár Úr is megérkezett Frankfurtba, és Dr. Hahn Sándor is ugyanoda Magyarországból. A szállítmány számára ők szereztek két postakocsit és egyúttal elhozták

Mr. Rea, valamint még más 3 fontos amerikai személyiség részére a Magyar Kormány meghívását, Nyárádi úgy intézkedett, hogy két postakocsit a München-Bécs között közlekedő u.n. Mozart futárvonatra kapcsolják rá, melyen azonban csakis amerikai egyének utazhatnak, amelyet épen ezért az orosz zónában nem vizsgálnak át. Így tehát a műkincsekkel telt vaggont egyetlen magyar sem kísérhette el, csak Bécsben szállhattak fel magyar kísérők a Magyar Kormány által Bécsbe küldött szerelvényre. Velem azonban az a külön baleset történt, hogy a frankfurti amerikai parancsnokságtól kiállított utazási parancsom /: trave ordersem:/ csak egy napi késedelemmel érkezett meg, úgy hogy csak 23-án, hétfőn hajnalban indulhattam el Münchenből, a Frankfurt-München-Linz között közlekedő amerikai futárvonattal. Linzben megszervezvén a Felső-Ausztria-i amerikai parancsnokságon a tovább utazáshoz szolgáló láttamozásokat, 24-én hajnalban fél 3-kor ültem fel az Arlberg expresszre és Bécsen keresztül 24-én este 7 órakor érkeztem meg Budapestre.

Amikor már anyagunk becsomagolva, nagyobb részben útra készen állott, akkor sikerült még nagyobb tömegű magyar anyagot megtalálnom. Két felbontott, de aztán nem túlságosan bolygatott ládában megtaláltam a keszthelyi Festetich-Bibliothekának nagy csomó régi magyar nyomtatványát és kéziratát, nem különben Veszprém-Zala és Vas vármegyéknek ugyanott letétbe tett 856 drb. Árpádkori és későbbi időkből származó oklevelét. Minthogy előzetesen benyújtott nagy igényjegyzékünkben ezek az elveszett értékeink már fel voltak tüntetve, Mr. Rae előzékenyen megengedte, hogy ezeket a többi, már útra előkészített értékeinkkel együtt elhozhassuk. Ugyanakkor két ládában márkás, főleg meisseni és herendi porcellánokat találtam. Ezeket azonban nem adták ki, mert minden darab lefényképezésre érdemes. Ezeknél a tárgyaknál különösen szigorúan veszik a fényképen való megörökítést, mert az egyúttal az esetleges visszaéléseknek is elejét veszi. A helytelenül, vagy tévesen kiadott tárgyakról azonnal megállapítható, hogy hova kerültek és visszaigényelhetők az U.S.A. e szerve által, a jogos tulajdonosuknak.

Vissza maradt még a Collecting Pointban a Múzeum anyagából az Okolics-női mester XV. sz.-ból való táblaképe, a Szegedi Múzeum Benczúr Gyula festette Tisza Kálmán portréja, valamint 12-14 drb. magántulajdonból származó egyéb kép, a Múzeum egy XVI. sz.-ból való

faszobra, melyet mizerábilis állapota miatt nem mertem a szállítás okozta megrázkódtatásnak kitenni, azután grafikai gyűjteményünknek valamivel több, mint a fele anyaga, az említett két láda porcellán.

Elutazásom előtti napon hoztak be valami 33 darab modern magyar festőtől származó képnek a kartotéklapját, melyek állítólag Felvidékről kerültek Münchenbe. Domán Andreára maradt annak megállapítása, hogy ez az anyag valamely Felvidéken keresztül hurcolt magyar magángyűjteménybe tartozik-e, avagy valamely Felvidéken élő magyar gyűjtő gyűjteményéből származik-e? Az ő megállapítása szerint lesz a vonatkozó igény e darabokra bejelentendő. A Göring gyűjteménnyel együtt bekerült a Hómanék által annak idején Ribbentropnak felajánlott, s általa Göringnek eladott, vagy átadott Lenbach-féle szép és friss Bismarck portré is a Collecting Pointba. Ezt a Göring gyűjtemény liquidálásával feltétlenül vissza fogjuk kapni. De így valószínűleg visszakerül Adamsnak „Sétalovaglás előtt" című képe is, melyet szintén Hómanék annak idején egyenesen Göringnek küldtek. Reményünk lehet Szinyei Merse Pál a „Vénasszonyok nyara" című képének visszaszerzésére is, melyet Hitlernek vitt annak idején magával Horthy Miklós Németországba. A Hitler gyűjteményt Berchtesgadenben állítólag csorbítatlanul megtalálták, s ha ez igaznak bizonyul, úgy bizonyára nem lesz akadálya annak, hogy e szép képünk ismét a Múzeumba visszakerüljön.

A Magyar Kormánytól nyert felhatalmazás alapján Dr. Nyárády Miklós államtitkár úr december 20-án d.u. fél 4-kor írta alá Mr. Rae-vel együtt a műtárgyak átvételi elismervényét: azóta a Szépművészeti Múzeumban a szállítmányt kicsomagolták, és megállapították, hogy összesen 982 drb. műtárgyat szállítottunk haza ez alkalommal. A tárgyak általában jó állapotban kerültek haza Múzeumunkba. Természetesen ez csak relative értendő. Már fentebb említettem, hogy annak idején műkincseink eléggé dezolált állapotban kerültek Münchenbe. Ott azonban a gyors restaurátori közbelépés megmentette képeinket és szobrainkat a további pusztulástól, egy szobrunk kivételével, melyet, mint fentebb már említettem, állapota miatt kénytelen voltam Münchenbe visszahagyni, hogy ott gondos restaurátori kezeléssel tegyék alkalmassá arra, hogy később hazaszállítható legyen. Bizonyos azonban az, hogy képeink állagukban és többségükben bizonyos értékcsökkenést szenvedtek azáltal, hogy az út alatt megsérültek, és bizonyos fokig

restauráltattak. A Múzeumnak valóságos kára az elhurcolt műkincsek mennyiségét illetően alig lépi túl az 1%-ot. Így ebből a nagy „kalandból" aránylag kis kárral szabadultunk.

Itt említem meg, hogy úgy Frankfurtban, mint Münchenben az amerikai hatóságok igen előzékenyen bántak velem. Lakást Frankfurtban az Excelsior szállóban, Münchenben a Military Goverment épülettömbjében kaptam. Étkezni mindkét helyen a tiszti étkezőben lehetett, hol az étkezés igen jó és bőséges volt. Ez az elhelyezés igen kedvező volt számunkra, azonban Münchenben bizonyos nehézségeket mégis okozott, mert a Collecting Pointtól kb. 4 km-re lévén, nagyon nehézzé tette a közlekedés kérdését. A müncheni villamosok ugyanis délben és este túlzsúfoltak: számunkra amúgy is alkalmatlanok voltak a közlekedésre, mert az étkezések perchez voltak kötve, és villamossal állandóan lemaradtunk volna az étkezésekről. Itt jöttek aztán segítségünkre egyfelől idegen kollégáink, kiknek csaknem mindegyike állami autóval rendelkezett és bennünket igen gyakran fuvaroztak szívességből lakóhelyünkről hivatalunkba és vissza: másfelől a Collecting Point vezetősége, melynek hol egyik, hol másik tagja vitt magával haza saját, vagy hivatali autóján. Így volt aztán keresztülvihető csak, hogy napról-napra pontosan megjelenhettünk dolgozóhelyünkön, elvégezhettük napi feladatunkat és hazahozhattuk a kitűzött időre kincseinket. Az említett „fogadás" tehát mintegy köszönetünket akarta ezért is kifejezni idegen kollégáinknak.

Tudvalévő dolog, hogy Dr. Csánky Dénes nemcsak műkincseinket, hanem a Múzeum leltári naplóját is magával vitte Németországba. Már elindulásomkor utam egyik céljául tűztem ki ezeknek visszaszerzését. Münchenben megtudtuk, hogy Csánky Grassauban, Münchentől mintegy 80-85 km-re lakik. Dr. Hahn Sándorral együtt november 16-án délután autón felkerestük őt. Csánky festésből tartja fenn magát, és kérésünkre azonnal átadta a leltárakat, sőt a gyűjtemény útjáról, egyes magántulajdonból származó, de előttünk ismeretlen műtárgyakról még heteken keresztül sok értékes adatot szerezhettük tőle és fiától. Így tudtuk meg, hogy a Littmann család által keresett Szentpétery József pesti ötvös mester által készített „Issosi csata" c. dombormű egy ládába csomagolva Pannonhalmán maradt. A régi képtárban kiállított „Vir dolorum" című Schaffner mű még Sopronban visszaadatott tulajdonosának, úgy hogy ezt a képet igényjegyzékünkből törölhettük.

Csánky mellett még Dr. Bogyay Tamás kulturszminiszteri titkárral tárgyaltam több ízben, aki végig a képekkel telt vaggonok mellett maradt, velük tette meg az utat Szentgotthárdtól Münchenig. Az ő és Csánky előadásából képeink elhurcolásának ez a fejezete a következőkben lesz világossá előttünk. Az elhurcolásra ítélt műkincsek ládákba csomagolva várták az elszállítást 1945 március végén Szentgotthárdon. Az orosz hadseregnek a vártnál sokkal gyorsabb előnyomulása azonban nagy zavart okozott a szállítási tervekben. Tárczay Felicidesz Román március 30-án, nagypénteken reggel adta ki a rendeletet az elszállításra. A német állomásparancsnokságtól rendelkezésre bocsátott két vaggon azonban nem tudta befogadni az egész szállítmányt, és így válogatás nélkül nagy sereg láda maradt vissza Szentgotthárdon. /: Ezt az anyagot hoztuk vissza aztán 1945 év június elején Nemes József min. osztályfőnökkel és Dr. Várady Irén műegyetemi könyvtárnokkal Szentgotthárdról, és ez az oka annak is, hogy a szállítmányban néhány nagy művészi remeket találtunk: nem volt idő már az elszállításukra.:/ A két vaggont éjfél felé indították útnak egyelőre Admont felé. A szállítás irányítása Csonka Ferenc mérnök kezében volt, aki azután a szállítmány vezetése ügyében többször igen élesen összekülönbözött Csánkyval, aki magának vindikálta a rendelkezés jogát. Később a Salzburg-Rosenheim-i vonalra dirigálták a két kocsit és ott futtatták majdnem két héten keresztül állomásról – állomásra az amerikai repülőgépek támadása közepette. Valóságos csuda, hogy a két vaggon tartalmával együtt megmaradhatott. Végül is a Staudach-Grassau-i állomáson vesztegelt a két vagon, amelyet Leongandba /: Zell am See:/ akartak irányítani. Ezt azonban megakadályozta az amerikai csapatok előretörése, akik május 3-4-én birtokukba vették az említett vasúti állomást és természetesen a két vaggont is. A szállítmány tartalmát, bár az az amerikaiak azonnal kötelezővé tették, csak jóval később, június 4-én jelentik be egy Greewood nevű amerikai tisztnek, aki tehát először vesz tudomást a műkincses vaggonokról. A kocsikat azonban ki kell üríteni. Ekkor az értékes tartalmú ládákat Grassauban a Café Reifingenben, tehát egy kávéház termében helyezik el. Itt tárolják a ládákat egészen június 25-ig, mikor How amerikai kapitány átveszi az anyagot ládaszám szerint, tehát nem darabszám, vagy leltár szerint, kijelentvén már ekkor, hogy az átvétel nem jelent egyben elkobzást is. A ládák tartalmának jegyzékét,

mivel leltárt nem ad arról Csánky az amerikaiaknak, Dr. Bogyay készíti el számukra, megkönnyítve az amerikaiaknak az anyagunkban való tájékozódást, s annak lehető együtt tartását. Az egész anyagot azután még ugyanazon a napon, teherautókon szállították be Münchenbe a Collecting Pointba. Itt volt ettől kezdve az egész műkincs szállítmány, melynek hollétéről itthon eleinte csak találgatásokra és teljesen bizonytalan híradásokra voltunk utalva. 1946. március 24-én jelentette azután Dr. Bogyay Tamás Németországban tárolt magyar javak számbavételére alakult „Passaui magyar anyagi bizottságának" műkincseink hollétét, és így vált hivatalosan is ismertté azoknak sorsa és tárolási helye.

A fentiekben tettem meg kiküldetésemre és annak eredményeire vonatkozóan jelentésemet Miniszter Úrnak. A jövőre nézve legyen szabad javasolnom, hogy a régebben benyújtott igényjegyzékeinkben feltűntetett, de eddig fel nem talált tárgyainknak sürgős felkutatását újból nyomósan kérjük a megfelelő amerikai hatóságoktól. Ugyancsak sürgősen nyújtsuk be náluk mindazoknak a tárgyaknak egy újabb csoportos igényjegyzékét, melyeket bizonyosan, vagy feltehetőleg német alakulatok, esetleg magyar nyilas alakulatok, egyének, vagy hivatalok szállítottak el az időben Németországba. Ezeket a jegyzékeket sürgősen el kell juttatnunk Dr. Domán Andreához is, hogy ő meg a Collecting Point raktáraiban nézhessen egyfelől utána ezeknek a dolgoknak, másfelől a nevezett intézmény nyomozóit kérhesse meg ezek érdekében teendő kutatásokra. Dománnal úgy állapodtunk meg, hogy ő kb. január végére el fog készülni a még kinn lévő, túlnyomó részben grafikai anyag igénylapjainak elkészítésével. Így tehát Mr. Rae volna hivatalosan felkérendő, hogy azoknak sürgős elintézésével lehetővé tegye a még mintegy 6-8 ládányi anyag mielőbbi hazahozatalát, mely Dr. Hahn Sándor szóbeli közlése alapján egy még kinn lévő székesfővárosi nagy autóbusz hazahozatalával együttesen kerülhetne sor.

A Herzog gyűjteményre vonatkozólag tisztelettel javaslom, hogy a Magyar Kormány washingtoni képviselete útján oldassa fel a hazahozatali tilalmat. E gyűjtemény müncheni anyaga ugyanis három örökös között oszlik meg, és méltánytalan volna egy külföldön élő örökös kedvéért más rászoruló örökösöket csak azért, mert itthon tartózkodnak, az örökség birtokbavételéből kizárni.

Január 16-án tartott rádió előadásomban felvetettem a gondolatot, hogy az amerikai megszálló hatóságok jóindulatát megköszönendő és megörökítendő, emléktáblát helyezzünk el a Múzeum előcsarnokában, mely a visszaadás tényét megfelelő formában mondja el az utókor számára. Ennyit ez a gesztio feltétlenül megérdemel, hiszen e nélkül egész Szépművészeti Múzeumunk világhírű anyagának hijján egy negyedrangú intézmény nívójára süllyedt volna le. Tisztelettel javaslom egyúttal, hogy Miniszter Úr köszönetét nyilvánítsa Mr. Raenek, a Collecting Point igazgatójának és egész személyzetének azért a gondos tárolásért és kezelésért, amelyben képeinket részesítették. Nincs tudomásom róla, hogy más állam részéről történt-e már ilyen köszönetnyilvánítás. Ha igen, udvariasságban nem maradunk el e nemzetek mögött, ha nem, ismét tanújelét adtuk annak, hogy mélyen átérezzük ennek a cselekedetnek kulturális életünkben játszott nagy jelentőségét. Az amerikaiaknak így is úgy is kellemes lesz. Indítványozni fogom a Nemzeti Múzeum tanácsának, adjon felhatalmazást Dr. Genthon István főigazgató úrnak, hogy a Múzeum kiadványaiból, lehetőleg teljes sorozatot juttasson el Mr. Raenak, Frl. Mersmannak és Dr. von Bocknak, akiknek köszönhető elsősorban, hogy műkincseink legjava még karácsony előtt hazatérhetett Múzeumunk falai közé. De tisztelettel javaslom, ha van a Vallás és Közoktatási Minisztériumnak, a magyar művészetre vonatkozó reprezentatív kiadványa, küldjük abból is főleg Mr. Rae számára példányokat, aki amerikai egyetemi tanár művészettörténetből. Nem tudhatjuk, hogy egy ilyen gesztus nem fogja-e esetleg még valahol Németországban lappangó műkincseinknek előkerülését és hazajuttatását meggyorsítani.

Amikor tisztelettel kérem Miniszter Urat, hogy jelentésemet tudomásul venni és javaslataimat megfontolás tárgyává tenni méltóztassék, egyúttal kérem, hogy a műkincsek hazahozatal körül tett intézkedéseimre jóváhagyását megadni méltóztassék.

Budapest, 1947. jan. 22.

Mély tisztelettel

Dr. Oroszlán Zoltán
egyetemi nyilv. rendes tanár/:
Budapest, VIII. Múzeum körút 6–8.
II. emelt Klasszikus Archeológiai Intézet

1947/3. Bock kurátor levele Edwin C. Rae-nek a magyar műkincsek lefényképezéséről
1947. február 13.

OFFICE OF MILITARY GOVERNMENT FOR BAVARIA
APO 170
Monuments, Fine Arts and Archives Section

DATE 13 February 1947

SUBJECT: Hungarian Restitution, 2nd shipment

TO : Mr. EDWIN C RAE, Chief MFA and A Section

1. Attached to this I send you a Memorandum by Dr. Tunk concerning the photographing of the hungarian art objects.

2. Owing to lack of photomaterial it is not yet possible to fix a date for the leaving of this shipment.

Bock.

Dr. von Bock
Chief, Curatorial Department

1947/4. Dr. Walter Tunk feljegyzése Johannes Felbermeyernek a magyar műtárgyak fotózása tárgyában
1947. február 18.

Inter- Office- Memorandum
Subject: Aufnahme des ungarischen graphischen Materials
From: Dr. Tunk
To: Dr. v. Bock

München, 13. 2. 47.

1. Vom ungarischen Bestand an Kunst, der zu restituieren ist, sind nur noch zu photographieren:
   125 Zeichnungen
   61 Seiten der Budapester Biblia-Pauperum-Handschrift.

2. Ursprünglich waren es 250 Zeichnungen. Von ihnen ist also die Hälfte bereits erledigt.

3. Herr Felbermeyer benötigt zur einwandfreien Aufnahme von Zeichnungen und Handschriften: "Phototechnische Platten" , Format 13/18 Die erledigten 125 Aufnahmen sind mit diesem Material gemacht. Nun ist der Bestand erschöpft. Versuche, mit anderen Platten zu arbeiten, haben indiskutable, graue Ergebnisse gezeitigt. Daher hat Herr Felbermeyer das Photographieren des ungarischen graphischen Materials eingestellt, um auf neue "Phototechnische Platten" zu warten.
   Er bittet um baldmögliche Hilfe in der Beschaffung.

Dr. Tunk

1947/5. Herzog Alfons Richard F. Howardhoz, az MFA&A vezetőjéhez írt levele
1947. június 11.

US-59

Room 2213
61 BROADWAY
NEW YORK 6, N. Y.

June 11, 1947

Mr. Richard F. Howard,
Chief, MFAAA Section,
Office of Military Government for Germany (U.S.)
Economics Division
Restitution Branch
APO 742
c/o Postmaster, New York, N. Y.

Dear Mr. Howard:

Thank you very much for your letter of May 17, 1947, enclosing copy of letter from Dr. Thomas Bogyay to Dr. Birkmeyer, dated August 23, 1946, setting forth information concerning the Herzog Collection.

The letter of Dr. Bogyay is of great value, and I want you to know that I am very grateful to you for your diligence in this matter.

Sometime in May, I received news from Budapest that the several paintings belonging to the Herzog Collection and stored at the Collecting Central Point in Munich had been returned to Hungary, despite the fact that they had been segregated and held as our property. Needless to say, this is a heavy blow to our family.

The paintings returned to Hungary do not constitute the entire Herzog Collection, but only a small part of it. Enclosed is a list of paintings still missing of which we have not the faintest clue as to their present whereabouts. These paintings are the sole property of my wife.

At this point, I should like to say that our entire family are bona fide residents of this country, and with the exception of our two minor children, we all hold our first American citizenship papers. By reason of this fact, I kindly request that if any further paintings belonging to us should be located, that we be notified immediately, and that the paintings be returned to us here in the United States and not shipped to Hungary, where they would be lost to us forever, if the Communistic trend in that country continues, as may be expected.

May I further ask you to try and ascertain whether any of the paintings listed on the enclosed sheet have been found and, if so, where in Austria or Germany they have been stored.

Again, please accept my very best thanks for all your efforts in our behalf.

Sincerely yours,

Alfons Weiss

Alfons Weiss

(610 r / 191430) 120

1947/6. Jeszenszky Sándor jelentése az Ezüstvonat szállítmányáról 1947. június 20.

Jelentés az Ezüst-vonat szállítmányáról.{324} Jeszenszky Sándor – Ortutay Gyulának

Miniszter Úr!

Csánky Dénes által Németországba szállított műkincsekből azokat, melyek az 1946. decemberi un.n. Műkincsvonat szállítmányából kimaradtak, f.é. április 22-én az Ezüst-vonat hozta haza, 8 ládába csomagolva. E ládákat másnap átvettem és kellő fedezet mellett a Szépművészeti Múzeumba szállítattam. A ládákat f.é. április hó 25-én és 28-án bontottuk fel a Múzeum szakközegei és a vámhatóság képviselői jelenlétében. A bontásról jegyzőkönyv készült és minden darab leltárba vétetett.

Ezúttal visszaérkezett a Múzeum grafikai gyűjteményének 368 darabja. Hiánytalanul itt van már a XIX. század francia művészeinek rajzait magábanfoglaló, páratlan Majovszky gyűjtemény. A visszahozott olasz grafikai lapok között vannak a XV. századbeli firenzei rézmetszetek és Leonardo da Vinci, meg Raffael rajzai. A német lapok közül külön említendők Dürer tollrajzai, Schongauer rézmetszet sorozata, valamint Hirschvogel vadászjelenetei. Végül Rembrandt nyolc biszter lapját kell még külön kiemelni. A magyar lapok közül Barabás és Brocky bájos vízfestményei, Zichy, Székely Bertalan, Szinyey és Rippl-Rónay rajzai említendők. Megvan a Biblia Pauperum minitürös pergamenn kézirat és az a 6 darab XV. századibeli olasz játékkártya is, melyek a decemberben visszaérkezett sorozatból hiányoztak. Tehát egybevetve a két szállítmányban hazaérkezett grafikai anyagot, jelenthetem, hogy a Szépművészeti Múzeum grafikai gyűjteményéből 1944 évben Nyugatra szállított grafikai anyag épen és hiánytalanul újból a Múzeum birtokában van.

A grafikai anyagon kívül e szállítmányban a Múzeum még 6 darab műtárgyat kapott vissza: 5 festményt és a kisszebeni Mettercia oltár Máriát gyermekével ábrázoló faszobrot, mely sajnos törve és erősen szúette állapotban érkezett. Az Ezüst-vonat szállítmányának átvétele

után lehetővé vált a régi külföldi mesterek képgyűjteményének számbavétele. E szerint az 1938 képből álló gyűjteményből 21 kép hiányzik és e hiányzó képek közül egy sem szerepel a Csánky által megküldött szentgotthárdi és müncheni jegyzékben, tehát itthon a Szépművészeti Múzeumban, nyilván a Múzeum katonai megszállása idején vesztek el. E 21 festmény listája a következő:

1. / 6710 ltsz. Hans von Aachen: Hungária felszabadítása /Pergamen 34. 6x42 cm/
2. / 2535 ltsz: Adriaen Boudewyns: Folyó partja /Vászon, 40.5x57.5 cm/
3. / 551 ltsz: id. Jan Brueghel: Aeneas az alvilágban, /Rézlemez, 25.5x36.2/
4. / 553 ltsz: „ „ „ „ „ /Rézlemez, 26.6x36.2/
5. / 420 ltsz: Balthazar Denner: önarckép, /Vászon, 41.5x 43.6/
6. / 76 ltsz: Északolasz, XVI.sz. eleje: Szent vértanúnő, /Töredék, fa, 43x33 cm/
7. / 546 ltsz: Jacques Fouquier: Keresztvitel, /fa, tondó, átmérő 22.3 cm/

8-11./ 4250-4253 ltsz: Fr. Quradi: Négy velencei vedutta. /Karton fára 14.5x18.5 cm/

12. / 709 ltsz: Charles Lebrun: Békekötés, /Vászon 70x116,5 cm/
13. / 5415 ltsz: Nicolas Maes: Előkelő hölgy gyermekével, /Vászon, 75x62/
14. / 4294 ltsz: id. Frans Mieris: Hölgy tengelicével, /Fa, 23,5x17.7/
15. / 3836 ltsz: Jacob Ruisael: Vízesés, /Fa, 39x45.7 cm/
16. / 1500 ltsz: David III. Ryckaert: Kocsmai jelenet, /Vászon, 87.5x 119 cm./
17. / 4245 ltsz: Tiziano utánzója: Gyermek triton, /Vászon, 26,5x23.6 cm./
18. / 758 ltsz: Spanyol festő XVII.sz. második fele: Szent Sebestyén. /Vászon, 163x101 cm./
19. / 6375 ltsz: Luis Tristan: A három királyok hódolása, /Vászon, 232x115 cm./
20. / 247 ltsz: Pieter Verelst: Csábítás. /Fa, 23x29.5 cm./
21. / 4281 ltsz: Joachim Wtewael: Páris itélete, /Rézlemez, 22.1x28.4 cm./

Bár a hiányzó képek száma a megmaradt műtárgyak számához viszonyítva elenyésző és a felsorolt mesterek sem tartoznak a legjelentékenyebbek közé, mégis fájdalmas veszteség különösen spanyol kollekciónkat tekintve, honnét Luis Tristán, egy Greco köréhez tartozó, toledói festő képe fog hiányozni. Értékét az a körülmény adja meg, hogy e mesternek a Prádóban és a Louvreban is csak egy-egy képe van és sem a londoni, sem a bécsi képtárban nincsen képviselve. Komoly veszteség még az idősb Frans Mieris egyetlen képe a Pálffy gyűjteményből és Jacob Isaacks Ruisdael két képe közül a „Vízesés" hiánya.

Ilyen végleges beszámolót sem a régi magyar anyagról, sem a modern képtár károsodásáról még nem adhatunk, mert helyiség hiányában eddig nem volt módunkban a néhány, az időjárás viszontagságaitól biztos helyiségben összezsúfolt anyagot szétválogatni és számbavenni. A régi magyar anyag számbavételének munkáját megnehezíti még az, hogy ezt a gyűjteményt annak idején Csánky magának tartotta fenn, a Múzeum tisztviselői elől elzárta, még a fénykép gyűjteményt sem engedte át tanulmányozásra és kutatásra, az új szerzeményeket és letéteket leltárba sem vette. A modern anyagból körülbelül 800 darabot, köztük sok jelentős festményt kikölcsönzött letétbe adva és ezekről még nem érkeztek mind be a jelentések: de már megállapítható, hogy jelentős veszteségekkel számolhatunk.

Visszatérve az Ezüst-vonat szállítmányára, abban 23 darab magángyűjteményekbe tartozó műtárgy jött vissza, mégpedig a Herzog gyűjteményből 9 festmény /3 drb. Greco, Zurbaran, Koninck, Corot, Caugin, stb./ a herceg Festetich gyűjteményből 4 festmény és 3 pergamen Graduale lap, a Wolffner gyűjteményből 3 darab, továbbá a Szegedi Múzeum Benczúr: Tiszta Kálmán arcképe, valamint Hesser Andorné és Glücksthal Samu egy-egy képe. Egy Székely Bertalan tájkép tulajdonosát még nem sikerült megállapítani.

Ezenkívül, az amerikaiak e küldeményhez csatoltak 33 darab modern magyar festményt, melyeket nyomozóik Cseh-Szlovák területen találtak. E képek között lévő arckép révén sikerült a tulajdonos nyomára jönni, kivel az érintkezést már felvettük.

Két láda fayance is érkezett. Ebből 63 darab porcellán özv. Dobay Aurélné tulajdona, aki porcellán gyűjteményét két ládában a Múzeum letétébe helyezte. Sajnos a gyűjteménynek csak egy részét kaphatja vissza, mert nyilván az ő egyik ládája volt az, amely Csánky jelentése

szerint 1944. december 24-én Győr mellett, a teherautó felborulásakor összetört. 27 darab porcellán tárgy tulajdonosának megállapítására vár, hasonlóképpen az a 11 darab arany tárgy is /2 szelence, 1 tű, 8 antik női óra/ és 6 darab elefántcsont faragvány, mely a porcellán közé volt csomagolva. Viszont a 3 darab értékes Habán edény a Wolffner gyűjteménybe tartozik.

Most, hogy Münchenből a második szállítmány is hazaérkezett, alkalom adódott a karácsonyi Műkincsvonat és a mostani Ezüst-vonat bontási jegyzőkönyveit is egybevetni Csánkynak a Szentgotthárdon hagyott és a Németországba szállított anyagról szóló listával. Az összevetésből kiderül, hogy a visszakerült szentgotthárdi anyagból 29 festmény és 2 faszobor, a németországi anyagból pedig 11 kép és 1 faszobor hiányzik. Valamennyi magántulajdon, nem számítva Lord Rothermer letétként kiállított képeit, melyeket az örökösök kérelmére Münchenben az amerikaiak kiadtak, míg a Szentgotthárdról visszajött darabokat itt Budapesten az örökösök megbízottja vette át.

A hiányzó darabok között szerepel a Csánky féle szentgotthárdi jegyzékben egy Rembrandt: Kálvária szentekkel című 127x52 cm nagyságú festmény. Nincs tudomásunk arról, hogy egy ilyen méretű Rembrandt kép lenne magyar magántulajdonban és a Csánky féle zsidó kormánybiztossági átvételi jegyzőkönyvekben, melyek ugyan hiányosak, nyomát sem találjuk. Ez ügyben Csánkytól fogunk felvilágosítást kérni. Ezenkívül Bazzani, Bronzino, Bartholomeis Bruyen egy-egy képe hiányzik, továbbá egy velencei Krisztus kép, valamint festmények közül a legnagyobb veszteség Szinyei: „Tutzingi séta" című műve, mely Wolffner Gyula tulajdona volt. Ez a szentgotthárdi veszteség valószínűleg abból származik, hogy amikor 1944 húsvétján Csánky Szentgotthárdról a Németországba szállítandó anyaggal, 80 ládával útnak indult és 52 ládát, mert nem fért a waggonba hátrahagyott, 20 láda már elszállításra készen a kolostor udvarán maradt. Ezeket nem vitték vissza az óvóhelyre és az egész orosz inváziót az udvaron vészelték át. A Múzeum kiküldöttei a helybeli kommunista párt helyiségeiben találták meg, felbontva. Ez alkalommal veszhetett el Szinyei: „Vitorlás a starenbergi tavon" című kisméretű festménye is, mely a Múzeum tulajdona volt.

A Münchenből hazahozott anyag és a Csánky-féle lista között mutatkozó hiányt magyar festményeken kívül egy Riemenschneidernek

tulajdonított faszobor és egy XV. sz. beli északolasz mester festménye teszi ki. Bár Csánky listái nem egészen pontosak, mert olyan műtárgy is szerepel a szentgotthárdi listán, mely azután a müncheni szállítmányból került elő és megfordítva, mégis e hiányzó darabokat reklamálni fogjuk a müncheni Central Point-nál.

A magántulajdonok megállapítását megnehezíti az, hogy Csánky félve attól, hogy a zsidó tulajdonokat a németek maguknak fogják követelni, a műtárgyakról a tulajdonos nevét feltüntető cédulákat lekaparta és helyükbe fiktív múzeumi leltári számokat ragasztott. Így számos esetben az ő felvilágosításaira vagyunk utalva, ami tekintettel, hogy csak futár útján érintkezhetünk vele, igen hosszadalmas. Dr. Domán Andrea múzeumi őr, müncheni kiküldöttünk pedig, miután május hó végével, mint ösztöndíjas Belgiumba távozott, jelenleg Münchenben megbízottunk nincs, aki érdekeinket képviselné. Ezért azzal a kéréssel fordultam Hahn Sándor hazahozatali kormánybiztos-helyetteshez, hogy tegye lehetővé egy másik angolul tudó múzeumi tisztviselő kiküldését, annál is inkább, mert az amerikaiak felszólítására be kell jelentenünk mindazon műtárgyakat, melyeket tudomásunk szerint németek vittek el. Ezek felkutatásánál pedig feltétlenül szükséges lesz egy magyar szakértő jelenléte.

A miniszteri biztosságon a fentebb említett munkálatokon kívül folyamatban van az elveszett, vagy megsemmisült műtárgyak adatfelvétele és még mindig újabb bejelentések érkeznek. Eddig kétezer kartotéklap készült el a veszteségeknek a művész és a tulajdonos szerint való számbavételére. Hogy e munka méreteiről képet adjunk, elég felemlíteni, hogy Budapest székesfőváros bejelentése 1985 elveszett műtárgyat sorol fel. A Wolfner gyűjtemény hiánya meghaladja az 500-at, Donáth műkereskedőé 244 festmény és rajz, Druckner Géza gyűjteményéből 156 darab hiányzik, Montenuovo herceg világhírű Napoleon gyűjteményének vesztesége csak miniatürökben és festményekben 100 darab. A Hatvany család bejelentése 159 elveszett műtárgyat sorol fel. A zsidó kormánybiztosság által összeszedett műtárgyakból eddig kellő igazolás mellett több, mint kilencszáz műtárgy került vissza jogos tulajdonosához.

Több olyan bejelentés érkezik, melyben a tulajdonos megjelöli, hogy hol lennének elveszett műtárgyai feltalálhatók. Sajnos e bejelentések ügyében eddig nem járhattunk el, mert a Veszélyeztetett Műtárgyak

miniszteri biztosságához beosztott nyomozó ott annyira el van foglalva, hogy a mi ügyeinkkel nincs ideje foglalkozni. Ezért külön előterjesztésben kérem, hogy hivatalomhoz egy nyomozó tiszt osztassék be, mert értékek megmentéséről van szó, melyeknek feltalálási lehetősége a késedelemmel egyre csökken.

A Szépművészeti Múzeumban felhalmozott magántulajdonú műtárgyak számbavételére most kerül sor. Ez eddig azért maradt el, mert azok abban a néhány helyiségben voltak összezsúfolva, ahova nem esett be az eső és nem volt kellően védett helyiség a válogatásra. Most, hogy a tetőüvegezési munkák örvendetesen előrehaladtak, e munka megkezdése is lehetővé válik.

Végül jelentem, hogy Szinyei: „Vénasszonyok nyara" című festményét, melyet Hitlernek ajándékoztak, valamint Lenbach: Bismarck arcképét, melyet Ribbentrop és Adams: „Sétalovaglás előtt" című képét, melyet Göring kapott ajándékba a Múzeum tulajdonából, az amerikaiak megtagadták kiadni, bár arra igényünket bejelentettem. Hahn Sándortól nyert értesülés szerint ez esetben hiányzik a jogalap, mert ajándékozás történt és nem elhurcolás. Mind a három, értékes darabja volt a Múzeumnak, de különösen a Szinyei kép elvesztése lenne fájdalmas. Az hiszem azonban, hogy az amerikaiak ellenkezését meg lehetne kerülni azzal, ha visszavásárlásra tennénk ajánlatot. Ha elfogadnák, valószínűleg csak egy képletes összegről lenne szó. Kérem a Miniszter Úr felhatalmazását, hogy ilyen irányban puhatolódzhassam. Ezzel befejezve jelentésemet, kérem annak tudomásulvételét.

Budapest, 1947. június 20-án.

Tisztelettel:

Jeszenszky Sándor
ny. miniszteri osztályfőnök,
miniszteri biztos

1947/7. Bogyay Tamás levele Dr. Roethelnek
1947. július 23.

Absender: Dr. Thomas v. Pozyay

Egerndach 42 1/3 Post

Wohnort, nach Zustell- oder Leitpostamt

Staudach Oberbayern

Strasse, Hausnummer, Gebäudeteil, Stockwerk (bei Untermietern auch Name des Vermieters) oder Postschliessfachnummer

G E R M A N !

Geschäftlich

Postkarte

DEUTSCHE 12 PFENNIG POST

STAUDACH b

An Herrn

Hauptkurator Dr. R Ö T H E L

Central Art Collecting Point

13 b MÜNCHEN

Arcisstr.lo.

Strasse, Hausnummer, Gebäudeteil, Stockwerk (bei Untermietern auch Name des Vermieters) oder Postschliessfachnummer

(12. 45) By C 154 Din A 6

Declassified per Executive Order 12958, Section 3.5
NND Project Number: NND 775057 By: NND Date: 1977

STAUDACH — Gra...

9 January 1947

Report on the Hungarian Art Treasure in the Central Collecting Point, Munich

Dr. Roethel

According to a memorandum of Dr. Thomas Bogyay, dated June 1st 1945, the most important objects of the Museum of Fine Arts in Budapest, including some private collections and confiscated property of Hungarian jews were brought to the monastery of Szent-Gotthard for safedkeeping during the Winter of 1944/45.

In view of the advancing Soviet army, Director Dr. Denes Csanky, first-in-charge, and Dr. Thomas Bogyay, second-in-charge, were ordered by the Hungarian Ministry of Education on the 30th of March 1945 to remove the art treasures from Szent-Gotthard to the monastery of Admont in Austria.

On March 31st 1945 they loaded two freight cars (Muenchen 29.868 and Belgie 154.592) and left Szent-Gotthard. When they arrived at Admont they thought the place not suitable and proceeded to Staudach-Gressau in Bavaria, " a place we could stay, awaiting further orders of the Hungarian Ministry of Culture ". The freight cars arrived in Staudach-Gressau on April 27th 1945.

On June 1st Dr. Thomas Bogyay, secretary of the Ministry of Culture, Francis Csonka, engineer, and Gez Farkas, director of Public School, submitted a memorandum to Military Government stating that " the wagons are quite insufficient to guarantee the security and to keep in condition the pieces of art. "Especially we fear " so they wrote, " that the markedly change of temperature and the damaged roof of the wagons are a severe danger for the paintings, the drawings and the books. We can see traces of damage on the chests. It seems urgent, to lodge the material in a really suitable place, or to return it, if possible , to Hungary. Being not able to don the one or the other, we ask the Military Government to decide what shall be done."

This letter war transmitted by Capt. Janos C. Atherton,

Illusztrációk jegyzéke

Bevezetés

1. Hubert és Jan van Eyck szárnyas oltárának (középső rész: A bárány imádása) megtekintése az ausztriai Altaussee sóbányában. 1945. július. Balról a harmadik, „N" (Navy) feliratú kabátban, George Stout művédelmi tiszt. Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images
2. Dwight D. Eisenhower, a szövetséges haderők főparancsnoka, Omar Bradly és George Patton tábornok a németek által elrabolt festményeket csodálják a föld alatti képtárban. Merkers, 1945. április 12. Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images

2. fejezet
Az államilag szervezett műkincsrablás természetrajza, II.

3. A Haus der Deutschen Kunst. München, 1939. Tervező: Paul Ludwig Troost, Hitler kedvenc építésze. Fotó: a Haus der Kunst Archívumának jóvoltából.
4. Arno Breker (1900–1991) szobrász-építész egyik újklasszicista szobra a Haus der Deutschen Kunstban. 1939. Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images
5. Az *Entartete Kunst - Elfajzott művészet* kiállítás egyik terme. München, Hofgarten 1937. július. A kiállítási termekben gúnyos feliratok díszelegtek, például: „Vegye a dadát komolyan! Megéri!" Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images
6. Otto Freundlichnak (1878–1943), a kor jelentős expresszionista szobrászának *Az új ember* című művét használták fel az *Elfajzott művészet* című kiállítás katalógusának borítójához. Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images
7. Adolf Ziegler (1892–1959), a Birodalmi Képzőművészeti Kamara elnöke, festő. *Négy elem* című triptichonja szerepelt az *I. Nagy Német Kiállítás*on 1937-ben, majd a Führerbau első emeletén helyezték el. Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images

8. Adolf Hitler kedvenc tartózkodási helyének, a berghofi rezidenciának a fogadóterme, festményekkel és falikárpitokkal. 1940 körül. Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images
9. Adolf Hitler, Max Wünsche és Albert Speer Obersalzbergben az új linzi Operaház terveit tanulmányozzák. 1939. május. Fotó: © Getty Images
10. A Carinhall, Hermann Göring birodalmi marsall rezidenciájának egyik mellékterme, zsúfolásig megtöltve műtárgyakkal és perzsaszőnyegekkel. 1940–1941. Fotó: © CULTiRiS / Bridgeman Images

3. fejezet
Műkincs- és műemlékvédelem az európai hadszíntéren

11. Michelangelo *Madonna a gyermekkel* című szobrának felszínre hozatala (1945) nagy technikai kihívást jelentett a műemléktisztek számára. A márványból készült csodálatos mű (1504) Michelangelo egyetlen olyan alkotása, amely külföldre került. A belgiumi Bruges városának Nagyboldogasszony-templomában helyezték el. Napóleon 1794-ben Párizsba vitette, de a bécsi kongresszus után visszakerült eredeti helyére. A nácik Belgium lerohanása után szállították Németországba. Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images
12. Az elrabolt műkincseket a németek főleg az altausseei sóbányában, valamint II. Lajos bajor király neuschwansteini kastélyában rejtették el. Az utóbbiba a Franciaországból elrabolt műkincsek, festmények és különböző iparművészeti tárgyak kerültek. Az amerikai műemléktisztek itt találták meg az ERR működésére vonatkozó dokumentumokat is. A képen James Rorimer MFA&A tiszt, valamint katonái láthatók francia festményekkel. 1945. Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images
13. Neuschwanstein. Egy szoba szebbnél szebb aranytárgyakkal, amelyek valószínűleg Hermann Göring gyűjteményébe tartoztak. 1945. Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images
14. Merkers. A nácik itt rejtették el a Reichsbank összerabolt arany- és valutakészletét, amelynek egy részét később visszaszolgáltatták a megszállt országoknak. Fotó: © CULTiRiS / AKG-Images

4. fejezet
A müncheni Collecting Point

15. A Paul Ludwig Troost által tervezett Führerbau és Verwaltungsbau (igazgatási épület). 1945. tavasz. A két épület között még állnak a Hősök csarnokai és a birodalmi sasokat sem szedték le. Később a Hősök csarnokait felrobbantották és a sasokat eltávolították. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
16. Franz Xaver Schwarz irodája. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
17. Az igazgatási épületet (Verwaltungsbau) – ahol a náci pártkönyveket is őrizték – a háború utolsó napjaiban feldúlták. Az elkeseredett környékbeli lakosok minden mozgatható tárgyat, közöttük értékes festményeket is elvittek. 1945. április. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
18. A műtárgyak beérkezése és jegyzékbe vétele, és lepakolás a teherautókról. 1945 tavasz. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
19. Páncélszekrények a Collecting Point alagsorában, ahol a különlegesen értékes műtárgyakat őrizték. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
20. Craig Hugh Smyth, a Collecting Point első igazgatója az épület erkélyén. Ő találta ki a „property card" rendszert és ő alakította ki az intézmény felépítését. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
21. A müncheni Collecting Point munkatársai. Ül: Marie-Sophie von Redwitz, Gerti Klein, Erika Hanfstaengl, Elge Böhm, áll: J. Hamilton Coulter, Domán Andrea, mögötte Johannes Felbermeyer, Fräulein Schmidt, Thomas Muchall-Vierbrook, Herman Lohe, Hans Eckart, Herr Wimmer, Herr Radlmayr, Karl Birkmeyer, Renate Haars, Walter Tunk, Agnes von Rechberg, Hans Konrad Röthel, Louise Laporte, ismeretlen, Craig Hugh Smyth. A csoportkép az intézmény bejáratánál készült. 1945. november. Domán Andrea a budapesti Szépművészeti Múzeum munkatársaként a magyar műtárgyak

visszaszolgáltatását készítette elő. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
22. Edwin C. Rae, a Collecting Point második igazgatója, aki rendkívül nagy segítséget nyújtott a magyar műkincsek minél gyorsabb hazaszállításában. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
23. Edwin C. Rae albuma. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
24. Edwin C. Rae munkatársai körében a búcsúztatása alkalmából neki készített emlékalbummal. 1947. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
25. A havi jelentés egy oldala. 1946. november. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
26. Festmény- és szoborraktár a müncheni Collecting Pointban. 1946. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
27. A szögesdrót kerítéssel körülvett Collecting Point. A müncheni gyűjtőhelyen egy idő után olyan nagy értékű alkotásokat halmoztak fel, hogy ez szükségessé tette a szigorú ellenőrzést. Ez a látvány várta Hahn Sándort is, amikor azonosítania kellett a magyar műtárgyakat. 1946. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
28. Szovjet tisztek a müncheni Collecting Pointban a műkincsekkel teli ládákat ellenőrzik. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
29. A magyar koronaékszerek megtekintése a mücheni Collecting Pointban magas rangú amerikai katonai küldöttség jelenlétében. 1946. Balról az első Edwin C. Rae. Fotó: http://archives.library.illinois.edu/erec/University%20Archives/1203026/box_17_album_lowres.Pdf
30. Leonardo da Vinci kis bronz lovas szobrának property cardja. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
31. A Leonardo lovas szobrát tanulmányozó művészettörténészek, bal oldalon Edwin C. Rae. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.

5. fejezet
A magyar műtárgyak menekítésének előzményei

A trójai faló. 1944. március 19.

32. Horthy Miklós kormányzó első látogatása Klessheimben, 1944. április 16–17. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, Budapest, ltsz. 63. 1992
33. Szálasi Ferenc eskütétele a Szent Koronára, 1944. október 16. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, Budapest, ltsz. 64.3302

6. fejezet
A „hajlított kalap”

34. A magyar Szent Korona az amerikai hadsereg egyik frankfurti raktárában, 1945. augusztus 3. A koronát az ausztriai Mattseeben találta meg az amerikai 86. gyalogos hadosztály. A koronát az amerikaiak a magyar kommunista államnak csak 1978-ban adták vissza, Jimmy Carter elnöksége alatt. Fotó: © Bridgeman2945188
35. Az elásott koronaékszerek rejtekhelye. Forrás: Simonsits 2001.
36. Imrédy Béla amerikai fogságban az augsburgi Kihallgató Központban. 1945. Mellette a magyar műkincsek lefoglalásában fő szerepet játszó George W. Granville hadnagy, aki a magyar háborús bűnösöket is hazakísérte. 1945. október 5. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, Budapest, ltsz. 89.147 Pl.

7. fejezet
Műkincsek mellékvágányon

37. A Szépművészeti Múzeum oszlopos belső, összetörött üvegtető. 1945 kora tavaszán. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, Budapest, Ltsz: 876/962 th. neg 9x12
38. A romos Hatvany-palota. 1945. május 30. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, Budapest, ltsz. 2015.1.38
39. Csánky Dénes mint fiatal festőművész. A háttérben látható festmény a 19. századi müncheni zsáner festészet hatásáról árulkodik. Fotó:

Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, Budapest, Ltsz.: 54592, 1613/1953

40. A fotóműterem a müncheni Collecting Pointban. Johann Felbermeyer Anthonis Van Dyck *Cornelis de Vos családja* című képét fényképezi. A háttérben a párizsi Musée du Louvre-ból származó német Mária Magdolna faszobor, valamint a Pihenő Hermész márványtöredék látható, amely Nápolyból került Németországba, 1946. január. A magyar műtárgyakat többnyire Felbermeyer tanítványa, Inge Loeffler örökítette meg. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
41. Raffaello *Ifjú képmása* című alkotása a budapesti Szépművészeti Múzeum tulajdonában volt. Münchenbe érkezésekor a Mü.-Nr 964/33-es számon vették leltárba, property card. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
42. Édouard Manet a *Gitáros* című rézkarcának property cardja. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
43. Szinyei Merse Pál *Szakállas férfi* című portréjának property cardja. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
44. Domán Andrea kollegái körében. München, Collecting Point. 1946 késő ősze. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.

8. fejezet
A műkincsek hazatérnek

45. Bogyay Tamás és Kovács Ágnes a Müncheni Magyar Intézetben. 1989. június. Fotó: Kurt Benning
46. A *Képes Figyelő* 1946. decemberi száma a visszaérkező magyar műkincsekről. Kovács Ágnes tulajdona.
47. Benzúr Gyula: *Tisza István portréja,* property card. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
48. Édouard Manet grafikai munkái, property card. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
49. Székely Bertalan: *Rómeó és Júlia,* property card. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.

50. Szinyei Merse Pál: *Faun,* property card. Fotó: Zentral Institut für Kunstgeschichte, Fotothek München.
51. Joachim von Ribbentropp birodalmi külügyminiszter látogatása a Szépművészeti Múzeumban, mellette Bárdossy László, bal szélen Hóman Bálint, jobbra Csánky Dénes. 1942. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, Budapest, ltsz. 63.1911
52. Nyárády Miklós pénzügyminiszter és Key altábornagy a Visszaszolgáltatási Bizottság búcsúestélyén. Key altábornagy mellett Tildy Zoltánné. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, Budapest, ltsz. 87 372

Válogatott irodalom

Adam 1992
Adam, Peter: *The Arts of the Third Reich.* London, 1992

Akinscha 1955
Akinscha, Konstantin: *Beutekunst. Auf Schatzsuche in russischen Geheimdepots.* Deutscher Taschenbuch-Verlag, München, 1955

Akinscha–Koslow–Toussaint 1994
Akinscha, Konstantin – Grigori Koslow – Clemens Toussaint: *Operation Beutekunst. Die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945.* Dresden, Germanisches Nationalmuseum Abt. Verlag, 1994

Almási 1994
Almási János: Budapest történeti topográfiája a német megszállás időszakában. In: *Magyarország 1944* 1994

Amt Rosenberg 2006
Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsocialistischen Herrschaftssystem. R. Oldenburg Verlag, München, 2006

Baldass 1927
Baldass, Ludwig: Herzog báró gyűjteménye. *Magyar Művészet,* 1927. 177–206.

Bartz–König 2005
Bartz, Gabriele – König, Eberhard: *A Louvre. Művészeti kalauz.* Vince, Budapest, 2005

Bokor 1982
Bokor Péter: „Jóbarátunk: dr. Edmund Veesenmayer…" In: *Végjáték a Duna mentén.* Minerva–Kossuth, Budapest, 1982

Botos 2012
Botos János: *Ez a kifosztás lesz a végső? Az 1939–1945 között elkobzott magyar zsidó vagyonok.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2012

Boumberger 1998
Boumberger, Thomas: *Raubkunst – Kunstraub. Die Schweiz und der Handel mit gestholenen Kulturgütern zur Zeit des Zweiten Weltkriegs.* Orell Füssli Verlag, Zürich, 1998

Bradsher 1999
Bradsher, Greg: Nazi Gold. The Merkers Mine Treasure. *Prologe Magazine,* 1999. Spring. 31. évf. 1. sz. www.archives.gov/publikationes/prologe/1999

Braham 1963
Braham, Randolph L.: *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account.* Vols. 1–2. Randolph L. Braham ed. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1963

Braham 2003
Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon.* Budapest, 2003

Breitenbach 1949–1950
Breitenbach, Edgar: Historical Survey of the Intelligence Department, MFAA Section, in OMGB, 1945–1946. *College Art Journal,* Winter. 1949–1950

Bukey 1993
Bukey, Evan Burr: *Patenstadt des Führers. Eine Politik- und Sozialgeschichte von Linz 1908–1945.* Frankfurt, 1993

Chlumsky 2017
Chlumsky, Dr. Milan: Genie der Selbstinszenierung. – Albert Speer-Ausstellung im Dokumentationszentrum Reichsparteitagsgelände. *Kunst Art.* 2017. december. 26.

Clark 1985
Clark, Alan: *Barbarossa. The Russian-German Conflict 1941–1945.* William Morrow, 1985

Dodd 1941
Ambassador Dodd's Diary. 1933–1938. Gollanz, London, 1941

Dobos 2010
Dobos Erzsébet: *Megmenekültek.* A szerző kiadása, Budapest, 2010

Dombrády 1994
Dombrády Loránd: Klessheim és a Sztójay-kormány megalakulása. In: *Magyarország 1944* 1994

Dunai 2009
Dunai Andrea: *Az évszázad jóvátételi pere.* Népszabadság Könyvek, Budapest, 2009

Dunai 2013
Dunai Andrea: *Ajándékok a Birodalomba. Műértő,* 2013/10.

Dunai 2016
Dunai Andrea: Ausztriából hazatért festmények. Palotából sóbányába – 23 év külhonban. *Műértő,* 2016. március

Edsel 2010
Edsel, Robert M.: *Monuments Men. Allied Heroes, Nazi Thieves and the Greatest Treasure Hunt in History.* Arrow Books, 2010

Edsel 2014
Edsel, Robert M.: *Műkincsvadászok.* Libri, Budapest, 2014

Eichmann 1996
Eichmann, Adolf: *Tárgyalástól az ítéletig. Feljegyzések a börtönből.* Trifer Kiadó, Budapest 1996

Evans 2013

Evans, Richard J.: *A Harmadik Birodalom háborúban.* Park Könyvkiadó, Budapest, 2013

Faber 2015
Faber, David: *München 1938. A megbékítési politika válsága.* Park Könyvkiadó, Budapest, 2015

Farkas 2009
Farkas Kornél: *Műtárgymozgások 1938–1945. A Szépművészet Múzeum történetéhez.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009. 59–104. (Századok füzetek 5.)

Fazakas–Hegedűs–Hennel 2002
Fazakas László – Hegedűs Ernő – Hennel Sándor: *A Szent Korona őrzése.* Heraldika Kiadó, Budapest, 2002

Fraenkel–Manvell 1992
Heinrich Fraenkel – Roger Manvell: *Goebbels. Der Verführer.* Wilhelm Heyne Verlag, München, 1992

Fröhlich 1993
Fröhlich, Elke ed.: *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. I. 1923–1941.* München, 1993.

Gaehtgens 1997
Gaehtgens, Thomas W.: Le Musée Napoleon et son influence sur l'histoire de l'art. In: *Histoire de l'historie de l'art, II: XVII et XIXe siécles.* Éduard Pommier, Paris, 1997

Genthon 1935
Genthon István: Báró Hatvany Ferenc modern képgyűjteménye. *Magyar Művészet,* 1935/1. 4–24.

Genthon 1956
Genthon István: *A Szépművészeti Múzeum 1906–1956.* Budapest, 1956

Gerlach–Aly 2002

Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Das letzte Kapitel: Realpolitik, ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1941/1945.* München, 2002.

Gerlach–Aly 2005
Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Az utolsó fejezet.* Noran, Budapest, 2005

Gogolak 2001
Gogolak Lajos: Romemlékek. *Holmi,* 2001. március

Götz 2012
Götz, Aly: *Hitler népállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus.* Atlantisz – S. Fischer, Budapest, 2012

Grammbitter 2008
Grammbitter, Ulrike: Unbequemlichkeiten der Erinnerung an den Nationalsozialismus. Münchens Aufarbeitung seiner Zeit als „Haupstadt der Bewegung". In: Gerhard Seewann Hrsg.: *München - Budapest, Ungarn - Bayern: Festschrift zum 850. Jubiläum der Stadt* München. München, 2008 (Danubiana Carpathica 2.)

Haase 1991a
Haase, Günther: *Kunstraub und Kunstschutz. Eine Dokumentation.* Hamburg–Stanford. 1991.

Haase 1991b
Haase, Günther: *Kunstraub in Krieg und Verfolgung: die Restitution der Beute und Raubkunst.* Olms Verlag, Hildesheim–Zürich–New York, 1991

Hahn 1984
Hahn Sándor: *A Szent Korona útja és sorsa.* New York, 1984

Hahner 2015
Hahner Péter: Gyilkos karikatúrák. Arthur Szyk küzdelme Hitlerrel és Jamamotóval. *Rubicon,* 2015/2.

Hammond 1980

Hammond, Mason: „Remembrance of Things Past": The Protection and Preservation of Monuments, Works of Art, Libraries, and Archives during and after World War II.
Proceedings of the Massachusetts Historical Society, Third Series, vol. 92, 1980. 84–99.

Hartung 1997
Hartung, Ulrike: *Raubzüge in der Sowjetunion. Das Sonderkommendo Künsberg 1941–1943.* Edition Temmen, 1997.

Henderson 1948
Henderson, Sir N.: *Failure of a Mission.* Hodder and Stoughton, London, 1948

Hitler 1942
Hitler, Adolf: *Hitlers Table Talk.*
https://archive.org/stream/HitlerTableTalk/Hitler%20TableTalk_djvu.txt

Hitler 1999
Hitler, Adolf: *Asztali beszélgetések.* Fordította Barabás Miklós, Árkádia Kiadó, Budapest, 1999

Hoffmann 1955
Hoffmann, Heinrich: *Hitler was My Friend.* Burke, London, 1955

Horthy 1992
Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Szerk. Antal László. Európa–Historia, Budapest, 1992

Howe 1946
Howe, Thomas Carr: *Saltmines and Castles.* New York, 1946

Iselt 2010
Iselt, Kathrin: *Sonderbeautragter des Führers. Der Kunsthistoriker und Museumsmann Hermann Voss 1884–1969.* Böhlau, 2010

Kádár–Vági 2001
Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat (Fejezetek a zsidó vagyon történetéből).* Osiris, Budapest, 2001

Karsai 2016
Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz.* Balassi Kiadó, Budapest, 2016

Klee 2015
Klee, Enst: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich.* Fischer Verlag, 2015

Knopp 1999
Knopp, Guido: *Hitlers Helfer. Täter und Volltrecker.* Goldmann Verlag, 1999

Koldehof 2007
Koldehoff, Stefan: Nazi Gemälderaub. Kunst und Kriegsverbrecher. *Spiegel* online. 2007. szeptember 3

Kovács 1989
Kovács Ágnes: Interjú Bogyay Tamással a Müncheni Magyar Intézet egykori igazgatójával. 1989. június 8. München. Kézirat

Kovács 2014
Kovács Ágnes: A Gurlittok kettős élete. *Balkon,* 2014/2.

Kovács 2015
Kovács Ágnes: Kultúrtörténeti rémmese. Magyar műkincsek a Müncheni Central Collecting Pointban. 1945–1946. I. *Artmagazin,* 2015/1.

Kovács T. 2010
Kovács Tamás: Politikai rendőrség a Horthy-korban. *Rubicon,* 2010/3.

Kovács T. 2011
Kovács Tamás: Nyilasok a népbíróság előtt. *Rubicon,* 2011/7.

Kovács–Kamenec 1997

Kovács László – Ivan Kamenec: *Jozef Tiso.* Nap Kiadó, Budapest, 1997.

Kozlov 2007
Grigorij Kozlov: Die sowjetischen „Trophäenbrigaden. Systematik und Anarchie des Kunstraubes einer Siegermacht. In: Ulrike Grammbitter – Uwe Hartmann: *Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg.* Magdeburg, 2007

Kratochwill 2008
Kratochwill Mimi: Hatvany Ferenc. *Artmagazin,* 2008/5. 34–42.

Lauterbach 2005
Lauterbach, Iris: *Arche Noah, „Museum ohne Besucher?" – Beutekunst und Restitution im Central Art Collecting Point in* München. Magdeburg, 2005

Lauterbach 2009
Lauterbach, Iris: Austreibung der Dämonen: Das Parteizentrum der NSDAP nach 1945. In: Ulrike Grammbitter – Iris Lauterbach: *Das Parteizentrum der NSDAP in* München. Zentral Institut für Kunstgeschichte – Deutscher Kunstverlag GmbH Berlin, München, 2009

Lauterbach 2015
Lauterbach, Iris: *Der Central Collecting Point in* München. Deutscher Kunstverlag, 2015

Lehnstaedt 2006
Lehnstaedt, Stefan: *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. In: Studium zum Machtkampf im nationalsozialistischen Hersschatssystem.* R. Oldenbourg Verlag, München, 2006

Lengyel 1994
Lengyel Zsolt: Bogyay Tamás 1909–1994, *Hungarológiai Értesítő,* 1994/1–2. 312–315.

Lenz 1905
Lenz, Max: *Napoleon.* Velhagen&Klasing, Bielefeld–Leipzig, 1905

Lévay 1946

Lévay Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről.* Officina, Budapest, 1946

Livius 1965
Livius, Titus: *A római nép története a városalapítástól.* Ford. Muraközy Gyula – Kis Ferencné, Európa Kiadó, Budapest, 1965.

Longerich 2008
Longerich, Peter: *Heinrich Himmler: Eine Biographie.* Siedler, München, 2008

Löhr 2009
Löhr, Hanns Christian: *Der Eiserne Sammler. Die Kollektion Hermann Göring.* Berlin, 2009

Lynn 1994
Lynn, Nicholas: *The Rape of Europa. The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War.* New York, 1994

Magyarics 2010
Magyarics Tamás: Szélsőjobboldali radikalizmusok. *Rubicon,* 2010/3.

Magyarország 1944 1994
Magyarország. 1944. Német megszállás. Szerk. Vargyai Gyula – Almási János. Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, Budapest, 1994

Malaparte 1962
Malaparte, Curzio: *Kaputt.* Európa, Budapest, 1962

Mann 1998
Mann, Thomas: *Naplók I. 1918–1921, 1933–1939.* Ford. Soltész Gáspár, Európa Kiadó, Budapest, 1998.

Mann 2013
Mann, Thomas: *Tagebücher. 1933–1934.* S. Fischer Verlag, 2013

Molnos 2017
Molnos Péter: *Elveszett örökség.* Kieselbach Aukciósház, Budapest, 2017

Mravik 1998
Mravik, László: *Sacco di Budapest and depredation of Hungary 1938–1949.* Budapest, 1998

Mravik 2004
Mravik László: A Holokauszt hosszú árnyéka. I–II. *Artmagazin,* 2004/2.

Mühlen 2004
Mühlen, Ilse von zur: *Die Kunstsammlung Hermann Görings.* München, 2004

Müller–Tupath 1999
Müller–Tupath, Karla: *Reichsführer gehorsamster Becher. Eine deutsche Karriere.* Aufbau Verlag, 1999

München 2015a
Das Unsagbare zeigen. Künstler als Warner und Zeugen. Ausstellungskatalog. München, 2015

München 2015b
NS – Dokumentationszentrum. Ausstellungskatalog. München, 2015

Németh 2012
Németh István: Hitler stílusa. Neoklasszicizmus és gigantizmus. Építészet a nemzetiszocialista Németországban. *Rubicon,* 2012/6.

Németh 2016
Németh István: A *Mein Kampf* és a Hitler-mítosz. *Rubicon,* 2016/3.

A náci örökség 2011
A náci örökség. Németország történelmi tehertétele. *Rubicon,* 2011/2.

Nordau 1892
Nordau, Max: *Entartung.* Berlin, 1892

Paksa 2013
Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus.* Jafa Kiadó, Budapest, 2013

Papp 2015
Papp István: A népiek és a radikalizmus a Horthy-korszakban. *Rubicon,* 2015/2.

Papp 1998
Papp Júlia: A francia forradalom és Napóleon korának művészete a korabeli hazai sajtó tükrében. *Magyar Könyvszemle,* 1998/3.

Parádi 2010
Parádi József: Rendőrség a Horthy-korban. *Rubicon,* 2010/3.

Páva 2001
Páva István: *Jelentések a III. birodalomból.* Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2001

Petropoulos 1997
Petropoulos, Jonathan: *Art as Politics in the Third Reich.* Chapel Hill, London, 1997

Petropoulos 2000
Petropoulos, Jonathan: *The Faustian Bargain. he Art World in Nazi Germany.* London, 2000

Posey 1946
Posey, Robert: Protection of Cultural Monuments during Combat. *College Art Journal,* January 1946. 127–131.

Posse 1939
Posse, Hans: *Tagebücher im Germanischen Nationalmuseum.* Nürnberg. 1939

Pritz 2011

Pritz Pál: Népbírósági perek a horthysta politikai elittel szemben. *Rubicon,* 2011/7.

Radnóti 2010
Radnóti Sándor: *Jöjj és láss.* Atlantisz, Budapest, 2010

Ránki szerk. 1968
Ránki György szerk.: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Kossuth, Budapest, 1968

Révolution 1934
La Révolution français. Paris, 1934

Rorimer 1950
Rorimer, James: *Survival: The Salvage and Protection of Art in War.* New York, 1950

Schellenberg 1997
Walter Schellenberg emlékiratai. Zrínyi, Budapest, 1997

Schellenberg 2006
Schellenberg, Walter: *The Memoirs of Hitler's Spymaster.* London, 2006

Schwarz 2004
Schwarz, Birgit: *Hitlers Museum: die Fotoalben Gemäldegalerie Linz: Dokumente zum „Führermuseum".* Böhlau, Wien, 2004

Seydewitz 1965
Ruth és Max Seydewitz: *Hölgy hermelinnel.* Corvina, Budapest, 1965

Simonsits 2001
Simonsits Attila: *A Szent Korona története 1945–1983.* Budapest, 2001

Sinkó 1981
Sinkó Katalin: A magyar műgyűjtés 1850 – a magyar magángyűjteményi kiállítások tükrében. In: *Válogatás magyar magángyűjteményekből.* Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1981. 11–29.

Smyth 1988
Smyth, Craig H.: *Repatriation of Art from the Collecting Point in Munich after World War II.* Den Haag, 1988

Speer 1975
Speer, Albert: *Inside the Third Reich: Memoirs.* London, 1975

Speer 1996
Speer, Albert: *Hitler bizalmasa voltam: emlékiratok.* Zrínyi, Budapest, 1996

Stadmüller 1979
Stadmüller, Georg: Ein Wort des Dankes: Thomas von Bogyay 70 Jahre alt. In: *Ungarn Jahrbuch 1.* 1979. 1–9.

Stafford 2007
Stafford, David: *Végjáték, 1945. A II. világháború utolsó, hiányzó fejezete.* Gold Book kft. 2007

Szegedy-Maszák 1966
Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz, I–II.* Európa Könyvkiadó, Budapest 1966

Szita 2014
Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945.* Corvina, Budapest, 2014

Szombathelyi 1990
Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1990

Teleki 1974
Teleki Éva: *Nyilas uralom Magyarországon. 1944. okt. 16. - 1945. ápr. 4.* Kossuth, Budapest. 1974

Topor 2004
Topor Tünde: Gauguin a ládában. *Artmagazin,* 2004/1.

Tóth 1994
Tóth Sándor: A megszállás előkészítése és végrehajtása. In: *Magyarország 1944* 1994

Újváry 2011
Újváry Gábor: Hóman Bálint népbírósági pere. *Rubicon,* 2011/7.

Vargyai 1994
Vargyai Gyula: Káosszal enyhített, anarchiával súlyosbított rémuralom. In: *Magyarország 1944* 1994

Valland 1961/1997
Valland, Rose: *Le Front de l'art: Défense des collections françaises, 1939–1945.* Paris, Éditions Plon, 1961; Paris, RMN, 1997

Veesenmayer 1968
Veesenmayer, Edmund: Bericht über Ungarn (Jelentés Magyarországról). 1943. XII. 10. In: Ránki szerk. 1968

Voit 1994
Voit Krisztina: Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években (1944–1950). Elhangzott a székesfehérvári Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár centenáriumán rendezett konferencián, Székesfehérváron 1993. december 6-án. *Magyar Könyvszemle,* 1994/3. 269–280.

Webb 2008
Webb, Jonathan: *Ellopták! Eltűnt mesterművek galériája.* HVG ZRT., Budapest, 2008

Welzbacher 2016
Welzbacher, Cristian: *Monumente der Macht. Eine politische Architekturgeschichte Deutschland 1920–1960.* Parthas, Berlin, 2016

Wilhelmstrasse 1968

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944. Összeáll. sajtó alá rendezte., és bev. Ránki György – Pamlényi Ervin. MTA Történettudományi Intézete – Kossuth Kiadó, Budapest, 1968

Yeide 2009

Yeide, Nancy H.: *Beyond the Dreams of Avarice. The Hermann Goering Collection.* Dallas, 2009

Zamoyski 2007

Zamoyski , Adam: *Napóleon bukása és a bécsi kongresszus 1810–1815.* Park Kiadó, Budapest, 2007

Német rezümé

Neben den verschiedenen, als Beute betrachteten materiellen Gütern mussten während des Krieges auch die Kunstsammlungen der nationalsozialistischen Prominenz, die für Kunstwerke und Kunstschätze besonderes Interesse zeigte, und welche aus Frankreich, den Niederlanden, aus Belgien, Polen und Russland stammten, wandern. Man wahrte sie in Schlössern und in Salzbergwerken auf, die gut zu schützen waren, und ihre Auffindung war ein besonders spannendes Kapitel der letzten Kriegsphase, dessen Helden Organe und Offiziere der amerikanischen Armee waren, die sich auf diese Aufgabe spezialisiert hatten. Das erste große Ereignis dieser Arbeit war die Entdeckung der riesigen Menge an Goldbarren, mehrere Tonnen von Silber, Valuta, Geldscheinen und wertvollen Kunstgegenständen. Diese wurden am 12. April 1945 in Anwesenheit der Generäle Eisenhower, Bradly und Patton beschlagnahmt. Das Beschlagnahmen der Goldbarren kann als rechtsmäßig angesehen werden, da der Großteil davon den einst besetzten Ländern rückerstattet wurde, doch es gab auch wertvolle Kunstgegenstände, von denen ein Teil niemals an den ursprünglichen Besitzer zurückgekommen ist. Einzelne Kunstgegenstände waren sofort nach Kriegsende auf verschiedenen illegalen Wegen in den USA aufgetaucht, denn der dortige Absatzmarkt war riesengroß. Die Museen und Kunsthändler untersuchten nicht, in wessen Besitz die Kunstgegenstände früher gehört hatten, die zumeist über schweizerische Kunsthändler unter den Hammer kamen. Es ist festzustellen, dass in der Auindung des Verstecks der Kunstschätze, bei ihrer Rettung und Rückerstattung die Vereinigten Staaten eine beispielhafte Rolle übernommen haben.

Angol rezümé

During the Second War, the art collections of German National Socialist leaders, drawn from works of art stolen from various European countries, were transported from place to place in accordance with the events of the war, guarded in well-defended castles or in the depths of salt mines. The search for these treasures was a particularly exciting chapter in the last phase of the war, in which the heroes were specialised units and officers of the US Army. One of the first "adventures" was the discovery of a huge amount of gold bullion and several tonnes of silver, hard currency, paper money, and valuable artworks that had been transported from the Reichsbank in Berlin to the Merkers mine, and confiscated on 12 April 1945 by American generals Eisenhower, Bradley, and Patton. Most of the gold bars were returned to the formerly occupied countries, so their seizure can be considered legitimate, but in the huge "find" there were also valuable pieces that have never been returned to their original owners. Immediately following the end of the war, some works of art took illegal routes to end up in the United States of America, where the buyer's market was huge. Museums and art dealers did not inquire as to the previous owners of the art that went under the hammer through mostly Swiss art dealer intermediaries. It is clear, however, that the United States played an exemplary role in finding the hidden locations of these stolen artefacts, as well as in rescuing and returning them.

A könyv elektronikus változatának kiadója
Noran Libro Kiadó Kft.
www.noranlibro.hu

A kiadásért felel a Noran Libro Kiadó Kft. vezetője.

Az e-könyv létrehozásában közreműködött:
Katona Zoltán, Pekó Zsolt
Projektvezető: Földes László

Szerkesztő
Borus Judit

Képszerkesztő
Horváth Edit (Cultiris)

Borító
Faragó Ágnes

ISBN 978-615-5900-18-1 (epub)
ISBN 978-615-5900-19-8 (mobi)

© Kovács Ágnes, 2018
© Noran Libro Kiadó, 2018

Minden jog fenntartva.
www.multimediaplaza.com
info@multimediaplaza.com

[1] A magyar Szent Korona történetének könyvtárnyi irodalma van. Nemcsak művészettörténeti szempontokból vizsgálták sokan, de történeti, politikai jelentőségéről (Szent Korona-tan) is számos könyv olvasható, egészen a Szent Korona őrzésére vonatkozó nagyon érdekes szabályokig, amelyek a 11. századig nyúlnak vissza. Többen feldolgozták a koronarablások történetét is.

[2] A Sacco di Roma, Róma feldúlása 1527. május 6-án kezdődött. Az V. Károly német-római császár szolgálatában álló német és spanyol zsoldos hadsereg lerombolta a középkori és reneszánsz épületeket, palotákat, templomokat fosztott ki és Róma páratlan értékeinek, műtárgyainak 90 százalékát elrabolta. Róma lakosságának nagy része is odaveszett vagy elmenekült.

[3] Akinscha–Koslow–Toussaint 1994; Akinscha 1955.

[4] Stafford 2007.

[5] Mravik 1998. 139–147.

[6] Molnos 2017. 63.

[7] Mravik 1991. 10–11.

[8] Vö. Dunai 2009.

[9] Webb 2008. 81–82.

[10] Fraenkel–Manvell 1992. 93.

[11] Egyesek szerint az itt talált értékeknek egy része, az amerikai hadvezetés hallgatólagos beleegyezésével, egyszerűen eltűnt.

[12] *A The New York Times* 1998. február 3-ai számában megjelent cikk azt állítja, hogy a tengerentúli műtárgypiac háború utáni pezsgéséből a Fischer, a Wehland és a Hofer cégek nagy haszonra tettek szert. De a svájci műkereskedők háború alatti tevékenysége is érdekes történet, amelyet az utóbbi évek kutatásai tártak fel.

[13] Vö. Bradsher 1999.

[14] Monuments Fine Arts and Archives Service.

[15] Mason Hammond (1903–2002) a Harvard Egyetemen oktatott latint és a Római Birodalom történetével foglalkozott. A II. világháborúban mint az MFA&A tisztje a szicíliai partraszálláskor tevékeny szerepet vállalt a műemlékek megmentésében.

[16] Hammond 1980.

[17] 1944 februárjában 230 szövetséges bombázó mintegy 1150 tonna bombát dobott le a kolostorra és környékére.

[18] The International Council of Museums.

[19] Livius 1965. 10.

[20] Bartz–König 2005. 38.

[21] *La Révolution français* 1934. 62.

[22] A klasszikus görög-római szobrászat a nemzetiszocialista művészetre is nagy hatást gyakorolt, például Arno Breker szobraira.

[23] *Bécsi Magyar Hírmondó,* 1801. II. 206.

[24] *Magyar Kurír,* 1789. III. 201–203. 1802. II. 824.

[25] Vö. Papp 1998.

[26] Uo.

[27] A konstantinápolyi hippodromból származó ókori eredetű lovasszobrokat, amelyek egy quadrigához tartoztak, a keresztesek Bizánc elfoglalásakor, 1204-ben menekítették Velencébe, sok-sok más műkinccsel együtt.

[28] A Capo Formió-i béke azzal is járt, hogy a Velencei Köztársaság (Serenissima) függetlensége is véget ért. Napóleon Lombardia ellenében Isztriával együtt átadta Ausztriának.

[29] Napóleon szakértői Winckelmann római műemlékekről írott művét használták az elszállítandó művek katalógusaként. Radnóti 2010. 230.

{30} Lenz 1905.

{31} Gaehtgens 1997. 89–112.; Belting 1998. 345–368.

{32} Uo. A császárság bukása után a kirabolt országok visszakövetelték a franciák által elhurcolt műkincseket. A franciáknak a velencei bronzlovak és antik szobrok mellett 1115 képet kellett visszaadniuk, de az elrabolt szobrok egy része ma is a Musée du Louvre állományát gazdagítja.

{33} Zamoyski 2007.

{34} Hivatalos rangja: Reichsminister für Volksaufklärung und Propaganda, Gauleiter Berlin.

{35} A Haus der deutschen Kunst egykori kiállításai megtekinthetők a www.gdk-research.de honlapon.

{36} Dodd 1941. 102.

{37} Henderson 1948. 76.

{38} Nordau 1892.

{39} Néhány agresszív kifejezés – ausarten/korcsosul, elfajul, degenerálódik; entartet/elfajul, elkorcsosodik; auslesen/kiválogat; ausmerzen/kiiktat, kiküszöböl – már a 18. században megjelent. Ezek a fogalmak az életet vagy a halált szimbolizálták. Vilmos császár uralma idején már használták ezeket a fogalmakat az úgynevezett külföldi, főként francia modernekre.

{40} Hoffmann 1955.

{41} Hitler 1999.

{42} Uo. 30.

{43} Vö. Schwarz 2004.

{44} Vö. Bukey 1993.

{45} BAK B 323/191 Bundesarchiv, Koblenz. Consolited Interrogation Report Nr. 4. 15. 12. 1945.

{46} http://www.mak.at/Sammlung/sammlung artikel/alphonse und clarice rothschild; http://www.frick.org/collection/history/frick during word war II/ruisdael#sthash.cKWnzHZY.dp; http://www.famili.rothschildarchive.org/estates/55-14-16-thereisanumgasse.

{47} Olaszországban a németek olyan nagyszabású műtárgyvásárlásokat folytattak, hogy Giuseppe Bottai nevelésügyi miniszter már 1942 májusában megtiltotta a műtárgyak kivitelét, és módosította az erre vonatkozó korábbi törvényt, miszerint a hatóságok a saját közigazgatási területükön lévő műtárgyakra vonatkozólag kivételt tehetnek. Az 1943 júliusában érvénybe léptett törvényt azonban nem nagyon tartották be, és Mussolini bukása után az olasz műkincsekkel Alfred Rosenberg operatív törzskara ugyanúgy járt el, mint más megszállt országokban. Olaszországból számtalan műkincs került a Harmadik Birodalomba. A háború után Bad-Ausseeben 16 láda Monte Cassinóból származó ládát találtak, a nápolyi múzeum legértékesebb festményeivel. Egy részüket a linzi múzeumba szánták, de Hermann Göring is részesült belőle. Az 1959-es NSZK és Olaszország közötti tárgyalások után háromezer műalkotást vittek vissza Olaszországba.

{48} Haase 1991. 47.

{49} BAK Bundesarchiv, Koblenz R 43 II/1269 5.

{50} Posse 1939. 6. 21.

{51} Mivel Ausztriát a Nagy Német Birodalom részeként kezelték, intézményeit is birodalmi tulajdonnak tekintették, így az osztrák múzeumokat nem rabolták ki. 1939-től kezdődött az értékes magántulajdonú műkincsek szervezett elrablása. Az egyik „biztonságba helyezési" listán 71 bécsi polgár neve és címe szerepelt, valamint az, hogy miért foglalták le a vagyonukat. Az indoklás meglehetősen rövid és velős volt: „A Gestapo és a központi raktár minden formalitás nélkül átvette", vagy „elkobozva", vagy „bejelentés elmulasztása miatt átvéve" stb. Elkobozták Otto Pick, Franz Oppenheim, Dr. Friedländer, Konrad Mautner és Bruno Jellinek, Oskar Bondy festményeit és különböző iparművészeti tárgyait, Bondy esetében ez 1573 tárgyat jelentett. Posse kezdeményezésére a gyűjteményből 150 darabot jelöltek meg „Linz" felirattal. Dr. Posse a bécsi Rotschild családtól is lefoglalt festményeket a linzi múzeum számára, Rembrandt, Metsu, Ostade és más holland mesterek műveit, két Cranachot, Watteau-krétarajzokat és más francia és olasz mesterek műveit. A bécsi Rothschild-palotát egyébként is teljesen kiürítették, és

Kremsmünsterbe szállították a többi, Linzbe szánt anyag mellé. A másik nagy gyűjtemény, amelyre Posse nagy figyelmet fordított, a Lanckoronski-gyűjtemény volt, amelyet 1939 októberében koboztak el. Ebben több olyan festmény is volt, amely különösen megfelelt Hitler ízlésének: például Hans Thoma, Anselm Feuerbach, Joseph Anton Koch, Arnold Böcklin egy-egy alkotása. Yö. NARA M1926. Records of the Reparations and Restitutions Branch of the U.S. Allied Commision for Austria (USACA) Section, 1945–1950. és General Administrative Record, Category: MFA Field Reports (Miss Tucker), File Number: R&R.

{52} http://www.history.com/this-day-in-history/nazis-take-czechoslovakia.

{53} Vö. Németh 2012. 4–24.

{54} A múzeumnak 1950-ig kellett volna megépülnie. Ezt a tényt azonban soha nem hozták nyilvánosságra, ezért erről számos tévedés él a köztudatban. A korszak dokumentumaiban a projektet hivatalosan „Neues Kunstmuseum Linz", illetve „Neue Galerie Linz" néven említették, de manapság ezeket az elnevezéseket már nem lehet használni, mert összetéveszthetők a háború utáni kortárs művészet bemutatására szánt intézménnyel.

{55} „Ugyanakkor számos publikáció jelent meg a Führermuseumról, amelyeknek alapját a Sonderauftrag Linz képezné, de állományáról a fenti okokból semmit sem tudunk – mégis kialakult egy kép, amelynek a középpontjában a gigantikus múzeum létrehozásának terve áll. A nemzetiszocialisták valóban kifosztották egész Európát, és ennek következtében a múzeumokat és a művészeti világot alapjaiban felforgatták. Bár a linzi múzeum »állománya« nem ismert, megírták a történetét; a különböző leírások viszont eltérően ítélték meg számbeli tartományát. A múzeumi anyag súlypontját a festmények alkották volna, de ennek nagysága is ingadozik, általában 5000–8000-re becsülik." Schwarz 2004.

{56} Amikor Hermann Vosst (1884–1969) Hitler 1943 kora tavaszán kinevezte Posse utódjának, az a drezdai képtár igazgatását és egyben a Sonderauftrag Linz folytatását is jelentette. Voss ekkor már hatvanéves volt, és mint művészettörténésznek ez jelentette pályája csúcsát. A Führer választása nem véletlenül esett rá, hiszen korábban, a harmincas évek közepén, a wiesbadeni városi képtár igazgatójaként buzgón közreműködött az 1933-ban elfajzottnak minősített műtárgyak elcserélésében olyanokra, amelyek kiállításképesek voltak. Voss a legjobb kapcsolatokat ápolta a német műkereskedőkkel, akiknek üzletei – köszönhetően a külföldi keresletnek – éppen az elfajzott művészet eladása révén virágoztak fel. Ezeket a csereakciókat később Voss „nehezen elviselhető, célszerű megalkuvásnak" nevezte, azért együttműködve a nemzetiszocialista hatalom embereivel szakvéleményt és értékbecslést adott ki a zsidó gyűjteményekről. Kiváló kapcsolatai révén a megfelelő náci intézményekkel sok esetben elővásárlási jogot biztosított magának, hogy a wiesbadeni képtár állományát „jó kondícióban" tarthassa. De a nagy lehetőség akkor jött el számára, amikor Hitler megbízottja lett, és a Harmadik Birodalom nevében százszámra hordta össze az elrabolt vagy kényszerrel megkaparintott műalkotásokat. Ezt 1945-ben természetesen letagadta és az ALIU (Art Looting Investigation Unit) emberei, valamint az amerikai hírszerző szolgálat, az Office of Strategic Services (Stratégiai Szolgálatok Hivatala, OSS) sem tudta rábizonyítani. A nürnbergi per során sem találtak ellene elegendő bizonyítékot, mert a Sonderauftrag Linz dokumentumai akkor még nem voltak ismertek. Voss soha nem ült a vádlottak padjára, elismert művészettörténészként és képszakértőként élt haláláig Münchenben. Vö. Iselt 2010.

{57} Anselm Feuerbach egyik képe, a *Platón lakomája* egy ideig a berghofi rezidencia fogadótermében függött, de homoerotikus vonatkozásairól hallván Hitler visszaadta a karlsruhei múzeumnak.

{58} Petropoulos 1999.

{59} Rosenberg 1933-tól 1945-ig volt a NSDAP külpolitikai hivatalának vezetője.

{60} A húszas években számos antiszemita írása – *Das Spur der Juden im Wander der Zeiten, Unmoral in Talmud, Der staatsfeindliche Zionismus, Pest in Rußland* – miatt szinte már az antiszemitizmus vezérének számított.

{61} Lehnstaedt 2006. 16–18.

{62} Egy Hitler által 1940 januárjában, személyesen aláírt levélben az olvasható, hogy a főiskolának a nemzetiszocialista kutatások fő helyszínének kell lennie.

{63} Metternich küzdelmei a Wehrmacht főparancsnokságával, Otto Abetz német nagykövet, Göring és Rosenberg párizsi tevékenységére vonatkozó jelentéseiből, valamint az általa írt *Das Exposé Metternich (Über meine Tätigkeit als Beauftragter des Oberkommandos des Heeres für den Schutz*

der Werke der bildenden Kunst von 1940–1942) című kéziratból ismerhetők meg. Ebben többek között írt Rosenberg és Göring franciaországi tevékenységéről, az OKH (a szárazföldi haderő vezetési törzse) és OKW (a német haderő főparancsnoksága) műemlékvédelmi csoportjának szerepéről és ellenállásáról a párt kívánságaival szemben. A 32 oldalas kéziratban leírja a szervezet feladatát, felépítését, a megvédendő építészeti emlékeket és más műkincseket Franciaországban. A dokumentumok közül főként azokat a jelentéseket, amelyeket a műkincsrablásokban érintett felső vezetőknek írt, felhasználták a nürnbergi perek során, és ezekkel gyakran találkozunk a szakirodalomban is. Az eredeti dokumentumok olvashatók a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte által kiadott *Vierteljahrshefte* 1965. évfolyamának 3. füzetében. http//:www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1965_3 pdf.

{64} Abetz a maga számára is „biztonságba helyezett" műtárgyakat, például egy Raffaello-festményt, amely Weiss egykori párizsi osztrák nagykövet tulajdona volt. Vö. Seydewitz–Seydewitz 1968. 113.

{65} A lakásokból 1942 januárjától, Rosenberg parancsára, az ERR tagjai nemcsak a műalkotásokat vitték el, hanem az elmenekült vagy deportált zsidók bútorait, háztartási cikkeit, ruháit, még fehérneműt is, amiket az M-akció keretében szétosztottak a kibombázott német lakosok között. Rosenberg 1943. novemberi beszámolója szerint ez mintegy 250 000 zsidó lakás berendezési tárgyainak lefoglalását jelentette. Vö. Aly 2012. 166.

{66} Führerbefehl für Oberkommando Wehrmacht (OKW). 1940. 07. 05. Nr. 2850/40g. Adj Chef OKW 1940. 09.17. Nr. 2 f 28. 14 WC. Nr. 38/40 g. Vö. Haase 1991a és Haase 1991. 29.

{67} Seydewitz–Seydewitz 1968. 116.

{68} Uo. 118.

{69} Uo.

{70} Robert Scholtz (1902–1981), művészettörténész, művészeti író. Az NSDAP lapja, a *Völkischer Beobachter* művészeti rovatának, Alfred Rosenberg hivatalának képzőművészeti vezetője, később az ERR egyik vezetője. 1933-ban lépett be a Rosenberg által alapított Kampfbund der Deutschen Kultur nevű szervezetbe, majd 1935-től a náci párt főiskoláján (DBFU) magas hivatalt töltött be. 1938–1945 között a Halle városban lévő Moritzburg Museum vezetője. Legismertebb munkája – a Hitler kívánságára létrejött – sorozat szerkesztése volt: a *Die Kunst im Dritten Reich* 1939-től jelent meg. Opportunista volt, mert bár értékelte a modern művészetet, az expresszionizmus körüli vitákban annak ellenében lépett fel.1944-ben részt vett Hitler műtárgyainak az ausztriai altausseei beraktározásában, amely egészen 1945 márciusáig eltartott. A háború végén Scholtz magatartása megváltozott, és a műkincsek megsemmisítésére vonatkozó parancsokat igyekezett megakadályozni. Az amerikaiak Buxheimben tartóztatták le. Párizsban állt bíróság elé, az ERR-beli tevékenységért tíz év börtönre ítélték. Klee 2015. 554.

{71} Vö. Aly 2012. 162.

{72} A teljesség igénye nélkül a következő hivatalokat töltötte be: a nagynémet birodalom marsallja, a birodalmi védelmi tanács elnöke, Poroszország miniszterelnöke, valamint birodalmi fővadásza.

{73} 1940. november 14-én a Luftwaffe, amelynek ő volt a vezetője, pusztító támadást intézett az angol város ellen.

{74} Valland 1961.

{75} Vö. Schellenberg 1987.

{76} A képet Walter Andeas Hofer Amszterdamban szerezte be, korábban Paul Cassirer berlini műkereskedő tulajdonában volt.

{77} 1938-ban Horthy kormányzó Hitlernél tett látogatásakor Szinyei Merse Pál *Vénasszonyok nyara* című képét ajándékozta a Führernek, de Ribbentrop is kapott ajándékot, Franz Lenbach egyik, Otto von Bismarckot ábrázoló portréját, amely szintén a Szépművészeti Múzeum állományához tartozott. Vö. Genthon 1956. 43–44. A Franz Adam-kép további sorsáról Dunai Andrea írt *Ajándékok a Birodalomba* címmel (Dunai 2013).

{78} Ziegler to the RMVP 3. June 1938. BAK, R55/76, BI. 115–116. A listán szerepel: Paul Cézanne: *Kőfejtő,* Vincent van Gogh: *Búzamező, Doubiny kertje, Szerelmespár, Dr. Gachet portréja,* Franz Marc: *Kék lovak tornya, Szarvas, Három őzsuta,* Edvard Munch: *Ölelés, Hóvihar, Melankólia, Találkozás a tengerrel,* Paul Signac: *Kikötő.*

{79} Hitler gyűjteményébe ebből a merítésből egy Frans Hals-portré *(Isabelle Coymans),* François Boucher Pompadour márkinőt ábrázoló képe, Vermeer van Delft *A csillagász* és Jean-Honoré Fragonard *Árverés a fák alatt* című festménye került. Vö. Seydewitz–Seydewitz 1984. 48.

{80} Seydewitz–Seydewitz 1984. 52.

{81} NARA M1782. Report by the Art Looting Investigation Unit of the OSS relating to jewels, paintings, and other art objects appropriated during WWII. The Goering Reports (CIR). Yeide 2009; Lohr 2009.

{82} Frank, Goebbelshez hasonlóan, naplót vezetett, amely később az amerikaiak kezébe került. Ebben 1940. március 14-én a következőket jegyezte fel: „Németország a világbirodalommá válás küszöbén áll." 1940. június 14-én pedig: „A történelemben évezredek fognak elmúlni és mind névtelen marad, de a mi korszakunknak neve lesz. A németség legnagyszerűbb óráit éljük most." 1944. január 14-én ezt írta naplójába: „Felőlem a lengyelekből, ukránokból és a többi itt tekergő népségből akár vagdalt húst csinálhatnak, ha megnyerjük a háborút."

{83} Malaparte 1962. 130.

{84} Koldehoff 2007.

{85} Chlumsky 2017. Speer magyarországi tevékenységéről: Gerlach–Aly 2005.

{86} George Leslie Stout (1897–1979) hadnagy, először a 7. hadseregben, majd a 12. hadseregcsoportban szolgált a háború alatt. A művészeti emlékek állagmegőrzésének specialistája. Korábban kollégáival, a cambridge-i Fogg Museum munkatársaival (Paul Sachs, George Chase) szorgalmazták a Roberts Bizottság és MFA&A létrehozását. A háború során főként a németországi és ausztriai műkincsek megmentésében volt nélkülözhetetlen speciális felkészültsége a műtárgyak konzerválása területén. Részt vett a Collecting Pointok (gyűjtőhelyek) létrehozásában, ő segítette a MCCP, a müncheni központi gyűjtőpont felállítását és munkatársainak kiválasztását is. Később átirányították Japánba, ahol az Art and Monuments Divison of the Civil Information and Education főnöke lett.

{87} Edsel–Witter 2009; Edsel–Witter 2014. 43.

{88} A bizottság létrehozásának kezdeményezésében a Metropolitan Museum of Art (New York) és a National Gallery of Art (Washington) igazgatói is részt vettek.

{89} American Commission for the Protection and Salvage of Historic Monuments in War Areas, röviden: Roberts Bizottság, létrehozását Roosewelt elnök rendelte el 1943. június 23-án. Angliában 1944-ben jött létre a Macmillan Bizottság (British Commission on Preservation and Restitution of Work of Art, Archives and Other Material in Enemy Hands), és a II. világháború után megszervezték a francia, belga, holland műemlék-bizottságokat is.

{90} A tagjait 13 nemzetből toborozták, 350-en voltak. Közülük a háború utáni hónapokban a műkincsvédelem területén 75 szakember dolgozott, főként britek és amerikaiak. Vö. Edsel–Witter 2014.

{91} Ardelia Ripley Hall (1899–1979) archiválta a Roberts Bizottság és MFA&A tisztjeinek jelentéseit, valamint a müncheni Central Collecting Pointban készített úgynevezett property cardokat. Ezek a kártyák mintegy 50 ezer fotográfiát tartalmaztak a begyűjtött műtárgyakról, amelyek az azonosítást szolgálták. Ardelia Hall később a Távol-Keleti Műemlékvédelmi Csoport munkájában is részt vett. www.monumentsmanfoundation.org.

{92} Az OSS, amelynek székhelye Washingtonban volt, Londonban is létrehozott egy irodát 1944-től. Sok más, a háborús helyzetben felállított szervezettel működött együtt, például a Civil Affairs Division G-5-tel, vagy MFA &A Branch USFET, Economic Security Control Division State Departmenttel és számos nemzetközi szervezettel, amelyek saját műtárgyaikról és a hollétükről továbbítottak információkat az OSS számára.

{93} Thomas Carr Howe 1946-ban megjelent *Saltmines and Castles* című könyvében leírja, hogy például Walter Andreas Hofer, aki Göring tanácsadója és műtárgy-beszerzője volt, hogyan segítette az MFA&A és OSS munkáját a műtárgyak felkutatásában. Howe 1946.

{94} Vö. http://www.momunmentsman.com http:/www.metmuseum.org/about-the-museum/now-at-the-met/2014/in-the-footsteps-of-the-monuments-man.

{95} Jacques Goudstikker (1897–1940) világhírű amszterdami műkereskedő, főként régi, holland, francia, olasz mesterek műveivel kereskedett, kollekciójában Ruysdael-, Van Goyen-, Magnasco-, Isaac von Ostade-, valamint Claude Lorrain-képek is szerepeltek. 1940-ben a nácik elől Londonba

akart menekülni, de a hajó, amin utazott, elsüllyedt. Műtárgyai közül Göring kétmillió guldenért vett képeket, amelyeket később megtaláltak Altausseeben.

{96} Fritz Mannheimer (1890–1939) német-holland származású bankár és gyűjtő, akinek a legjelentősebb gyűjteménye volt Európában: Rembrandt-, Watteau-, Fragonard-, Crivelli-, Canaletto-képek tartoztak a kollekciójába, amelyben sok németalföldi mester is szerepelt, Frans van Mieris és Jan van der Heyden. Miután Mannheimer zsidó származású volt, Seyß-Inquart a gyűjtemény azon részét, amely Hollandiában maradt, elkobozta, 1941-ben pedig Posse kiválogatott néhány művet a linzi múzeum számára. A Franciaországba menekített képeket is lefoglalták később, és ezek is az altausseei bányába kerültek. A háború után a holland állam egy részüket megvette, a képek most a Rijksmuseumban láthatók.

{97} A Rothschild család (Franciaország, Ausztria) elrabolt műkincseiről külön könyvet lehetne írni. Képek, bútorok, ékszerek ezreit foglalták le az ERR és más különleges kommandók emberei, amelyeket főként a neuschwansteini kastélyban találtak meg.

{98} Haase 1991.

{99} Vö. Edsel–Witter 2014. 376–380. és Howe 1946. 130–170.

{100} Haase 1991.

{101} Robert Posey (1904–1977) építészetet tanult. 1932-ben New Yorkban a Beaux-Art Institute of Design hallgatója volt. A normandiai partraszálláskor került át Európába, és a 3. amerikai hadsereg mellé osztották be műemléki tisztnek. Lincoln Kirstennel dolgozott együtt: a francia műemlékek védelme és a nácik által elrabolt műkincsek utáni nyomozás volt a feladatuk. Aktívan részt vett az altausseei bánya mélyén elrejtett műkincsek felhozatalában. Posey 1946. 127–131.

{102} Andrew Mellon (1855–1937) bankár, befolyásos politikus, műgyűjtő volt, aki támogatta a National Gallery of Art (Washington D.C.) építkezéseit is. 1930-ban huszonegy híres képet vásárolt meg a leningrádi Ermitázsból, közöttük volt Raffaello *Madonna,* Tiziano *Venus tükörrel* és Jan van Eyck *Angyali üdvözlet* című műve is.

{103} Lamont Moore (1909–1988) főhadnagy a harmincas évek elején Carnegie-ösztöndíjjal Európa különböző országainak építészetét tanulmányozta. 1941-től a washingtoni National Gallery of Art kurátora. 1943-tól George Stout asszisztense, aki létrehozott vele, Thomas Howe-val és Steven Kovalyakkal egy speciális csoportot a műalkotások evakuálása technikájának kidolgozására. Moore 1945-től az összes nagy evakuálási akcióban (Magdeburg, Merkers, Altaussee, Neuschwanstein) részt vett, aláírta a wiesbadeni kiáltványt, amelyben a többi műemléki tiszttel tiltakozott az ellen, hogy az amerikai kormány műalkotásokat vigyen el Európából. A háború után először a római American Academyt igazgatta, majd hosszú ideig a Yale Egyetemen tanított.

{104} Howe 2014. 148–155. Howe talán nem tudta, hogy Göring, bár először visszautasította az ajándékot, később elfogadta, és a szépséges *Danaé* is ott függött a hálószobájában.

{105} Rorimer–Rabin 1950.

{106} Howe 2014. 203–206.

{107} Uo. 195–197.

{108} Hahn 1984. 269.

{109} Kozlov 2007. 79–104.

{110} Hahn 1984. 270–275.

{111} Grammbitter 2008. 275–288.

{112} A müncheni puccskísérletben, 1923. november 9-én 14 náci aktivista vesztette életét, az ő szarkofágjaikat helyezték el ezekben az épületekben, amelyek előtt évente felvonulásokat rendeztek. A háború után az építményeket a „nácitlanítás” jegyében 1947. január 9-én robbantották fel, érdekes módon ugyanaz a cég, amely a náci időkben a Königsplatz átalakítását végezte.

{113} Vö. Fraenkel–Manvell 1992.

{114} Bár a család zsidó származású volt, Alfred Pringsheim nem volt vallásos és nem tartozott semmilyen felekezethez, felesége és lánya azonban az evangélikus vallást gyakorolta.

{115} Mann 1988. 209.

{116} Az NSDAP pártközpontja mellett ő tervezte a Haus der Deutschen Kunst épületét is. 1934-ben, 51 éves korában halt meg, Hitler zseniálisnak tartotta, és posztumusz a „Birodalom első építésze" címet adományozta neki. Felesége, Gerdy Troost (1904–2003) alapította meg a Troost Atelier-t, amely a birodalom reprezentatív belsőépítészeti munkáira kapott megbízásokat.

{117} Lauterbach 2009. 66–67.

{118} Breitenbach 1949–1950. 192–198.

{119} Fold/3 Linz Museum. Consolidated Interrogation Report (CIR). No. 4.

{120} Lauterbach 2009. 66–67.

{121} Az amerikaiak lefoglalták az épületekben található, az NSDAP működésére vonatkozó dokumentumokat is. Az iratok némi kerülővel Berlinbe kerültek, és nagy segítséget nyújtottak az úgynevezett nácítlanítási eljárásokhoz, vagyis a közigazgatás megtisztításához. A NSDAP könyvtára ma a Library of Congress különleges állományát képezi Washingtonban.

{122} A szám a NARA honlapjáról származik. Vö. www. archives.gov/research/microfilm/m 1940.pdf [22.01.2009]. A mikrofilm-publikáció (M 1940) hatezer adattári kartotékot, jelentéseket, valamint a német raktárakban a nácik által elrabolt műalkotások adatait tárolja. A NARA kartotékjai nem azonosak a CCP-k által készített kartotékokkal. A tárgyak visszajuttatása a származási helyükre már 1945 őszén elkezdődött, beleértve a németországi tulajdonosokat is. Ez utóbbi tény a nyilvánosság előtt nem volt ismert.

{123} Smyth később könyvet írt müncheni tevékenységéről *Repatriation of Art from the Collecting Point in Munich after Word War II* címmel (Abner Schram Ltd., New Jersey, 1988).

{124} George Patton, a 3. amerikai hadsereg tábornoka is ezekben az épületekben szerette volna berendezni a főhadiszállását. Ezt Smythnek valószínűleg James Rorimer segítségével sikerült megakadályoznia.

{125} Yeide 2009.

{126} Hahn 1984. 153.

{127} Edgar Breitenbach a hamburgi egyetemen Erwin Panofsky és Fritz Saxl tanítványa volt. Vö. Edgar Breitenbach: Interview Paul Cunnings. 8. Februar 1975. Oral History Paper of the Archives of American Art. Smithsonian Institute, Washington DC.

{128} NARA. Fold 3. Ardelia Hall Collection. Record Group 211. M 1946. To Office of Military Government for Bavaria. APO 170. Munich Collecting Point: Monthly Report March 1946.

{129} Vö. Lauterbach 2009. 67–77.

{130} Lásd Függelék, 1946/6.

{131} Vö. Függelék, 1946/8.

{132} Office of Military Government for Bavaria. APO 170. Münich Collecting Point. Monthly Report Marc. 1946. NARA Record Group 271 „Münich Administrative Records" M 1946.

{133} Vö. Kovács 2014.

{134} Office of Military Government For Bavaria. APO 170. Munich Collecting Point. Monthly Report May 1946.

{135} Az intézményben folyó munkáról a magyar műkincsek kapcsán még részletesen lesz szó.

{136} Hahn 1984. 162.

{137} Vö. 6. fejezet, valamint a Függeléknek a Szent Koronára vonatkozó dokumentumai.

{138} Vö. 7. és 8. fejezet, valamint a Függeléknek a Szépművészeti Múzeumra vonatkozó dokumentumai.

{139} Lauterbach 2009. 77–78.

{140} Edmund Veesenmayer 1943. december 10-én kelt összefoglaló jelentése. Idézi: Bokor 1982. 14.

{141} Uo., valamint Veesenmayer 1968. 749.

{142} 1943-ban Veesenmayert Budapestre küldték annak kiderítésére, hogy mennyire igazak azok a Berlinbe küldött jelentések, miszerint a Kállay-kormány titkos diplomáciai tárgyalásokat folytat az angolszász hatalmakkal.

{143} Maximilian Freiherr Weichs (1881–1954) arisztokrata származású német katona, 1943-tól Wehrmacht tábornagy, nemzetiszocialista: „A nemzetiszocialista forradalommal egész népünk nemcsak külsőleg, hanem belül, lelki magatartásában is elkezdett egyszerre lépni.” 1942-ben, a B hadseregcsoport főparancsnoka lett – ehhez tartozott a 2. magyar hadsereg is –, 1943-tól az F hadseregcsoport irányítója, amely Dél-Európában civileket gyilkolt. Vö. Klee 2015. 660.

{144} Vö. Tóth 1994. 49.

{145} Szombathelyi 1990. 126.

{146} Vö. Bokor 1982. 188.

{147} A Koronatanács ülésének jegyzőkönyve: users.atw.hu/historiamozaik/masodszor_is_klessheim.

{148} A Margarethe II. Románia esetleges megszállásának terve volt.

{149} Horthy 1992. 417.

{150} Jelen voltak a Magyar Megújulás Pártja és a Magyar Nemzeti Szocialista Párt vezéralakjai: Imrédy Béla, Rátz Jenő, Jaross Andor, Ruszkay Jenő, Rajniss Ferenc, Baky László is.

{151} Dombrády 1994. 39.

{152} Magyarország katonai megszállásának előkészítését Hitler már 1943. szeptember végén elrendelte, a Wehrmacht főparancsnokság (OKW) ekkor még számításba vette a román és szlovák csapatok részvételét is, de mivel az angolok balkáni partraszállása elmaradt és a magyar kiugrás veszélyére sem utaltak jelek, a terv végrehajtását elhalasztották tavaszig. A Trójai faló nevű akciótervet, vagyis a Margarethe I.-et Hitler 1944. március 14-én rendelte el, amelynek célja Budapest rajtaütésszerű megszállása volt. A kormány tehetetlen volt, mivel a kormányzót Hitler Klessheimben tartotta sakkban, de az ellenállást egyébként is túl kockázatosnak ítélték. Vö. Tóth 1994. 41–53.

{153} Ránki 1968. 797.

{154} Sztójay Döme (Dimitrije Sztojakovics, 1883–1946), szerb származású magyar diplomata.1935 és 1944 között tizenhét évet töltött Berlinben, először mint katonai szakelőadó, később mint katonai attasé, végül mint rendkívüli követ. 1944-ben néhány hónapig, március 22. és augusztus 29. között miniszterelnök és belügyminiszter. 1946-ban a népbíróság kötél általi halálra ítélte. A német fővárosban Sztójayt jó barátság fűzte a német vezető körökhöz, ezért általában megbízható értesüléseket szerzett a német vezetés terveiről, ugyanakkor kritikátlanul kezelte a németek által sugalmazott információkat. Rokonszenves volt a németek számára, sőt maguk közé számították, mert konok szívóssággal képviselte a németbarátságot, még saját kormányával is szembeszállva. Vö. Páva 2001. 120–121.

{155} Vö. Szita 2014. 70–78. Gerlach–Aly 2005.

{156} Szita 2014. 145.

{157} Edmund Veesenmayert (1904–1977) 1944. március 15-én nevezték ki vezérőrnaggyá. Gazdasági szakember volt, számos megszállt országban teljesített szolgálatot, természetesen a nemzetiszocializmus elkötelezett híveként. Mielőtt kinevezték teljhatalmú birodalmi megbízottnak és követnek, már jól ismerte a magyar viszonyokat, ezért – vagy ennek ellenére – nem volt jó véleménye a magyarokról. Úgy vélte, hogy a magyarok az úgynevezett nemzeti életre alkalmatlanok, és azok maradnak a jövőben is. Úgy gondolta, hogy a birodalom számára megengedhetetlen fényűzés, hogy érintetlenül hagy egy ilyen szabotázsközpontot. Irányította azt az akciót, amelynek keretében 1944 júniusában 289 357 zsidót deportáltak Kárpátaljáról és Erdélyből. A nürnbergi perben csak húsz évre ítélték, de még ezt sem töltötte le, és már 1951 szeptemberében szabadult. Klee 2015. 637.

{158} Szita 2014. 79.

{159} A kormányzó és szűkebb környezete.

{160} Megfélemlítésül 10 000 embert letartóztattak, köztük 3076 zsidót is. Vö. Szita 2014. 32.

{161} Szita 2014. 108. Endre László (1895–1946) a Sztójay-kormány belügyi-közigazgatási államtitkára. Ő írta alá a hírhedt 1600/1944. évi törvényt a zsidóság teljes kifosztásáról. Elrendelte, hogy huszonnégy óra alatt ürítsenek ki 500, majd 1500 zsidó lakást.

{162} Vö. Interjúk dr. Wilhelm Höttllel, dr. Alfred Trenkerrel, valamint Franz Novakkal. In: *Végjáték a Duna mentén* 1982. 83–98, 98–115, 182–202.

{163} Uo. 189. Gróf Vigyázó Ferenc az 1927-ben átépített házat az Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta. Höttl negyedmagával foglalta el az épületet, a korábbi személyzetet megtartotta és rendszeresen vacsorákat és bálokat rendezett a magyar elit részvételével.

{164} Kornfeld Móric (1882–1967) először a Ganz-Danubius gyár igazgatója, később a Weiss Mannfréd Művek főigazgatója. Áttért a katolikus vallásra, és megalapította a katolikus zsidók szervezetét. A Gestapo elfogta, de családja más tagjaival együtt elengedték Portugáliába, ahonnan később az Egyesült Államokba menekült. Villájának berendezéséről Gogolak Lajos *Emlékezései*ben olvashatunk (Gogolak 2001). Mint írja, a falakat barokk szentképek borították, amelyek háttere gyönyörű angyalokkal díszített zöld-bordó tapéta volt. A szalon 16. századi bútorokkal volt berendezve és az ablakokat úgynevezett Richelieu-mintás csipkefüggönyök díszítették. Gogolaknak feltűnt, hogy az akkoriban divatos impresszionista alkotások teljesen hiányoztak a képgyűjteményből. A Kornfeld-gyűjteményről bővebben lásd Molnos 2017.

{165} A Gestapo első begyűjtőhelye az Astoria szálló volt. Adolf Eichmann és Hain Péter főhadiszállása a Svábhegyen, a XII. kerületi Karthauzi út 4/a alatt volt a Majestic szállóban, az Eichmann-kommandót az egykori Lomnic panzióban helyezték el. A Hotel Mirabel Otto Klages és az SD kommandó központjául szolgált.

{166} Dobos 2010. 91.

{167} A gróf 1750–1769 között építtette a barokk palotát, amely sokáig a család birtokában maradt, majd 1912-ben Hatvany-Deutsch József, a cukorbáró vette meg.

{168} Vö. Molnos 2017.

{169} 1944-ben Obersturmbannführerként a biztonsági rendőrség budapesti SD kommandójának vezetője volt. Ez év augusztusában visszahelyezték a birodalomba, mert azzal vádolták, hogy magyar milliomos körökkel ápolt kapcsolatot és gyanús tivornyákon vett részt. SS személyzeti minősítése szerint: északi jellem, nyitott, egyenes, mindazonáltal kicsit puhány, mint minden osztrák. A háború után különböző szakterületeken tevékenykedett, a hatvanas évek végén Münchenben élt.

{170} Hatvany Ferenc életével, műgyűjtői tevékenységével számos szerző foglalkozott, Molnos Péter és Mravik László mellett Kratochwill Mimi is: Kratochwill 2008. 34–42., valamint Dunai 2009.

{171} Genthon 1935. 4–24.

{172} Otto Winkelmann SS-Obergruppenführer (vezérezredes), a Waffen-SS tábornoka azzal az operatív csoporttal (Einsatzgruppe) érkezett, amely elfoglalta az országot. Beosztásának pontos megnevezése: Der Höhere SS- und Polizeiführer Bevollmächtigten des Deutschen Reiches in Ungarn. Alárendeltje volt dr. Hans-Ulrich Geschke, a biztonsági rendőrség és a biztonsági szolgálat magyarországi parancsnoka. Drezda után Budapesten főként hírszerzési és kémelhárítási feladatai voltak. A Sipo és az SD parancsnoka, SS-Standartenführer, Oberst der Polizei rendfokozattal. Amikor Hitler Budapestet 1944. december 5-én erőddé nyilvánította, Winkelmann nem akart az „utolsó töltényig" harcolni, ezért leváltották. Városparancsnoki beosztását Karl Pfefer-Wildenbruch vette át. Az SD-hez, a biztonsági szolgálathoz tartozott még a már említett dr. Wilhelm Höttl SS-Sturmbannführer (őrnagy), aki politikai-titkosszolgálati feladatokat látott el, illetve dr. Alfred Trenker, szintén őrnagy, aki a Budapesten és környékén illetékes Gestapo parancsnoka volt.

{173} A Horthy István elrablásakor kitört tűzharcban halt meg.

{174} Otto Winkelmann (1894–1977). 1919-től a rendőrségen dolgozott, 1932-ben belépett a NSDAP-be, 1937-től a rendőrség rendészeti főhivatalában (HA) dolgozott, majd belépett az SS-be is. 1942-től a HA I. csoportjának vezetője, 1944 márciusában mint magasabb SS- és rendőrségi vezető a magyar zsidók deportálását irányította. 1945 után szülővárosában élt haláláig.

{175} Vö. Almási 1994.

{176} *Budapesti Közlöny,* 85. sz. 1944. április 16. 1600/1944. M.E. A rendelet értelmében Csánky Dénes, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója májusban felterjesztette a vallás- és közoktatási miniszter, Hóman Bálint felé a múzeumban őrzött zsidó személyekhez tartozó műtárgyak jegyzékét. A műtárgyakat négy csoportba osztotta. Az elsőbe azok kerültek, amelyeket a bombázás veszélye miatt önként hoztak be a múzeumba. A másodikba azok, amelyeket a tulajdonosaik a rendeletet megelőzően, régebben bíztak a múzeum őrizetére. A harmadikba azok, amelyeket időszakos kiállításra adtak kölcsön, és a múzeum őrizetében voltak. A negyedik

csoportban azok voltak, amelyek már régebben a múzeum tulajdonába kerültek, de az ajándékozás feltétele az volt, hogy az adományozók a műtárgyakat halálukig saját lakásuk őrizetében tarthassák, tehát ezek voltak a zsidó személyek otthonában lévő múzeumi letétek. A Kormánybiztosságot a Zsidók Zár Alá Vett Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére (röviden: Műkincs-kormánybiztosság) 1944. május 22-én hozták lére, és élére Csánky Dénest nevezték ki, akinek tevékenysége az egész ország területére kiterjedt.

{177} Szépművészeti Múzeum Központi Irattára, 145/1944. Hivatalból a zsidó műgyűjtő műtárgyainak bejelentése tbn. 1944. április 18.

{178} Vö. Herzog Mór Lipót (1869–1934). Bankár, nagykereskedő, műgyűjtő. Halála után páratlan gyűjteményét gyermekei örökölték. A gyűjtemény fénykoráról és tragikus történetéről Molnos Péter írt átfogó tanulmányt. Vö. Molnos 2017. 275–345.

{179} Vö. uo. 87–92. A vidéki helyzetről lásd Voit 1993.

{180} Uo. 94.

{181} Lásd Csánky Dénes: Emlékirat a Magyar Művészeti Kincsek megóvása tárgyában. Függelék, 1945/6.

{182} Mélik Sz. Endre (1904–1991). Antifasiszta ellenálló, szemben állt a Horthy-rendszerrel, ennek ellenére az ötvenes években is üldözték.

{183} MOL ZSKB K 643-1944-297.

{184} A Rajniss Ferenc által 1944 szeptemberében létrehozott Nemzeti Szövetség, amelyhez 150 képviselő csatlakozott, jelmondata. Voltak tagjai a Szálasi-féle nyilas pártból, az imrédysta pártból és a Sztójay-kormányból is. A szövetség arra a jogi álláspontra helyezkedett, hogy sem a kormányzónak mint államfőnek, sem a kormánynak nincs joga a fegyverszünet megkötésére.

{185} Veress László, a külügyminisztérium megbízottja, aki részt vett a tárgyalások lebonyolításában, a szövetségesekkel való tárgyalásokról utólag azt mondta, hogy addig, amíg a szövetségesek közelebb voltak, mint a Vörös Hadsereg, a kiugrásnak volt esélye, de később már nem. Szerinte a magyar diplomácia ott hibázta el a dolgokat, hogy „nem nézett rá elég gyakran a térképre". Vö. *Végjáték a Duna mentén* 1982. 70.

{186} Hardy Kálmán altábornagy szerint Horthy hibája az volt, hogy nem bánt elég keményen azokkal a tisztekkel, akik nyíltan nyilasok lettek, és megbízott a tisztikarban, azt hívén, hogy tűzbe mennének érte. A tisztikart többek között lenyűgözte a német fegyverkezés üteme, az, hogy máról holnapra hatalmas hadsereget hoztak létre. Vö. A barikád két oldala. In: *Végjáték a Duna mentén* 1982.

{187} Ilyenből kevés akadt. A Horthy által dédelgetett Vitézi Széknek 25 ezer tagja volt, és egy sem állt ki mellette. Vö. Egy naiv ember – bársonyszékben. In: *Végjáték a Duna mentén* 1982. 177.

{188} Uo.

{189} Hamis parancsok voltak, amelyeket „Aggteleky s.k." aláírással küldtek szét.

{190} Horthy 1992. 312–313. Szálasi Ferenc hatalomra jutásának körülményeiről lásd Karsai 2016. 294–367.

{191} A német titkosszolgálat főnöke, Walter Schellenberg a visszaemlékezéseiben leírja, hogy „az ún. Maus [Egér] akcióval a német titkosszolgálat beépült egy magának Horthy kormányzónak a közreműködésével folyó összeesküvésbe. Horthy fiát letartóztattuk a Tito állítólagos küldötteivel való megbeszélés alkalmával, akik valójában a mi titkosszolgálatunk megbízottai voltak. Horthy végül is feladta a játszmát, és német védelem alá helyezte magát." Schellenberg 1989. 297.

{192} Szépművészeti Múzeum Központi Irattára, 297/944.

{193} Hain Péter újjászervezte a magyar Gestapót. A Budapesti Főkapitányság Politikai Osztályán eskette fel az állományt Szálasira. Minden írásbeli érintkezéskor az aláírás előtt a „Kitartás, éljen Szálasi!" jelmondatnak kellett szerepelnie.

{194} MOL XIX-I-12-3d. Csánky Dénes: Emlékirat a Magyar Művészeti Kincsek megóvása tárgyában. Függelék, 1945/6. Visszatekintés.

{195} Vargyai 1994. 107–122.

{196} Kurt Becher (1909–1995) az egyik legcinikusabb figurája a magyarországi SS tevékenységének. Az SS magyarországi gazdasági törzsének (Wirtschaftsstab) volt tagja. Beköltözött a Weiss család Andrássy úti villájába, de elfoglalta a Kornfeld és Mauthner családok

tulajdonában lévő Lendvay utca 13. szám alatti villát is. Hivatalos célja – tenyésztésre és a német csapatok számára – negyvenezer ló, valamint hadifelszerelések beszerzése volt. A lovakkal való kereskedés azonban csak ürügy volt arra, hogy áttekintse a magyar gazdaságban működő személyes kapcsolatokat. A zsidótörvények életbe lépése után igyekezett megszerezni a zsidó nagytőkés családok vagyonát, részvényeit. Nemcsak az SS javára dolgozott, hanem magáncélú gyűjtést is folytatott. Svájci frankért árult vízumokat, valamint pénzért szabadított ki német fogságból zsidókat. Fontos szerepet játszott a Csepel Művek, a Weiss Manfréd konszern vagyonának SS-kézre juttatásában. Becher 1937-ben lépett be az NSDAP-be, többek között 1941-ben részt vett az 1. SS-lovasság „zsidótlanítási" akcióban Pripjaty környékén. 1944-ben Magyarországon a Waffen-SS különleges megbízottjaként részt vett a „zsidó vérért árut" akcióban, amikor a zsidók elengedéséért tízezer teherautót és nemesfémet kellett az SS-nek felajánlani, valamint ő volt a „kiürítési" akció, Magyarország gazdasági kifosztásának főszereplője. 1945 áprilisában az összes koncentrációs tábor birodalmi különleges biztosának (Reichssonderkommissar für sämtliche Konzentrationslager) nevezték ki, ezredesi rangban. összerabolt vagyonának egy részét Svájcba mentette, és ezzel kezdett új életet. 1960-ban a leggazdagabb német üzletemberek egyikének számított. Nürnbergben nem ítélték el, mert egy magyar cionista, Kasztner Rezső mellette vallott. Vö. Müller-Tupath 1982.

{197} kisbarnaki Farkas Ferenc (1892–1980), a Janus-arcú főtiszt, akire Horthy annyira számított a kiugrási kísérletnél, később átállt Szálasihoz. Sopronkőhidán is ő bíráskodott, néhány magas rangú Horthy-tiszt és Bajcsy Zsilinszky halálos ítéletét is ő írta alá.

{198} Teleki 1974. 181–183.

{199} Vö. Mravik 2004/2. 4–13.

{200} Uo.

{201} Vö. Botos 2012.

{202} Hahn 1984. 74.

{203} Mattsee az azonos nevű tóba benyúló félszigeten terül el. A kis osztrák városka 1945 tavaszán fontos szerepet töltött a magyar történelemben: a Café Seerose udvarán, egy teherautóban őrizte a koronaőrség néhány tagja Szent István koronáját, a kanonoklakásban a Szent Jobb és a királyi palást rejtőzködött, a Bindhüttében pedig I. Ferenc József ezüst étkészlete várt további sorsára. A nyilas kormány a Gasthof Seewirtben tartotta az üléseit, valamint itt helyezte el a rokonait és a testőrségét is. Szálasi maga a postaépület emeleti részében rendezte be rezidenciáját. Állítólag ekkor már nem hitt többé a végső győzelemben.

{204} Szálasi és kormánya egy ideig Kőszegen működött.

{205} Hahn 1984. 85–87.

{206} Uo. 90–92. A koronaékszerek mellett a Szent Jobbot és a koronázási palástot is magukkal vitték, amelyek azonban elég hamar hazakerültek.

{207} NARA-RG-59-LM 100-864-1-152-154. N.11.700. A berni amerikai követ jelentése a külügyminiszternek. 1945. május 11. Vö. Karsai 344.

{208} Pajtás Ernő (1896–1950) az I. világháborúban a császári és királyi 34. gyalogezred hadnagya. 1937-ben került beosztott tisztként a koronaőrséghez, majd 1943. január 1-től a Koronaőrség parancsnoka lett. A háború után félve a perektől nem tért vissza Magyarországra, Ausztriában, Granstadtban hunyt el. 1993-ban hamvait Budapestre hozták és posztumusz vezérőrnaggyá léptették elő.

{209} Vö. Interjú Vitéz Jákfai Gömbös Ernővel. In: Simontsits 1984. 53–57. és Farkas 2002. 212–222.

{210} Vö. Katona 1979. 359.

{211} Hahn 1984. 318–319.

{212} Vö. Függelék, 1945/3.

{213} Central Collecting Point „Ardelia Hall Collection" Wiesbaden Central Collecting Point, 1945–1952. General Records, M 1947 [Al, Entry 492]. Vö. Függelék, 1945/1.

{214} G 2 = Intelligent Section = Hírszerző Szolgálat.

{215} 7. hadsereg, Kihallgatási Központ, APO 758. Paul Kubala őrnagy közvetlen parancsnoksága alatt állt. Vö. Függelék, 1945/3.

{216} William Quinn W. a 7. amerikai hadsereg CIC-központjának (Counter Intelligence Corps – Hírszerzési Alakulat) parancsnoka volt.

{217} George Granville (Gross-Grünwald) magyar származású amerikai hírszerző tiszt (Counter Intelligence Corps – Hírszerzési Alakulat), 7. hadsereg.

{218} A 7. amerikai hadsereg hírszerző tisztje.

{219} Függelék, 1945/3.

{220} Függelék, 1945/2.

{221} Uo.

{222} Hahn 1984. 319–332.

{223} NARA. M. 1947. Records Concerning the Central Collecting Points. Wiesbaden Central Collecting Point. 1945–1952. General Records Hungary, Hungarian Government Restutition Claim 941 [Hungarian Crown Jewels], Fold 3 Roll:0008.

{224} Walter Horn hadnagy jelentése. Vö. Függelék, 1946/3. és 4.

{225} Uo.

{226} Daniel Schell vezette a jeepet, aki Andrew hadnaggyal szolgált a 143. ezredben.

{227} Az Andrew hadnaggyal készített interjúk időpontjai: 1. 1983. szeptember 14. Mattsee; 2. 1983. november 16–19., Cleveland. Vö. Simonsits 2001. 24–30. 64–76.

{228} Szóba került, hogy esetleg a Vatikán felügyelete alá kerüljenek a koronázási jelvények, de ezt a megoldást az amerikaiak végül elvetették. Rászlai Tibor írt erről a témáról: Historia moderna Sacrae Hungariae-splendor margaritae. www.arhivnet/politika/.

{229} Vö. Függelék, 1947/1.

{230} Nagy Ferenc (1903–1979), a II. Magyar Köztársaság miniszterelnöke (1946. február 4. – 1947. május 31.), a Független Kisgazdapárt elnöke. A kommunista Baloldali Blokk svájci távollétében „lemondatta", munkatársait letartóztatta, vagyonát elkobozta (1948), így nem térhetett vissza Magyarországra. Az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, ahol aktívan politizált, és megírta az emlékiratait is.

{231} Vö. Fazekas–Hegedűs–Hennel 2002. 222.

{232} FCC, Foreign Radio Broadcast, March 13. 1945. P. D. 5.

{233} Szépművészeti Múzeum Központi Irattára, 13/1945. Dr. Oroszlán Zoltán jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum elnökének. 1945. február 27. Dr. Jánossy Dénes az Országos Levéltár Főigazgatója, Hóman Bálint megbízottja, 1944. december 19-én kérte fel Oroszlán Zoltánt, hogy a távol lévő főigazgatót, Csánky Dénest a múzeummal kapcsolatos ügyekben helyettesítse. Vö. Függelék, 1945/4.

{234} Uo.

{235} Horthy kormányzó 1944. augusztus 29-én leváltotta az egész Sztójay-kormányt, és létrehozta a Lakatos-kormányt, amelynek a feladata a háborúból történő kiugrás előkészítése lett volna. Ezt a németek azonban hamar megtudták, és puccsal hatalomra segítették Szálasi Ferencet és Nyilaskeresztes Pártját (bővebben lásd 5. fejezet). Vö. Braham 1997.

{236} Oroszlán Zoltán tudományos munkásságát többen is méltatták, többek között Szilágyi János György. A görög és római művészet, elsősorban a görög terrakottaszobrászat és a pannóniai reliefplasztika kiváló kutatója volt, több mint négyszáz tudományos közleménye jelent meg ebben a tárgykörben.

{237} Dr. Oroszlán Zoltán jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum elnökének. Vö. Függelék, 1945/4.

{238} Vö. Farkas 2009. 78–79.

{239} Dr. Oroszlán Zoltán jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum elnökének. Vö. Függelék,1945/4.

{240} Uo.

{241} Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát levele Oroszlán Zoltánhoz. Függelék, 1945/11.

{242} Uo.

{243} Báró Wolfner Gyula (1868–1944) bőrgyáros, műgyűjtő volt. Az ő birtokában volt a magyar festők műveinek legnagyobb, gyűjteménye. Paál László, Munkácsy Mihály és főként Mednyánszky László és Székely Bertalan munkáival töltötte meg Eskü téri lakásának tereit, de Szinyei Merse Pál legjobb művei közül is birtokolt néhányat. Gyűjteményében a 19. század müncheni tanultságú mestereinek munkái is jelen voltak. Érdeklődése kiterjedt a kerámiákra és a hímzésekre is, a herendi porcelánok mellett a népi cserépművesség alkotásait is gyűjtötte. Vö. Molnos 2017. 518–523.; Lázár 1922.

{244} Vö. Farkas 2009. 59–104.

{245} Uo.

{246} Gróf Festetics Tasziló (1850–1933) nagybirtokos, Keszthelyen volt kastélya, amelyet felesége, Lady Mary-Victoria Douglas-Hamilton XVI. Lajos korabeli bútorokkal rendezett be. A kastély falait angol és német művészek portréi és a vadászat és lótartás témakörében készült munkái díszítették.

{247} Vö. A Magyar Kommunista Párt szentgotthárdi szervezetének levele a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsához. In: Aradi 1973. 87. Vö. Függelék, 1945/7.

{248} MOL XIX-I-12 3 d. 49–50. Csánky Dénes: Emlékirat a Magyar Művészeti Kincsek megóvása tárgyában. Két példányban őrzi a Magyar Országos Levéltár, egyet Csánky kézzel írt lila ceruzával, jól felépítve, fejezetekre bontva, ezt a kéziratot később gépelte le Farkas Zoltán későbbi igazgató. Ennek mellékleteként szerepeltek a műtárgyjegyzékek és a leltári számok is. Kötetünkben részleteket közlünk belőle, lásd Függelék, 1945/6.

{249} Uo.

{250} Uo.

{251} Hahn 1984. 144–149.

{252} Uo. 146–147.

{253} Függelék, 1945/6.

{254} Uo.

{255} Uo.

{256} Vö. Hahn 1984. 149. Granville hadnagy Csonkát drámai külsőségek között elvitette.

{257} Függelék, 1945/6.

{258} Hahn vagy Bogyay szerint Csánky letagadta, hogy leltára van. Ezért Granville Bogyayét nézte meg, és a jegyzéket vissza is adta neki.

{259} Függelék, 1945/6.

{260} Uo.

{261} Kiemelés tőlem, K. Á.

{262} MOL XIX-I-12 3 d. Lásd 17. jegyzet, Csánky 1945. 35.

{263} Mravik 2004/2. 4–13.

{264} Hahn 1984. 144–145.

{265} Mravik 2004.

{266} Military Goverment Detachment F1 H2. CO H. 2d ECA REGT/Regierungsbezirk Oberbayern. Grassau, 1945. augusztus 13. Vö. Függelék, 1945/12.

{267} Bogyay Tamás, Csonka Ferenc, Farkas Géza levele az amerikai főparancsnokságnak. 1945. június 1. Vö. Függelék, 1945/8.

{268} Thomas Carr Howe (Kokomo, Indiana, 1904 – San Francisco, 1994). A Harvardon végzett, művészettörténetből szerzett mester fokozatot. A II. világháborúban hadnagyi rangban vonult be a haditengerészethez, de közben tagja lett a MFA&A Roberts Bizottságának is. 1945-ben érkezett Párizsba a szövetségesek partraszállását követő harmadik napon, hogy Rosenberg hírhedt Einsatzstabjának (ERR) nyomában felkutassa a francia műkincsek hollétét. Később dolgozott Frankfurtban és Münchenben is, részt vett a német kastélyok (Neuschwanstein) és sóbányák (Altausse) műkincseinek megmentésében, valamint Göring kollekciójának (Berchtesgaden) elszállításában a müncheni Collecting Pointba. Részt vett a Szudéta-vidéken

elrejtett Vyšší Brod-i oltár és más, csehektől elrabolt műtárgyak felkutatásában is. Howe 1951-ben tért vissza Európába, a USFET főnökeként, hogy a Münchenben működő CCP-t bezárja, és a további teendőket átadja a bajor kormánynak. Tevékenységéért a németektől és a franciáktól is kitüntetést kapott. Tapasztalatairól könyvet is írt, ez a már említett *Salt Mines and Castles. The Discovery and Restitution of Looted European Art.* 1946-ban jelent meg, és a magyar műkincsekre vonatkozó információkat találunk benne.

{269} Report of Inspection for Repository of Cultural Objects. Grassau-Beifing, Café Panorama. 1945. 6. 25. Vö. Függelék.

{270} Howe 1946.

{271} Howe 1946. 72–77.

{272} A CCP-ben – mint a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum kurátora – az iparművészeti tárgyak specialistája volt, valamint ő felügyelte a lengyel és csehszlovák műtárgyak visszaszolgáltatásának folyamatát.

{273} NARA. M 1946. Record Concerning the Central Collecting Points (Ardelia Hall Collection) Munich 1945–1951. 260–11. Bogyay Tamás és a Szépművészeti Múzeum anyagának dokumentumai. Függelék, 1945/10. OMGUS Records. Hugh Smyth jelentése. A Summary of Operation 1945 augusztusában már felsorolja a beérkezett szállítmányok között a Grassauból beérkezett Szépművészeti Múzeum anyagát, 82 ládát említ.

{274} Vagyis a Vallás- és Közoktatási Minisztérium.

{275} Függelék, 1945/6.

{276} A Collecting Pointba szállított ládák száma eltér a magyar és az amerikai jegyzőkönyvekben. Vö. Függelék, 1945/12. és 1945/13.

{277} NARA M. 1947. Ardelia Hall Collection. Report on the Hungarian Art Treasure in the Central Collecting Point. Münich. Dr. Roethel. 1947. január 9. Vö. Függelék, 1945/10.

{278} Függelék, 1947/4.

{279} Dr. Walter Tunk ugyancsak a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum kurátora, később könyvtáros és kurátor a CCP-ben. A könyvek leltározásáért, visszaszolgáltatásáért volt felelős, valamint ő felügyelte a műtárgyak fotografálását. Vö. Függelék, 1947/5.

{280} Johann Felbermeyer 1945 és 1949 között a müncheni gyűjtőpont főfotográfusa volt. Munkatársaival ő fényképezte a beérkező műtárgyakat. Ez segítette a műtárgyak azonosítását és a későbbi restitúció folyamatát. Lefényképezte a korona „bevizsgálását" is. Vö. Kovács 2015. 48–49.

{281} Szépművészeti Múzeum Központi Irattára, 45/1947. Dr. Oroszlán Zoltán jelentése a VKM-nek. Függelék, 1947/2.

{282} Hahn Sándor a háború után a Budapesti Városi Tanács tagja volt, és az akkori magyar restitúciós bizottság képviselője Németországban. Később disszidált és könyvet írt a *Szent Korona útja és sorsa* címmel, amely New Yorkban jelent meg 1984-ben.

{283} Szépművészeti Múzeum Központi Irattára, 540/1946. Pro Memoria. Dr. Hahn Sándor szék.főv. tanácsnok Úrnak a frankfurti magyar delegáció vezetőjének. Oroszlán 1946. november 7-én írt Hahn Sándornak, amelyben biztosra veszi, hogy az amerikaiak visszaadják a náluk lévő magyar műkincseket, és tanácsokkal látja el, hogyan lehetne a hazaszállítás nehézségeit megoldani. Sürgeti egy azonnali kiállítás megrendezését is, amelynek bevételét a múzeum helyreállítására fordítana. A tárlaton szerepeltek volna Giorgione, Raffaello, Piombo, Rembrandt, Vermeer, M. S. mester művei, valamint Szinyei Merse *Majális*a is. Vö. Függelék, 1946/2.

{284} Domán Andrea művészettörténész, irodalmár Miskolcon született 1915-ben, egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezte. Tanulmányokat, monográfiát írt, kiállításokat rendezett Balogh Jolán és mások társaságában, a Szépművészeti Múzeumban. A müncheni Collecting Pointban végzett munkája nagyban elősegítette a magyar műtárgyak hazakerülését. Az itteni minisztériumi emberek nem igazán mérték fel szakmai és emberi kvalitásait, és valószínűleg ezért fogadta el az amerikaiak által felajánlott leuveni egyetemi ösztöndíjat. Ezt követően nyoma veszett, mindenesetre szerepel a „Monumentsmen" amerikai listáján.

{285} Függelék, 1947/2. „A koronára vonatkozólag jelentem, hogy a jogarral és karddal együtt eredeti páncélládájában, Münchenben őriztetik ugyanezen hivatalban. A koronázási jelvények a hosszú szállítás alatt semmi kárt nem szenvedtek [...]. A nevezett műtárgyak visszaadásának

időpontjára nézve Mr. Rae nem nyilatkozott, aki a tárgyakat több mint egy órán keresztül hozzáférhetővé tette számunkra, úgy hogy azt bőségesen volt időnk tanulmányozni." Dr. Oroszlán Gábor, Függelék, 1947/2.

{286} Uo.

{287} Uo.

{288} Uo.

{289} Uo.

{290} Uo.

{291} A Herzog család nevében Elisabeth Weiss bárónő járt el. A listát még 1945 októberében Lisszabonból elküldte az összes érintett amerikai hatóságnak, kormánynak, illetve a különböző európai városokban székelő amerikai követségeknek. Ezt a listát akkor titkosan kezelték. Vö. Függelék, 1946/5. Lord Rothemere műkincseiről Dunai Andrea írt fontos cikket. Lásd 2. lábjegyzet.

{292} Dunai 2017.

{293} MOL XIX-I-12. Bogyay Tamás levele Domán Andreának. 1946. augusztus 15. A három példányból egy példányt hazaküldtek, egy példányt Stern Dezső, az Anyagi Bizottság müncheni megbízottja kapott, egyet pedig Bogyay a bajor gazdasági miniszternek küldött el a „jóvátételi és visszaadási törvényben előírt" bejelentéssel együtt. Függelék, 1946/7.

{294} Uo. Csánky Dénes úgy járt el, mint Pajtás Ernő ezredes, a koronaőrség parancsnoka, óvatos volt. Vagyis az amerikaiak számára csak azt a listát és információt adta át, amelyet helyesnek tartott. Így G. W. Granwille azt a listát kapta meg, „amelyeket Rajniss emeltetett ki a zárolt műtárgyakból".

{295} Bogyay Tamás Jeszenszky Sándor (1873–1947) kisgazdapárti országgyűlési képviselővel – aki tagja volt a „Köz- és magángyűjtemények elhurcolt művészeti alkotások biztosságának" is – állt összeköttetésben. Jeszenszky nagy felelősséggel látta el feladatát és számos alkalommal igyekezett Bogyay hazatérését elősegíteni, mindhiába.

{296} Uo.

{297} Vö. Mravik 2004/1. 4–13, Mravik 2004/2. 4–13. Dunai 2008. 43–46. Dunai 2009.

{298} Vö. Függelék, 1947/6. A Herzog családról és az európai rangú gyűjtemény történetéről Molnos Péter könyvében olvashatunk. Vö. Molnos 2017. 283–345.

{299} Uo.

{300} Függelék, 1946/7.

{301} MOL XIX-I-12. Bogyay Tamás levele Oroszlán Zoltánnak és Domán Andreának Egerndachból, 1946. november 27-én. Függelék, 1946/7.

{302} Ez a támogató Hóman Bálint miniszter lehetett, aki nagyra becsülte Bogyay nagybátyjának történészi munkásságát.

{303} Bogyay Tamás szerteágazó tudományos tevékenységét német kollegái is méltatták. Vö. Stadmüller 1979. Legutóbb K. Lengyel Zsolt írt róla 1994-ben. Marosi Ernő interjút készített vele a Magyar Televízió számára 1994-ben, és időközben Bogyay Tamás az ELTE díszdoktora lett.

{304} MOL XIX-I-12. Bogyay rendszeresen küldött jelentéseket Jeszenszky Sándornak a még hiányzó műtárgyak lehetséges helyéről, figyelte a berlini és a müncheni aukciókat is, hátha elveszett magyar műtárgyak bukkannak fel, valamint kiterjedt levelezést folytatott a zsidó műtárgytulajdonosokkal is.

{305} A beszélgetésben többek között így vallott történelemi tapasztalatairól: „A történelem lényege az, hogy múlt, és amikor az ember a jelenben él, az olyan, hogy a fától nem látja az erdőt. És tulajdonképpen csak utólag lehet rájönni, hogy az erdő milyen volt. A tapasztalat az én részemre az, hogy nagyon kell vigyázni a múltban történtek és annak megítélésében, hogy valaki a múltban mit csinált. Mert a mai szempontból megítélt dolgok sokszor teljesen igazságtalanok..." Kovács 1989.

{306} MOL XIX-I-12. 4. d. A kibontási jegyzék egy lapja, 1946. december 31.

{307} *Népszava,* 1946. december 24. 2–3.

{308} Majovszky nevét Hahn következetesen Majakovszkynak írta.

{309} Andrea del Riccio: *Európa elrablása,* 1500–1515, Szépművészeti Múzeum, Budapest.

{310} Hahn 1984. 189–190.

{311} Jeszenszky Sándor jelentése az Ezüstvonat szállítmányáról, 1947. június 20. Függelék, 1947/6

{312} MOL XIX-I-12. 3. d. Vö. Függelék, 1947/6.

{313} Vö. Farkas 2009. 74–75.

{314} Vö. Dunai 2013.

{315} Hahn 1984. 192.

{316} Oroszlán Zoltán levelének cenzúrázott változata megjelent a MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának *Forráskiadvány*ában: *Iratok a magyar képzőművészet történetéhez I. füzet 1945.* Budapest, 1973. 77–80. Szerk. Aradi Nóra. Aradi kihagyott a levélből néhány fontos információt, főként azokat, amelyek a szovjet hadsereg magatartását (rombolás, közmunkákra való behívás) negatívan ítélték meg, illetve azokat, amelyek a zsidó magán műgyűjteményekkel kapcsolatos információkat tartalmaztak. Ezeket Aradi „megalapozatlan, olykor csak hallomásból szerzett értesüléseknek" tartotta és kihagyta az eredeti levélből. A kimaradt részeket három pont után, zárójel közé, dőlt betűvel illesztettem be. Az eredeti levél a Szépművészeti Múzeum Központi Irattárában van, 13/945.

{317} Mol. XIX-I-12. 4. d. Kézirat, beszámoló a műkincsek szállításáról, Csánky helyzetéről, legépelte Farkas Zoltán és Vízkeleti Zoltán. 49–51. 1947. Az ékezeteket a mai helyesírás szerint módosítottam [K. Á.].

{318} Szépművészeti Múzeum Központi Irattára, 92/1945. Az ékezeteket a mostani helyesírás szerint módosítottam [K. á.].

{319} Másolat. Magyar Pénzügyminisztérium, 131.892/1946. K.V.M.J.

{320} Szépművészeti Múzeum Központi Irattára, 147/946.

{321} Magyar Nemzeti Levéltár, MOL.XIX-I-12.

{322} Szépművészeti Múzeum Központi Irattára, 540/946.

{323} Szépművészeti Múzeum Központi Irattára, 45/1947. A szöveget Oroszlán egy régi írógépen írta, amelyen nem voltak hosszú ékezetes magánhangzók. Ezek hiánya nagyon zavarja az olvasást, ezért a szöveget a mostani helyesírás szerint átírtam [K. Á.].

{324} Magyar Nemzeti Levéltár, Mol-XIX-I-12. 3. d.